

<p> بیش چو خودے تادہ برپائے دستم نشود ز آب کس تر وآں بنج کہ من برم ہمہ باد ریزند جوش و لے بخواری یایم ز فراغ دل نشانے کاوندہ چہ ز برآر داینگ یا رغبت سینہ را دہم داد کاں در دل و گنج بر زبان گنجینہ کشائے کان غیبت لبیک زناں دو دمعانی دلّالہ فکر ماندہ بے کار چندیں بر نو دہم بیک چوب بودے قدرے خلاص جانم آفاق چگونہ کردے پُر معلوم کند حد سخن بنج </p>	<p> باشم ز برائے نفس خود رائے تا خودے نرو دز پائے تا سر مزد لے کہ دہند منت داد چوں خر کہ علف کشد بزاری گرا ز پے ہفتہ زمانے سہل ست بفرستے چنان تنگ ممدوح خجستہ را کنم یاد بخشائیں کہ سخن سبک بخان کلیم کہ سرش زبان غیبت آواز دہم چو در روانی از جنبش نظم گرم رفتار با چنداں شغل خاطر آشوب گرا ز تنگ و پوے آب نام روشن گشتے کہ از چنیں دُر با اینمہ ہر کہ بیند ایں گنج </p>
--	---

لے لے مزد و بنج من دہند و منت عطا نہند، بنج مراضع شناسند ۱۲ حسرت

لے لے خوبی بخت ست ۱۲ حسرت

بے

اوز آئندہ فکر گوهر آمائے
صد طرز سخن چو شکر و شند
او بود بیک فنی نشانه
وانا که در حشر دکشاید
گاذر که بکار خو و تمام ست
لنگے کہ برقص شد بیک خیز
کورے کہ کند گهر شناسی
آں گنج نشان گنجہ پرورد
وانکہ زبھاں فرغ جسته
بائے نہ بدل مگر ہمیں بار
کوشش ہمہ در سخن سگالی
کچھ دولے ز محنت آزاد
از ہر یکے و نیک نامے
بے جنبش پائے کام در دست
چندیں سبب مراد باہم
مکیں من مستمند بہوش
شب تا سحر از صبح تا شام

نہما ذریک و ش بروں پائے
نمود مگر ہمیشہ نوی جسد
چوں یک فنہ بود شد یگانہ
آں کار کند کہ نیکش آید
بہتر ز حریر باف خام ست
ہنگامہ خندہ را گست تیز
بازی کند از دم قیاسی
بودہ است دریں متاع در خورد
وز شغل زمانہ دست شستہ
کائے نہ دگر مگر ہمیں کار
خاطر زہر التفات خالی
آسودگی تمام بنیاد
اسباب معاش را نطامے
میگوئے سخن چو کام دل ہست
چوں نایدش این سخن فرہم
از خوشگی چو دیگ در جوش
در گوشہ غم نگیرم آرام

گفتی دمِ دوست مرده را بریت
 گر زان قدح آری آنجو ردم
 لیکن بتوار بود متاع
 صد رحمت ایزدی بر آں مرد
 از خوان کساں نواله دادن
 من کرده ام این فعلِ شماری
 دانم کہ بچاشنی این شہد
 لیکن نرو و جنیت لنگ
 زان کرده ام این فاعلِ خوش ساز
 ذوقی کہ درسِ دمِ حیات
 زنده است ^{معمول تھا} یعنی اوستام
 احنت زہے سخو رحمت
 میداد چو نظم نامہ را پیچ
 آں بحر کہ بر لبش خست
 آنکس کہ قدم چناں سپردہ است
 انصاف مرا ستر است بارے

آن زان ولایت زان تو چست
 بے گفت تو اعتراف کردم
 بکشاز و دکان خود قفاس
 کہ ز کیسہ خود بود جو انمرد
 بر نیہ بود قبالہ دادن
 تو نیز بیار تا چہ داری
 گوئی صد و پنچہی بصدہ
 پویاں و دواں ہزار فرنگ
 تا گوش زمانہ را کہ ہم باز
 ہمیشہ اولیں نبات است
 ورنیت منش حیات ^{میںاں ممنوں} و ادم
 کہ ز نکتہ دہان عالمے شست
 باقی نگذاشت بسہ ماہیچ
 محتاج ستایش کے نیست
 انصاف خود دا پنچہ بود بردہ است
 کہ ز پیچ کہم چنیں نگارے

زیں بیش تفاوتے نہ انم
 مردم کہ بزا دو امانند
 دو خط کہ نویسی از یکے دست
 کلک ارچہ کشد و نقطہ بر کار
 نقاش کہ پکیرے نشان کرد
 مانی کہ تسلیم زن خیال است
 مقصود من از بیان این حرف
 کا قلم کساں بزرہر ہوشیہ
 ہر چند کہ این خط مسلسل
 و انم بقیں کہ حاسد ^{مختل} جس
 اے آنکہ پڑ مرا سہی نام
 از من نظرت بحشم سوزن
 غوال سپر کنی چو در جنگ
 گرماز ہنر سہی میا نیم
 از دعوی این خیال سخی
 بنود چو فسانہ تو نامی

کاں از دل اوستیں ز بنم
 ہم ہر دو بیکد گرمانند
 ہم نوع تفاوتے در آن ہست
 ہم بیش و کمی بود بمقدار
 دیگر نتواند آنچناناں کرد
 مانند بشتن شحال است
 طرز سخن ست مصرف صرف
 بہ زیں نتواناں ستد بتمشیر
 موئے بنود ز حرف اول
 پشیمنے قسم کند بر طلس
 و ز غورہ خویش خوش کنی کام
 و نہ ردیف تو ہزار روزن
 زخم آوردت ز صد دآہنگ
 بارے تو بگوئی تابدا نیم
 تا گفتہ ملاف تا نہ بنی
 بیہودہ چہ لافی از نظامی

ارزانی گوهر گراں خیز
 آد فلک آستین کشاده
 انجم کہ کشاده تحفہ دیدند
 باقی کہ نہ داشت قیمت ایام
 از غفلتِ این سرود و این سخن
 میخواست بے دل ہوں باز
 بیروں دہم از دم دروئے
 پے برپے او چنانکہ دائم
 از شیوہ خود در میدہ گشتم
 چیدم بقتل نمونہ پیش
 آرایشِ پیکر معانی
 کاں مایہ کہ صنعتے بود خام
 چشمے کہ دے برد بتاراج
 دروئمہ کنی برابر دے زشت
 زان سکہ کہ مرد پر ہنر دشت
 گر خود بزلال من شدی غرق

از ہر دو سہ

کرد از ہمہ جو سہ زندہ رایتز
 نہ بجز در آستین سادہ
 درے بستارہ خریدند
 و ادم قدرے بشتی دم
 پاکوفت فرشتہ بر ہم صحن
 کہ ز سحر تریم نو کم ساز
 با جادوے رفتہ ہم فوئے
 گفتم قدمے زدن تو انم
 تسلیم ہماں جسدیدہ گشتم
 بروم زمیاں تکلف غیش
 بستم بلاست روانی
 از شیوہ من بروں بہ دنام
 دانی کہ بسر نہ نیست محتاج
 چوں سبزہ تر بود در نکشت
 بہ زیں نتواں نمونہ برداشت
 ممکن نشدیش در میاں فرق

نام تو بصبہ کردن دل
نقش تو بدل نگار سازم
آیم تو چون شکستہ رائے
دعوت چو درامید گیرد
ہم تو ز نصیب آبجہانی
روح تو کہ باد و راز آدر
شاید کہ با اتفاقِ فرخ
گوئید بہر سکون و سیرے
تا چوں لبوئے شما کم راہ
یارب کہ برحمت گنہ شوئے
آمرزش خویش یا رشاں کن
میدار بخند شاں فراہم

طو مار کُنم بگردن دل
وز یاد تو یادگار سازم
تو انم بشکستگی دعائے
امید پذیر در پذیرد
بفرست نصیبم آنچہ دانی
باشد چو رنقِ روح مادر
آرید برحمتِ خدا خ
ایمان مراد دعائے خیرے
مومن چو شماروم الی اللہ
از گرد گنہ بشوئے شاں روئے
بخشایش خود نثار شاں کن
نوبت چو بن رسد مراہم

در ختم این نامہ مسلسل محبوں کہ ہر قش مقدر قلب بست و منط کشیدن بر خط کا
حرف گیراں کہ صحیفہ مردماں را انگشت پیچ کنند و چون نامہ انشاں باز
کشائی بہ پیچید از پیچ پیچ مشتے لیام چہ التفات انشا اللہ کر اما کا تبین
ایں نامہ سیاہ را بر من نہ پیچا ندیوم نطوی لہما کطی لہما لکبت

چوں گنج ہنر کش و بختم جج نوبادہ غیب بست ختم

ز بن آنچہ

کوشند اگر چه در جدائی
 بنمائے رخِ این چہ روئے بیت
 گر ننگری ایں تنِ خسرا بم
 از خواب تو در برادران تاب
 دوری ہمہ گر چہ یاد دست است
 فریاد کم ز جانِ ناشاد
 ہر دم خورم از فوسِ خائے
 ہر نیم شبے و صبح گاہے
 چون تو ننگنی بسوئے من راہ
 داتم کہ بدیں شغبِ فزائی
 لیکن چہ کم چو ناشکیبم
 اے درد تو ہم طویلہ من
 در خاک نہ زانِ غلط شدی گم
 غزالِ دل ارچہ خاک بنیرت
 نائی چو بکوشتم فزائنگ
 نگیں کم ایں دلِ پرتاش
 در سینہ ہم ز سوگواری

پنج
 بیت

زیناں نہ بُرند آشنائی
 بیدار شوایں چہ دیر خواست
 بارے رخِ خودنا بخوابم
 خوش کردہ تو بابرادران خواب
 دوری ز برادرانِ نشت است
 فریاد کہ نشنوی تو فریاد
 خود نیست چو من فوسِ خوار
 از حسرت تو بر آرم آہے
 از آہ چہ خیزم ہماں آہ
 زانجا کہ تو رفتہ نیائی
 خود را بہ بہانہ می فریم
 حال تو بروں ز حیلہ من
 کائی بنظرِ مجبِ مردم
 دریافتت برستیجرت
 از بے گہری بدلِ ہم سنگ
 کاتش باشد بنگِ درخوش
 غمماے ترا بنگاری

در معرکہ اژدہا نظیرے
 روزہمہ سو برزم چوں تیغ
 آئینِ عنبر اتمام کردہ
 در حلقہ دُرست چوں پدر شیر
 چوں حرف پدر ہمہ زبیر کرد
 شد جان پدر ز جان او شاد
 اے مونس ویا ور غم نسیم تو
 بے مونس و بے رفیق و بے یار
 بودی ز تو ان بے تر از تو
 رفتی و تو ان ز بازو دم رفت
 خواہم کہ بخت شتابم
 بسیار شب بشار دانی
 تا عاقبت آن مئے طرب زان
 دوران کہ قدح لبالبت داد
 چہ شد کہ تنک شراب گشتی
 خوشیاں کہ ز خویش سیر گردند

درستی بادہ شیر گیرے
 تیغ از ہمہ رو چو برق و تیغ
 دولت لقبش حاسم کردہ
 نے بچو من شکستہ شمشیر
 ہم غم سوزم ولایت دگر کرد
 لیکن غم او بجا غم افتاد
 نہ از دل کہ زجاں خورم غم تو
 چونی و چہ یکنی در آن غار
 بازوئے من و تو ان بازو
 نقد شرف از تر از دم رفت
 جویم و لے از کجاست یا ہم
 آمد بصبح کا مرانی
 یکبارہ در او فکندت از پائے
 در خور دشمن شبت داد
 پیش از دگر ان خراب گشتی
 لختے بہ کشش دلیر گردند

از چند طلب کنم زیانم

لے لے بادہ جوانی ۱۲ حسرت ۱۵ از بر ۱۲ حسرت ۱۵ لے در پے پدر آخرت شتافت ۱۲ حسرت
 لے لے بے اندازہ ۱۲ حسرت ۱۵ تنک شراب کظرف کہ ز دوست گردود ۱۲ حسرت

<p>نام تو پناہ خویش سازم نے نام کہ مونیں لطم ست آں روزے کہ لب تو در سخن بود امروز ہم ہم بر دیویند لیکن سخن تو گر بود ہوش غافل چو منے کہ نیت ہوشم زانجا کہ نرنگانی خوب اکنونت گماں برم کہ ناکام گریہ رواج کاریابی یاد آر بحضرت رفیع دامن کہ تو در بہشت جاوید چون ست بر تو ہمسر من قتلغ کہ مرا ز حق تبارک از اوج و قابو تر پاک نے غلط کہ در سوای</p>	<p>تعوذ کلاہ خویش سازم بل نائب اسم اعظم ست آں پند تو صلاح کار من بود خاموشی تو ہی دہ پند از ہوش تو اس شنیدہ از گوش کے پند تو رہ برد بگو شمع بروی رقمے زغیر مغضوب در خور عمل بود سر انجام در پردہ قدس باریابی خوشنوی خویش کن شفیع رخشندہ تری ز ماہ و خورشید فرزند تو و برادر من بودہ است چو نام خود مبارک ہم کابک من ز برج افلاک شاہین دلاور شکاری</p>
--	---

۱۷۱ امر و ہم ۱۲ حسرت ۱۷۱ اشارہ بجانب آیہ غیر المغضوب علیہم ۱۲ حسرت
 ۱۷۱ ناکام بالضرور (غیاث) ۱۲ حسرت
 ۱۷۱ قتلغ اسم ترکی ست ۱۲ حسرت

زان بے ادبی کہ بیش کرم
 بر دل کہ صبوریش سپر نیست
 در زندگیت ز روئے عادت
 تا خانه بود ز دولت آباد
 دولت چو غنا ز دست بود
 من کایت ہجر خواندہ ام باز
 نعمت بجزوہل چیز نیست
 مردم کہ تیوقت بہیستی
 نشناسم در قدر تویشاں
 آنکس شرف حضور داند
 آید چو غم غیز در پیش
 ہر لقمہ کہ خوشترست و دلکش
 بنود بخورش چو میل چنداں
 ذات تو کہ حسن جان من بود
 نام تو ز نقش دولت انباز
 با تا زماند و ولتم خفت
 نے نے کہ ترا چو نام زندہ است

اینک ز فراق زخم خرم
 تیرے ز فراق صعب تر نیست
 غافل بدم از چنین سعادت
 قدرش نشناشد آدمی زاد
 مال بدن دست کے کند سود
 میدانم گر چہ ماندہ ام باز
 ہر گہ کہ دست شد عزیزت
 کے داندت در بندستی
 تا دور تیوقت از ایشاں
 کہ ز ذوق حضور دور ماند
 آنکس کہ عسرت تر غمش بیش
 باشد بقیاس آرزو و خوش
 حلوا خشکست زیر دندان
 پشت من پشتبان من بود
 ہم دولت بندہ بود و ہم نام
 ناز از چہ کنم چو دولتم خفت
 خود دولت من ہماں بندہ است

حیف مست دو داغ چوں منے را
 یک سینہ دو بار بزرگیسرد
 از یک لکد آنکہ رخت ریزد
 آن دل کہ دوسوے میگراید
 خوں شد دلم از دریغ خوردن
 چوں مادر من بریر خاکست
 اے مادر من کجائے آخر
 خنداں زد دل زمین بروں آے
 راندی بدبشت کشتی خویش
 ہر جا کہ زپائے تو غبار سیست
 شیرازہ جزو من زقتیر
 مہرے کہ بشیر شد فرہم
 گیرم کہ شدی ز دیدہ مستور
 زانجا کہ نوازشت فزوں بود
 آزرده دلم ز کردہ خویش
 بایں خجلی کہ روسیاهم

یک شعلہ بے ست خرمے را
 یک سرد و خار بزرگیسرد
 دویم ز نیش چکو تہ خیزد
 گر شد زمیاں دو نیم شاید
 و ز نالہ ہچو تیغ خوردن
 گر خاک بسر کنم چہ باکست
 رواز چہ نمی منائے آخر
 برگریہ زار من بختائے
 روتاقتی از بہشتی خویش
 مار از بہشت یادگار سیست
 آمیختہ خون تست با شیر
 تا جاں نرود کجاست شود کم
 از کینہ من کجاستوی دو
 گستاخی من ز حدیروں بود
 کا زردہ شدی زمین ز حدیث
 عذرت بکہ ام روئے خواہم

از آذر دہ دل

از آنکس شکست که سنگ دارد

ایں شیشه که میش زنگ دارد

ایں موہیا پچیدین بگیسوئے متور بادِ مغفورہ خولش کہ تاب
 الشیب نوری دشت و برشت افتاد و بدین تالہائے سوز
 نفس رخس و خاکستر کردہ شدہ و گوہر پاک برادرِ حسام الدین
 کہ در میان خواب خورد و مورچہ گشت روشن گردنید آمد
 تغمد ہما اللہ بغفر

ما تم زدہ کیست کہ نہاں نیست
 از روزی خوشین بدیں روز
 ہم مادر و ہم برادر م رفت
 گم شد دومہ و ہفتہ من
 دہرم بد و دہرہ خست سینہ
 چرخ از دو طپا پنچہ کرد یا سچم
 فریاد کہ ما تم دو افتاد

ما تم کہ شد جہاں نہاں نیست
 ز انجملہ منم یکے دریں سوز
 کا سال دو نور ز اختر م رفت
 یکہفتہ ز بخت تفتہ من
 ہجر م زد و سو کشید کینہ
 بخت از دو شکنجہ داد پیچم
 ما تم دو شد و غم دو افتاد

۱۰ الشیب نوری یعنی پیری نور من ست ۱۲ ش ۱۰ روزی قیمت ۱۲ حسرت
 ۱۰ دہرہ بروزن پیرہ شمشیرست کوچک (برہان) ۱۲ حسرت

خازن چو کند خزنہ تاج
 ایس کہنے باطِ عشرت اندوز
 ہر دم کہ زنی تو گاہ و بیگاہ
 باتا ختنے بدیں روانی
 بس خر صفقاں کہ در اقامت
 زیرں مرحلہ چوں بروں جہینہ
 خامی ست کہ در سرے پُرسوز
 در سینہ غور و در نہ گنج
 بگل زو فائے مادرِ خاک
 گفتی کہ مرست ایس زر و مال
 گنجے کہ دل تو شاد دارد
 خوشدل شدت چو کوکب از
 از لب نفسے رمیدہ گیت
 ہیچ ست دمے کہ ہیچ ہیچ ست
 چوں برگروہ تہی نہی ہیچ
 خاکست خزنہ درمغاکے

بہ ہنر

گنجینہ نقب زن چہ محتاج
 راہی است کہ میر و شب و روز
 گامے ست کہ میرنی دریں راہ
 پیدا است کہ چند زندہ مانی
 بستند طویلہ بر قیامت
 رفتند چنانکہ پس ندیدند
 جا گرم کنند بہرہ روز
 طوفان بتور در گنج
 کو بچہ خویش را خور و پاک
 نیک ست گر آیت بد نیال
 میں تا چو تو چنید یاد دارد
 زیرں صرۃ مروہ ریگ تا چند
 و آن زربہ کساں رسیدہ گیت
 بر ہیچ مبند دل کہ ہیچ ست
 گر باز کنی چہ پیش ہیچ
 چندیں چہ دوی ز بہر خاکے

مویں بہت کہ تیرہ رنجست
 ناخوش بود آن عروس طناز
 ایں چشمہ خور کہ آب جویست
 ایں شب کہ ترست عشرت آموز
 ہر مہ مہ تو بر آسماں ہست
 از نیم و تمام ہر چہ ہستند
 چرخست خراساں آسپارو
 صحر چو زند بوستان گام
 آتش چو شعلہ برکش دسر
 باز ارجہاں میں کہ تیرست
 صبحش منکر کہ ہست دلخواہ
 شامش منکر کہ ہست خداں
 خندیدن آسماں ہلا کیست
 چوں شد برہ تو شیر بد فحشے
 انجم کہ رقیبت جملہ چہ نند
 دزدی کہ ز کو تو ال باشد

از عاریت زمانہ تنگست
 کز زیور عاریت کت دناز
 از مویں سہ خضاب شو بہت
 ہا چشم ہم زنی شود روز
 ماہی گیر بے بنیمہ شست
 از نیمہ شست او نہ تند
 چہ کہنہ چہ نو در آسپا جو
 ہم نختہ فتد ز شاخ وہم خام
 چہ ہنرم خشک چہ گل تر
 کایں جملہ متاع رستخیزست
 باشد دُم گرگ و دام روباہ
 کاس تیغ نمایند نہ دندان
 بس خندہ کہ آن زخمنانگیست
 دست از رہ تو د بخون خوشوئے
 غارت کہ جملہ چیز نیند
 در قلعہ دروں چہ حال باشد

لے یعنی چون زمانہ باریت تر مویں یاہ دادہ است اسباب تنگست نہ سا ان فقر ۲ حسرت
 لے نکاہوں ۲ حسرت

در ہم کسید حالِ ایشان
 از سوزِ دل آن حکایتِ زار
 کردند بد روا شک ریزی
 زان روضه که دل گداز گشتند
 زافسوس زدند نعره چوں کوس
 با آنکه دہجہاں بقائے
 عمر اچہ بادی عنبر نیست
 ایں عمر کہ روئے کس نہ بیند
 نقد شدہ چوں تو اس سبب باز
 ہر دم بہ کمان کیستہ خویش
 متنگ کہ بد گیرے کشاید
 ازوئے کہ جہد بہ گاہِ پنخیر
 آرزاکہ بود برگ بنیاد
 در نوبت کس کن خوشی فاش
 گیر درہ تو اجل نہانی
 غافل مشو از جوانی خویش

در گردن ما و بالِ ایشان
 کرد آں ہمہ را درونِ دل کار
 بر ہر دو فتادہ خاک بیزی
 گریاں سوئے خانہ باز گشتند
 خود حاصلِ عمر حسیتِ افسوس
 ہیج است چو نیستش وفائے
 عمرے کہ چنیں بود چہ چیرت
 چوں باد رو د کہ پس نہ بیند
 ماسادہ دل فلک غاباز
 تیرے کشد آسمان بد کیش
 کزوئے چو گدشت بر تو آید
 دوز دہمہ خلق را بیک تیر
 از مرگ کسے کجا شود شاد
 کیس کار بنو تبست خوش باش
 گرہ نہ ہی بخود تو دانی
 می ترس ز خصم جانی خویش

از درونِ انکار

چوں دست پہنچہ در ز دندش
 اور اس پر پہنچے بے خبر بود
 باہم شدہ بود پوست با پوست
 کردند کج بخشش آزموش
 بازو کہ حایل صنم گشت
 افتاد بمنقر شاں غبارے
 پیرے دوسہ از بزرگواراں
 کیس کار نہ شہوت ہوائی
 ورنہ ہیوس کسے نہ جوید
 خوشوقت کسے کہ از دل پاک
 وصل ارچہ باہل دل و بال است
 نفسے کہ نباشدش ہوارام
 گر عاشقی این مقام دارد
 تاہر دونہ در مناک بودند
 وامر وز کہ شہر بند خاک اند
 اولی بود از چنین نشانے

پہچاک غضب بسر ز دندش
 پیشش شکنجہ دگر بود
 پرواز نمودہ دوست با دوست
 از جاں رقتہ نہشت خوش
 از ہم نکشادیں کہ خم گشت
 کز یا جب داکندیاے
 گفتند چشم سیل باراں
 سترے ز خزینه خدا کی
 کز جان عزیز دست شہید
 در راہ وفا چنیں شود خاک
 وصلے کہ چنیں بود حلال است
 رامش ز کج شود دود و دم
 تقویٰ بجاں چہ نام دارد
 ز الایش نرسن پاک بودند
 پید است کہ خود چگونہ پاک اند
 پاکیزہ تنے پر پاک جانے

۱۱۱ پیچاک اے پیچ و خم (غیاث) ۱۲ حسرت
 ۱۱۲ اے تازندہ بودند و در مناک قبر نرفتہ ۱۲ حسرت

رہ ارچہ قیامتے ست سوش
 زیں پاہد راہ رانیہ ایم
 اے جان غیز دل مینداز
 زمیناں ہمہ رہ ترانہ میند
 آنرا کہ درونہ زندہ وش بود
 وانکس کہ نہ داشت لذت درد
 خلقے بگماں کہ مرد بہوش
 ویں درد دل کس نہ کو بصد خوا
 میرفت بدایں ترنم و تاب
 چوں شد گہ آنکہ دور افلاک
 گریاں جگر زیں کشادند
 مجنوں ز میان انجمن حبت
 بگرفت عروس رادرا گوش
 دوختہ سرو راہ پاک
 خوشیاں صنم ز شرم آں کا
 تا ساز کتند خشم و خوریز

وردم ز دنفی رسم بکوش
 جاں پائے کتم بروشتا ہم
 کاجان عنبر نریافتم باز
 رقص خوش عاشقانہ میند
 زیں زمزمہ فراق خوش بود
 در گریہ زار خندہ میگرد
 از بیخودی آمدہ است در خوا
 افسانہ گفتہ راکت در است
 تا خوا بگہ نگار خوش خواب
 در خاک نہد و دلیعت خاک
 و اں کان نمک درونما دند
 واقفا د بخت لعل لعل پست
 روداشت بروی دوش بردوش
 افتادہ قرآن بہ بیج خاکی
 جہنم بغیرت اندراں غار
 بر کشتہ زند خنجر تیز

لے دھڑ بر وزن زخمہ سروا بہ مردگان باشد (برہان) ۱۲ حسرت

لے تور و سنبلہ وجدی اینجامراد قبر ۱۲ حسرت

<p> نے بانگِ رقیب در بنا گوش نے سنگِ ملامت گرا ناں نے دیدہ کشی ز چشمِ جاسوس وز غمِ باطلِ سرخ دیدہ مردتِ خواہم گرا آئی کنوں میخند کنوں و لیکِ بر خویش مگر ی بغمی کہ شادمانیست در نوحہ لیلی اندر افرائے موجِ گسارش بلی انداز بر یادِ کسند زلفِ او کن از شاربِ آں جنازہ کن پاک نے بر سو دامن کہ سوئے اودم نے از پئے من کہ بہر او خواہ از چاشنی غمش نمک ریز نام لب او نویں بر فے گو کیست بر ساں بروجِ مجنوں </p>	<p> نے از شغبِ مزارِ حیاں جوش نے عربدہٗ قسروہٗ جانان نے سبیشِ دیدیاں با فوس افتادہٗ دو یارِ داغ دیدہ اے کا مدہٗ بطعنِ حبسوں وے دشمنِ خندہٗ زن ز حبش وے دوستِ کت اشکِ روانیست چند آنکہ ز بہر من زنی وائے ہر گریہ کہ بہر من کنی ساز موئے کہ کنی بٹوئی من در ماتم ار بسر کنی خاک بر من چو عادی در پس دُم عفوئے کہ بخوایم ز در گاہ در توشہٗ من کہ ہمکِ بیز حلوا کہ فستیم پیایے زان بوسہٗ بخاکش از حدِ افروں </p>
---	---

لے قسروہٗ جانان لے گراں جانان ۱۲ حسرت ۱۵ مویہ گریہ و نوحہ (دُبران) ۱۲ حسرت
 لے اے از در گاہ اتی ۱۲ حسرت ۱۵ اے بجاکِ بگو ۱۲ حسرت

نظم از سر و جد و حال میخواند
کاملت شد از چپس روز
در برزم وصال خوش نشستم
در گل نه ازین سفال سایم
وصلی که در روز ^{از زاده} قرب جانی
بے منت خلق چاره سازیم

سرے که کشیده داشت بالین ق
وقت که خانه ساز و اکنون

بے منت دیده رو بے بنیم
آل و سچون شبت که از جانش بدایم
آغازه شویم گریاں جرمی در موئے
زین دل باخون ز میا از بے ملامت
بود در ^{بنا} یک فیض تریه پاک با پاک
باید جدے به تنگی آرست
گر فرجه خاک تنگ مایه است
بنو دین خسته را درین شور

خوش خوش غزل وصال میخواند
کز هجر برست جان پر سوز
وز در و فراق باز رستم
بل عنالیه وصال سایم
نے گنج جاس نه زندگانی
بے طعنه خلق عشق بازیم
از صحبت این تن سفالین
ریحان وے از سفال مجنون

بے رحمت لعل بوسه چنیم
در گردن یکد گرد آریم
همخواه شویم رے بر رے
سر بر نکینم تا قیامت
ماند بختی ^ت خاک با خاک
تا هر دو جسد یکے شود رست
بتان عدم سرخ سایه است
خلوت کده نکو ترا ز گور

لے سفال لے جیم خاکی ۱۲ حسرت ۱۵ اے عالم برنخ ۱۲ حسرت

لے خطیره بظائے محمه مقبره ۱۲ اش

آپے ز جگر چنناں بر آورد
 افتاد ز غم چو خاک برود
 از کندن مو پیاے پر نور
 پر کالہ تر ز روئے می کند
 سر میرد و رخ خراب میکرد
 زان مشگلہ کش بر وئے میتر
 خویشاں بہم آمدند و لتنگ
 کردند بدرد پیرہن چاک
 بختوں ز خبر برفت دار
 آزرده دل و جگر دیدہ
 گام زدرون در نفیرے
 لیلے گویاں برادر و خویش
 بردند بروں جنازہ ماہ
 یکجا شدہ مرد و زن فرہم
 عاشق کہ نظارہ چناں دید
 در پیش جنازہ رفت خنداں
 از دیدہ رہ جنازہ میرفت

ج

کا ختر زدش فغاں بر آورد
 وز در و فلک د خاک بر سر
 میرخت بجسم مرده کا فور
 وز بہر سر شک تجھے می کند
 ناخن بجنا خضاب میکرد
 خونابہ رخ بجوئے میتر
 رخسارہ ز خون دیدہ گلزنک
 دستار شرف زدند بر خاک
 آگہ شدہ بد ز رحمت یار
 برد ربیعہ دقش رسید
 وز خانہ پدید شد سریرے
 ایشاں ز پس جنازہ در پیش
 برخاست فغاں ز کوچہ راہ
 پرویں و بنات نعش باہم
 برداشت قدم کہ ہمچناں دید
 نے درد و نہ دلغ درد مند
 می گفت سرود و پائے می گفت

نہیں پر شد خندِ مدور	دور دور پر چہ پرست
بہر زور و زورش پرست	نہیں شد زور و زورست
چرخِ بختی را ز بخت پر کار	در شد زور و زورست
بنائے کہ گرفت زور و پریش	بجز عشقِ غیر و قوشه باخوش
نہیں خانه کہ خسته گاو و دوزبست	ز آتش کہ بری بہانت مرزبست
چرخِ بختی ایم انیس گذر گشت	آن بہ کہ بریم قوشه راہ
یارب چہ بری انیس سوادم	زایمان درست بخش زادم
زین محله نیست بجز جم کس	بجز بدرقه عطاءے تو بس

خبر یافتن مجنونِ رومند از بیماری لیلی و از حلقہ سگان بیابان
 زنجیر گستن و بجلق زدن و دیرلی در آمدن از پیش جنان لیلی
 و جلوی حیل دیدن و تشار شاہانہ از دیدہ بختن و بمصاحبہ حیات
 عروس خود سوئے شبستان لحد بر غم خلو و صحبت و اں شدن

خوانندہ ایں خط کہن سال	زین گو نہ نمود صورت حال
کاں بُت چوازیں سر او غم رفت	یا ہمرہ عشق در عدم رفت
مادر چو بدید حال لیلے	برداشت بنوحہ دائے ویلے

عمریت کہ جان تو بنغم بود
 بشتاب کہ سوئے آن خرابی
 ہمرہ چہ بود کہ جان چوں نوش
 آن راہ دراز گاہ و بیگاہ
 چندان ز تو انتظاں بردم
 و امروز کہ گشت جاں بپائے
 دوری منمائے بیش از نیم
 منیش کہ بساط در نوشتہ
 گفت این سخن ز حال گشت
 جانش کہ میان موج خوف
 اورفت زد ہر عمر فرسائے
 ہیچ است جہان ہیچ در ہیچ
 رنگیں منکر گیہ ایں گشت
 ہمایہ مرگ شد حیاتش
 ہر سر و گلے کہ روید از خاک
 اے آنکہ چو غافلان بخوابی
 ہاں تا نخوری فریب ایام

در حُبّ حق ہمہ عمر عدم بود
 ہمرہ دیگر چوں نیابانی
 بخوابہ و ہمدم و ہم آگوش
 زافسانہ غم کنیم کوتاہ
 کا ندر رہ انتظاں مردم
 من مردہ و انتظار بر جائے
 کہ کہ تم عدم بُخ تو بنیم
 تو زو دبیہ کہ من گذشتم
 و ز حالت خویش بے گشت
 مجنوں گویاں ز تن برداشت
 و اں کیست کہ خواست ماند برجاے
 دانندہ نظر نکرد در ہیچ
 کا دل بمن بست آخر نکشت
 ہمیشہ ز ہر شد نباش
 فر دایمہ ہمیزم ہست و خاشاک
 تا دل نہنی بریں خسرابی
 کا نگہ بردت کہ وادت آرام

اینک رخ اگر جمال خواہی
 شورے زد و کالبد بر انگیز
 رنج و جرات اندکے کن
 گراز دم سرد سردم لے دست
 با گرے خونم آرد بر
 و ردل نشود کہ بر من آئی
 گیری گم دوست چوں گران
 از مردے تو برنگردم
 ہر کس پئے زندگاں گزیند
 یا آنکہ کشند نالہ و شور
 بایں ہمہ من بمنزل خویش
 چوں خاک شود وجود پاکم
 با باد صبا غبار گردم
 گویند کہ گرد باد در شست
 من تیز بجاں دہم کشاے
 لیکن چو تو آنکسی کہ بادوست

و انیک من اگر وصال خواہی
 تن باتن و جاں بجاں در آمیز
 خون و شہید ایکے کن
 خوں سرد نشد ہنوز در پست
 پیوند بہ خون گرم بہتر
 چوں جاں بدریچہ تن آئی
 جاں دوسترت بود ز جانان
 زانروے کہ در وقت مدم
 کس روئے گشتگان نہ بیند
 نتواں پس مردہ رفت در گور
 خالی نمکنم ز تو گل خویش
 برباد دہد زمانہ خالم
 گردِ سر کوئے یار گردم
 جانے ست ز تن رمیدہ دروشت
 گردم بستر چو گرد بادے
 ہنچو ابہ جاں شوی بیک پست

چوں از پئے مر قدم نهانی
 از دامن چاک یار دلسوز
 تا باخود از آن مصاحب پاک
 چوں نوبت آن شود که از تخت
 کم کن قدرے رقیب مارا
 کاید چو شهاں دریں عروسی
 در جلوہ من کند نظاره
 از رخ بزمین شود زرافشاں
 زگیں کند از جگر قبا را
 قاری شود از نفسی دل دوز
 از گریہ رواں کند دور و دے
 او نعمه غم زند بنام
 آید قدرے چو مهرباناں
 وانکه بوف چنانکه داند
 در زندگی آرنود کائے
 گو آنچه که گفتی اریقین است

پوشی بلباس آں جهانی
 یکپاں بسیار و بر کفن دوز
 پیوند و فسا بر م تہ خاک
 لیلی بجنازه بر نند رخت
 و آواز دہ آں غریب مارا
 لب ساز کند بفرق بیسی
 وز سینه بر آورد حراره
 وز گریہ تلخ شکوفشاں
 خویش کند از نفس ہوارا
 مطرب شود از ترانہ سوز
 وز ناله بر آورد درد
 من قصص کناں بردن خرام
 تا حجرہ خوابگاه جانان
 ہنخواہ شود اگر تواند
 در خاک ہم بومیم باے
 بشاب کہ وقت آن ہمین است

چوں شد که آنکه مرغ و ساز
 زان شعله که ز دی جاننش آدر
 کائے درد من انده نهانت
 زین غم که برائے من کشیدی
 ناچار چو خونم از تن تست
 ربنجی که نهند بر نهادم
 کارے که مرا بود بصورت
 در خوشه قد چو آتش تیز
 هر که که جگر خراش گیرد
 تیار مرا که بے فشریدی
 وقت کنوں که خیرم از پیش
 عذرت بکدام رانے خواهم
 چشمت پس ازین نمے بیناد
 بر دوار زبستر هلاکم
 از آتش سینہ سوز عودم
 خونریز برائے مشک بویم
 گل زن بجبین برائے خویشم

از بند نفس شود پیر و از
 بکشا و جریده پیش مادر
 و اندیشه من خراش جنت
 از رده شدی و بنج دیدی
 بار دل من بگردن تست
 لابد تو کشی که از تو زادم
 آں کار ترا فتد ضرورت
 از رے تنه را چه جائے پرهنر
 قالب چه کند که گرنیسر
 زحمت ز قیاس شیش بردی
 زایل کنم از تو زحمت خویش
 مزدت مگر از خدائے خواهم
 بعد از غم من غمے بیناد
 و ز آب دو دیده شوئے پاکم
 و ز بوی جگر رساں درودم
 تا عازله تر شود برویم
 کافور شاں ز موی خویشم

ناگہ بچنیں شگوفہ ریزے
 یلی کہ بہارِ عالمے بود
 آتش زدہ گشت نو بہارش
 آں ریش کن کہ در جگر دشت
 آں دل کہ شدش لعین پال
 آسخت بسرو تو جوانش
 شعلہ زتنش چنای برآمد
 پہلو بکنارِ بستر آورد
 گشتش تن گوہر سفا لیس
 چشمش کہ ہی بخواب در گشت
 در آتش تپ فقادہ نعلش
 گشتش خوے تپ وائ تعجیل
 گیسو ز شکنج ناز ماندش
 شد تیرہ جمالِ صبح تابش
 تپ لرزہ بوخت روئے چوں باغ
 ہم رنج تن و ہسم اندہ یار
 در تلوئے چنیں جگر سوز

افتادہ گلے برستخیزے
 از چشمہ زندگی نئے بود
 وز آب بر فتنہ چشمہ سارش
 جاں برد کہ سوئے جاں گذردا
 جاں نیز رواں شدش پندال
 بیماری جسم ناتوانش
 کش دو در استخوان برآمد
 سر پوش اجل بسر آورد
 وز بستر رنج ساخت بالیں
 در بند غنودن در گشت
 یا قوت کبود گشتہ یعلش
 ہم وسمہ ز روئے شست ہمیل
 نرگس ز کرشمہ باز ماندش
 واقادہ بز روی آفتابش
 بتخالہ نہاد لبش داغ
 یک جاں بد و غم شدہ گرفتار
 میدید عقوبتے دوسہ روز

از رخ بخت

پُر برگ شدہ زمین گلزار
 ریزاں گل و لالہ شست و شست
 ہر سوئے برہنہ گلستانے
 ز آسب طپا پنچمائے صرصر
 منقار کلاغ بر سر گل
 خفہ علم شگوفہ بر خاک
 شیرازہ گل گرہ کشادہ
 ماندہ ہمہ غنچمائے خوشبوئے
 برگے کہ ز باد شد گریزاں
 نرگس کہ بخواب چشم بستہ
 سوسن ز غبار سینہ پر خار
 رخسارہ یاسمین زمیں سائے
 در زلزلہ سرور است خانہ
 گیسوئے بنفشہ خاک بوساں
 نسریں بلب زمانہ خوردن
 در ہم شدہ جعد سنبل از باد

چون مجلس کمرائے زوینار
 مالیدہ چنار دست بردست
 چوں راہ قتادہ کاروانے
 غلطاں بزمیں شگوفہ تر
 مقراض شدہ بہر بیل
 عباس شدہ درختِ صفاک
 ہر سو ورتے بروں قتادہ
 از خندہ شگوب ترش رئے
 ہر گوشہ دواں فغان و خیراں
 از بانگ زغن ز خواب جتہ
 کا زادہ و باخساں سر و کار
 پیمانہ لالہ باد پیمائے
 چوں مردم راست در زمانہ
 چوں زلف خمیدہ عوساں
 وز شاخ بستہ زیانہ خوردن
 شانہ طلب از درخت شمشاد

لے صاحبان اکرام ۱۲ حسرت لے غارت شدہ و راہ زدہ ۱۲ حسرت لے یعنی درختے کہ از غفلت نگہا
 بسیار خندہ زن بود از اثر خزاں بسیار عیوس و پرمردہ گشت ۱۲ حسرت

گویندہ نادریست پیاں
چنداں کہ نموده استواری
رخنه که بدل شد و جگر ہم
در تین چورگ حیات بست
خوبان و گر که حال دیدند
شوریده ز خاک برگرفتند
بجویشتنش بجانہ بردند
شد پیر زن جگر دریده
افتاد برو چرخس بر آب
بتوان ز جگر برید پیوند

از گفشتہ خویش شد پشیاں
پیوستہ گشت زخم کاری
انپاشته کے بود بمسہم
از حیلہ کج اگرہ توان بست
از ہر طرف فراد و دیدند
فریاد و نفیر در گرفتند
ز انگو نہ بہادرش سپردند
زاں تیرہ نفس بریدہ
یا بر سر آتشے کبابے
دیدن نتوان خراش فرزند

صفت برگ ریز و دود و باد و خزاں و انبب صدمات حواد
دوراں سر نہادن لیس و لی در خاک و بے پاش ماندن

آمد چو خزاں بغارت باغ
رخارہ لالہ پر ز چیں گشت
ہر غنچہ کہ جلوہ کرد گشت

بنشت بجائے ببلان باغ
آئینہ آب آہنیں گشت
در رختن آمد از سر شاخ

پاکست بروز تیرہ راتش
 وار و بد گرنیال میلے
 بشنید چو آن سخن حسد مند
 گفت اے زوفا مسرتہ چاہ
 آں یار کہ بہر دست این گفت
 کہ تو شدہ بود و دور و بخور
 دل را بتو داده بود آزاد
 تا ز لیست نظر بویے تو دشت
 زان رہ چو گذشت بے لبت
 چوں باتو گشت دوش بادوش
 ہنجاے عشق تا زمین بست
 بگرفت بخوابکہ قرارے
 ہست از تو بخواب نیز بیتاب
 آثر کہ بر آد از غمت ہوش
 لیلی چو شنید این سخن را
 مینر دسر و پائے دوست برجا

چوں میگذر شب راتش
 یا ہم بخیاں روئے لیے
 بکشد باز موم دے چند
 قاصر ز حدیث دل ز بہت
 دل زائندہ او بایست رفت
 دُور از تو ز خویش نیز شد دُور
 جاں نیز بہ بید لی ترا داد
 چوں مرد ہم آرزوے تو دشت
 ہمسرہ نشدش مگر خیالت
 با خاک سیاہ شد ہم آگوش
 ہنجا بہ رائگاں زمین بست
 وز بخوابی برست باے
 می بیند خوابت اندراں خواب
 ہاں تا نکستی ز دل فراموش
 در خاک فلک دسر و تن را
 چوں مرغ بریدہ سر بست پا

ج

اے یعنی خیرے کہ بیکار باشد یونہی خاک میتو د۱۲ حسرت
 اے و عشق ہم خواب توی مید۱۲ اش

سوزاں غزلے زقیں دلکش
 زان زمزمہ جراحات انگیز
 خواباں کہ تو اے اوشنیدند
 زان نغمہ شند و راز آرام
 معشوقہ چو نام یار بشنید
 شوریدہ زجائے خویش بر خا
 و پیش غزل سر اے شد زود
 گفت از سر گریہ اے نکور وئی
 داغ کہ بدیں دم نثرندے
 زیں نو غزلے کہ کردی آغاز
 زان غمزہ کیں ترانہ رانی
 کزدست دل ستم رسیدہ
 منزل بکدام عمار دارد
 ہم خانہ او کد ام مورست
 سینہ بکدام داغ دادہ است
 بالاش بغارتنگ چون است

میکفت چو شعلہ آتش
 میزد بجگر زبانی تیز
 در پردہ جامہ جاں دریدند
 چوں آہوے ہند و اشر شام
 واں نالہ جاں فگار بشنید
 ستر ادبش ز پیش بر خا
 رخسارہ بہ پشت پائے اوسود
 بیگانہ منا و آشنا خوی
 داری خبرے ز درد مندے
 نوگشت مرا غم کہن باز
 مارا خبرے وہ ارتوانی
 چون ست میان خون دیدہ
 بستر بکدام عمار دارد
 ہنجو ابہ او کد ام گورست
 دیدہ بکدام زاع دادہ است
 پہلوش بر کفے سنگ چو است

از بخت

از بخت

کہ بر بُنچ یا ہمیں خمیدند
 ہر شاخ گلے شکوفہ پر درد
 ہر غنچہ کشادہ لب بخندہ
 ہر لالہ بیوے مشک گشتہ
 ہر بت رطبے زبarmi خورد
 ہر سرو ز جو بجامہ میرست
 ہر کبک رواں بن از نائل
 تختے چو درآں بساط گلرؤے ق
 از گرمی آفتاب سوزاں
 در انجمنی کہ رشک مہ بود
 شخصے ز موافقان محسنوں
 از سوز فریق سینہ پرواغ
 شناخت کہ آں بتاں کد مہند
 در حلقہ شہاں نمود میلے
 کاں بادہ کہ کرد قیں رہست
 در گلشن آں بسا رخنداں

کہ در تہ شاخ گل خندیدند
 لیلی مبیانہ چوں گل زرد
 لیلی چون بفتہ سر فلکندہ
 لیلی چون سال خشک گشتہ
 لیلی ز زمانہ حنار می خورد
 لیلی ز سر شک جامہ می شست
 لیلی چو تدر و نیسم سہل
 گشتند میان سبزہ و حجبے
 در سایہ شد ندیم روتراں
 یک سایہ و آفتاب دہ بود
 صافی گہرے چو در مکنوں
 میگشت جہلہ گاہ آں باغ
 ہر یک بچہ نسبت چہ نامند
 شد در پئے آزمون لیلے
 در لیلی از آں سراپے ہست
 برداشت نولے درد منداں

مشک ارچہ بود بہ پوستِ نیش
 کانونِ لے تو شد چو آتش اندود
 آن کبکِ قفسِ نشینِ محبوس
 از بندِ قفسِ چو آمدی تنگ
 بر پشتِ جازہ بک خیز
 با چند پر پوشِ بہشتی
 گفتے غم از شکستہ حالی
 نختے زہرِ نقشِ بیناں
 با سبزہ زد دست رازِ گفتے
 ہر مرغ کہ در ہوا پریدے
 شبِ چوں سوئے خانہ باز گشتے
 چوں سمعِ زغمِ فسرودہ میبود
 روزے زغمِ اندراں زربونی
 از کجِ سرائے آتش اندود
 خواباں کہ بدند ہم نشینش
 رفتند ہم بے جمیلہ

بویش خبر آرد از درویش
 ہمسایہ تو بگریذ از دود
 بے جلوہ چو پر شکستہ طاؤس
 کردے بطوافِ اادی آہنگ
 از حجرہ غم بروں شدے تیز
 راندے بسرابِ شست کشتی
 کردے بسخن درونہ خالی
 در گوشہ شدی زہم نشیناں
 با سرو غم درازِ گفتے
 متغ ز نو آشن بر دریدے
 بازش غمِ دل دراز گشتے
 شب سوختہ روز مرہ میبود
 تنگ آمد از اندہ درونی
 سرگشتہ بروں شتافت چوں دود
 گشتند ہمراہی و فریش
 در نخلستانِ آن قبیلہ

پیرایه ز پرچو سنگ مانده
 گشته خم طره چو شمشاد
 بنیویش ز گشت و گوئی خویشاں
 غم را بدرونه بستد میکرد
 غم گر چه گفت دردناک است
 دل دوختن غم ار چه خونست
 گرد و چو تنور بسته سرگرم
 میگویی که درونه شد بچوشش
 دشنه بگر فرو تو او خورد
 آنرا که بود بسینه جانے
 مرده است که بے خروش باشد
 از گوشت تپمی کنند خواں را
 بیم را بنود ز آخریں خواب
 دل سوخته چون کند هتاں راز
 آں خم که درو بود ز لالش
 گردم نزد لبش ز بیداد
 بیرون محک درونه باشد

آئینه چس بزنگ مانده
 از زخم زبان شانه آزاد
 و ز طعنه چو زلف خود پریشاں
 دل بر سر غم سپند میکرد
 در سینه گره زدن هلاک است
 لب دوختن آفت ز بونست
 پولاد درشت رکتد نرم
 کف بردهن آید از خروشش
 سخت است فرود خوردن درد
 خیزد ز جرحش فغانے
 نشتر خورد و نیموش باشد
 خوردن که تواند استخوان را
 در دل چه سناں چه قطره آب
 کش می تبراود اشک غماز
 بیرون گذردم از سفالش
 رُخسان سخن کند بفریاد
 عنوان ز غرض نمونه باشد

چوں غمزدگان بدرودی بود
 هر گریه که کرد موجِ خونِ رخت
 با سایه غم دراز می گفت
 هر چوب ز جگر هائے دردش
 هر روزن و در ز جلوه گاهش
 هر غمزه که زد چشم بد کیش
 چشمه که بگریه ریش می کرد
 بے و سمة کان ابروانش
 از داغ غمش در و نه خسته
 کلفش که سیاه فام کرده
 نه کلفه که سایه بد مبتاب
 غلطان همه شبی چو صد سال
 خالی شده از جلای جمالش
 از کوفتن رنجِ جمییش
 زان روی که داد چرخ را نور
 متفع چو در و نه چاک گشته

بانالہ و آہ سردی بود
 ہر دم کہ زد آتش بروی رخت
 در پیش خیال راز می گفت
 ز رچو پہ شدہ زرنگ زردش
 تا ریک شدہ زرد و آہش
 خون رخت وے ز دیدہ خویش
 زان بادہ خماریش می کرد
 بے سمرہ و چشم ناتوانش
 داغ کلفش بر رخ نشسته
 نسبت ہمیش تمام کردہ
 نے نے غلظم کہ سایہ بر آب
 پہلو پہلو چو قعرہ قال
 مغرول شدہ ز جلوه خالش
 بر رخ بدل سپیدہ نیش
 با آن ہمہ نیل چشم بدو
 گلگونہ فتادہ خاک گشتہ

نیل

از در گریه و نیش

لحہ ز چوب ہلدی ۱۲ اش ۱۵ اے چشم گریاں ۱۲ حسرت
 ۱۵ کلف تیرگی بینی جہاں ۱۲ اش ۱۵ بدل، بدلہ عوض ۱۲ اش

میکشت بہ پستی و بلندی
 یک لحظہ دلش نہ کرے آرام
 وں لحظہ کہ مرد با خودش بُرد
 جاں بر سرِ دل نہاد و بگشت

ہر روز بدیں نیا زمندی
 شب تا سحر و صبح تا شام
 دردِ غمِ دوست داشت تا مرد
 روزے کہ زبانِ عمرِ گشت

خرامش کمرِ سیلی با سرِ قدانِ ہمسایہ سوئے بوتانِ وینِ ختنِ آس
 آزادہ نو براں را و زبانِ سون کشیدن و غزلے جگر اندوز ایز
 اندازے مجنوں بہ آواز نرم رواں کردن و بردلِ سیلی زدن
 کاری آمدنِ باز بست کردنِ سیلی طیر کی ٹبلِ خارشینِ خود را
 و آزمودنِ آں راوی تعطشِ سیلی اسوئے خونابہ مجنوں و مرگِ مجنوں
 غلبہ کردنِ سوختہ شدنِ سیلی و پکری در خانہ باز آمدنِ بہ تب
 اہل گرفتار شدن

زین گوئہ نگاشتِ روئے دیبا
 چوں در غمِ دوست ماند بیتاب

گویندہ ایں حدیثِ زیبا
 کاں زہرہ شب نشینِ بے خواب

یارے کہ بہر دلنوازیست
 بخشندہ کہ آستین کشاید
 گل برنارسیده گستاخ
 بس وعدہ کہ داد بخت بد را
 آمدن آن شراب گلزنک
 از روی تو هر چه دید جانم
 هر قطره خون بریں رخ زرد
 از دیدہ رود چو جئے خونم
 از شعله آہ در دہانم
 مارا با ماں گرا از تور نیست
 سیاف کہ خون بعنف ریزد
 شادم برخت کہ غم کند کم
 و رخم رسد از تو نیست شادم
 مہر تو در استخوان من باد
 مجنوں چو بدیں دم دل نگیزند
 کوہ از جگرش بخون در آمد

بچ

ناگفتہ بداند آنچه از دست
 ناخواستہ بخشد آنچه باید
 چوں پختہ شود خود افتد از شاخ
 کت از مے وصل خوش کنم کام
 لیکن چو فتاد شیشہ بر سنگ
 بروئے تو گفت چوں تو انم
 پندار کہ چشمہ السیت از درد
 شیران نکشد بوبے خونم
 پُر آبلہ میں ہمہ ز بانم
 تو غمزدہ زنی ترا گنہ نیست
 رحمت بدیش چگونہ خیرزد
 پیش چو توئی و انکے غم
 این شادی و غم ہمیشہ با دم
 درد تو دوائے جان من باد
 از سینہ بروں ز دتاش تیز
 فریاد ز وحشیاں بر آمد

زان سینه که عشق مجلس آراست
 اشک که بعشق گرم پوید
 پولاد که سنگ را کست و خورد
 عشق اول کار دلنوازیست
 طوفان که سخن به ابر گوید
 چرخم زد و ویدہ خون رواں کرد
 فریاد که جان ز غم زبوں شد
 ایں تن که خمیدہ بود بکبت
 سیلاب بلا برآمد از فرق
 ایں آہ سحر که مینہ نم نرم
 بر سوز دلم که رستخیز بست
 من بے توبہ دین سیاه روئی
 اے غنچہ تنگ خوئے چونی
 چشم سیہت بنا ز چون بست
 در خون که میثوی سبک خیز
 از دست که بادہ میسانی
 گشتم بدرت چو خاک ناپخیز

اندیشہ نام و ننگ رخاست
 از دل رستم صلاح شوید
 زان شیشہ درست چیں توان برد
 چوں تافت عنان سخن دراز
 اول کف پائے خلق شوید
 با چرخ ستیزہ چوں توان کرد
 و ز خنجر ویدہ دل برون شد
 و آن دل که نداشت شد از دست
 کشتیم چه سود چوں شد غم سرق
 باز از حیل میکنم گرم
 انگشت منہ که شعلہ تیز بست
 بے من تو چو گونہ نکوئی
 اے دشمن دست روئے چونی
 خوابت لبشپ راز چون بست
 بر جان که مینہ نیثرہ تیز
 در بزم که جرعه می فسانی
 یک جرعه بر زیر برسم نیز

تیغِ زن آستانِ بکنِ پاک
 گر خود بتلطفم دہی دست
 دل بر نکم ز آشنائی
 ہر چند کہ آن رُخِ دل نگین
 از بند گئے چناں جہاں
 گنجینہٴ عشق شد وجودم
 آسودہ مباد جاہم آنروز
 دل رفت کہ با غمت بر آید
 گیم خوش و شادماں تو اں ہست
 بنیم چو ترا بجانِ پر شوق
 چوں باشد رغبت کنارم
 تا نام تو بر زباں نیاید
 بندے بسر زباں ندارم
 پوشیدنِ غم ز من نجین
 زین پس مطلب ز من کفایت
 پندار چہ صلاحِ کارِ مرہوت

بگذار کہ بردرت شوم خاک
 یا خود بعقوبتِ تم گئی پست
 عدا نکم خلافِائی
 بنشاندم را بر آتشِ تیز
 آزاد نہ ام بہیچِ حالے
 بے عشق مباد تار و پودم
 کزد و دغمت نباشد م سوز
 تازیں دو کد ام بر سر آید
 ہیہات کہ بے تو چوں تو اں ہست
 خود را بکنا گیرم از ذوق
 خود طاقتِ دیدنت ندارم
 در قالبِ مردہ جاں نیاید
 کیں دل کنست من آن ندارم
 ہر چہ پینہ کہ پُر بود بر نیزد
 کزد دست بڑیں شد ایں و آست
 بر دل شدگانِ عشق در دست

نہ

دل خستہ و گریہ خون ناست
یارب چہ خوش سست نالہ زار
اے آمدہ و گذشتہ ناگاہ
تا در تن من نشان جاں بو
از حال من انگہ آمدت یاد
بیمار کہ کوچ کرد جانش
ناخواندہ رسیدن اینچہ سہرت
گیرم نکنی شکر فشانے
جانم ز فراق بر لب آمد
جز نیم دے نماںد حالی
تنگ آمدہ ام ز جان بد خوئے
گفتی کہ صبور شو بدوری
بنمائے رخ چو یا ہمیںم
عشق تو مفرح جہان ست
خیزم ز تو من دلم بخینہ
گر جو رکنی و گر کنی ناز

ہاں گر ہوں مئے و کباست
خاصہ ز در و نہائے افکار
بختم ز تو ماند دست کوتاہ
مہم ز دل تو بیر کراں بو
کا فگندہ غم غل بہ بنیاد
چہ سود گلاب و ناز و نش
ناگفتہ گذشتن اینچہ نازست
کم زانکہ بنیت زمانے
می آئی و یا بروں خرامد
باز آئے کہ خانہ گشت خالی
بیگانہ چہ میکند دریں کوئے
دوری ز تو و انگے صبوری
بنوا ز بشارت پسینم
دیں سوختہ راہلاک جانست
کس نیست کہ خون من بریزد
اینک من دل بہر دود مس

از شعر آتش
زدیدہ

زاں زخم کہ چربگر رسیدش
لختے چو زبیدی فضاں کرد
از ناوکِ سینه ننگِ سفت

خوں از رہِ دیدہ می دودیش
آهنگ نشید عاشقاں کرد
دیں زمرہ فراق می گفت

اے کردن مجنوں از درونہ پرسوز و غزل و داند و دازد و دوش

دہان پیروں دادن

ماہچسبان کوئے یاریم
جانے نہ و باخضر ہم آیم
چوں گل تجوشی بخندہ کو شیم
گرا زخرو پر نیاں گد اُیم
جامہ ز پلاس پارہ دوزیم
بے منت تاج سر ازیم
باشیر و گوزن ہم مانیتم
در سایہ بوم جائے رویم
بے عبرت ترازو دہن ازیم
گنجیست غم اندرونِ سینہ

ن

ما سوختگانِ خام کاریم
نورے نہ و یارِ آفتابیم
ہر چند لباسِ زندہ پوشیم
در زیرِ گلیم بادشاہیم
خانہ زبے نظارہ سوزیم
بے زحمت دوستِ عشقاہیم
بازغ و زغن ہم آشیانیم
بر نعمتِ چغد پائے کوہیم
بے آب ترازو بشریم
مار است کلید آں خندہ

(مستند)

حاضر شدن مجنون در غیبت لیلی و بحضور خیال بحضور آمدن و سر حسرت گفتن دست بردن دست زدن

گوینده چنین فکند بنیاد	ق	کآن لحظه کز آن غیب ناشاد
معتوق عزیز روئے بهمفت		آل کشته بخواب بخودی خفت
از زندگیش بود اساس		تا از شرب تیره رفت پاسبی
باز آمد چوں رسید راهوش		اقتاد در و نه باز در جوش
آن سایه آفتاب گشته		روشته بخون آب گشته
غلطید بنجاک چوں گیائے		مینزد بهلاک دست پائے
میکند بصد شکنجه جانے		مینزد بهسزا غم فغانے
کو بے که بھول جاں خورد مر		بر بستر ایمنی کشد درد
نے مردہ نہ زندہ بود تار و		چوں غم زن مشعل جگر سوز
چوں مرغ سحر شد ارغنون سا		از موذن کو برآمد آواز
شد پردہ ظلمت از هوا دور		روشت جہاں چشمہ نور
آل خانہ فروش کمیہ پردا		آمد قدے بخوشتن باز
افتاں خیزاں بجائے برخت		بکشاد و دیدہ در چپ دست
میگشت وے خراش خوردن		چوں خسته دور باش خوردن

ناگاہ کہ از خود آیدم یاد
 گر کرد زمانہ بیوفائی
 بر سینہ لکد مرن کہ پستم
 خوں نابہ دیدہ آب من بخت
 جانے ست نشانہ گاہ صدیر
 گفتی کہ صبور باش محزون
 اے دوست دوست دور بود
 چوں من بہلاک جاں سپردم
 از آہ تو گر بہمہ رسد دود
 تا جاں ز تنم عنان نتابد
 خر کے رہدار چہ گشت تالاں
 ہر چند ز بخت خود بجانم
 دامن کہ ز کنگی بختند
 عشقت ز دم کہ سرخوں پرد
 سوزن کہ ز پا بروں کشد خار
 مانع حیات در نوشتیم

با شتم بہلاک خوشین شد
 بارے تو مکن کہ آشنائی
 عصمت مطلب زن کہ مستم
 دل ہم سہر خود گرفت بکسخت
 خواہش بمشان خواہ برگیر
 ایں قصہ دلم نمیکند گوشر
 وانگاہ بدل صبور بودن
 دور از تو زد درئی تو مردم
 در خاک مرا کجا کند سود
 مشار کہ دل حلاص باید
 تا سرنمند بر زیر پا لاں
 ہر جور کہ بینم از تو دامن
 تمت بزبان حار بند
 آزار فلک ہمہ بروں پرد
 با ہم سہر خود شود بہ پیکار
 تو دیر بزی کہ مانگد شیتیم

گزشتہ شوم یہ تیغ پولاد
 مرغی کہ بماند از پیریدن
 افتاده چو ریش ناقہ در گل
 ای سر کہ بران قدم ناید
 اے دوست کہ بے مہنی دامن
 چوں شعلہ بخزمے دہد نور
 افتاده کہ سیل در ربودش
 زارم ز غمت عظیم زارم
 اگر تو دل شاخ شاخ داری
 بازغ و زغن چنانکہ دانی
 بیچان من حصار بستہ
 کنجے و غنچے بسینہ چوں کوہ
 گردم ز غم از درونہ تنگ
 شبہا کہ مہ از افق یرآید
 چشم بستارہ را ز گوید
 یاد تو ز من بر دچناں ہوش

بارے برہم ز دست بیداد
 راحت بودش گلو بریدن
 دانی کہ دواش چسیت سہل
 از تن اگرش بُر بند شاید
 آتش زدہ یا توئی و یا من
 بیگانہ نظارہ بیند از دور
 ز افسوس نظارگی چسودش
 دستے کہ ز دست رفت کارم
 بارے قدم فساح داری
 شرح غم خویش میتوانی
 در زاویہ عدم نشستہ
 زندانی تنگنائے اندوہ
 ترسم کہ خورم ز بام درنگ
 مہتاب ز روز غم در آید
 جام غم رفتہ باز گوید
 کز ہستے خود کم فراموش

این خانه شگاف ناله زار
 اکنون چه کنم حجاب آرم
 آنرا که درونه چاک باشد
 در مجلس عشق جسام خوردن
 دست من آستین یارم
 شوریده که غرق حال بشد
 دیوانه که می گریزد از سنگ
 هر جا که بته است درت بید
 میکس من بستمند و دلنگ
 هر کبک دری به تیز گامی
 الا که من گسسته پیوند
 پیوند زد و ستان کشا دم
 آنکو ز هلاک جان نترسد
 کاغذ چو شود نشانه تیر
 دف هر طرفی که رنج بتابد
 عاشق که بزیر تیغ شد خرم
 زین پس من دیار هر سر باغم

از چو غم ناله زار

بیا

بیا

پوشیده کجا شود بدیوار
 کافاده ز هر سر برقع شرم
 از پرده دری چه پاک باشد
 وانکه غم ننگ و نام خوردن
 گو خلق کنند سنگسارم
 رسوا شدنش جمال بشد
 دارد یقین نشان فرسنگ
 با محرم خویش هم طویله
 مجوس بلا چو لعل در سنگ
 بر لاله و گل بخوش خنای
 چو مرغ قفس بماند و بند
 در طعنه دشمنان قتل دم
 از طعنه دشمنان نترسد
 بحر خوردن زخم نیست تدبیر
 از لطمه کجا خلاص یابد
 از زخم زباں کجا خور و غم
 گریخ کشند و گریز باغم

بیا

گرستین لیلی درہوائے آشنا و موج درونہ را بدیں غزل آبدار بر رے آب آوردن

بازم غم عشق در سر افتاد	بنیاد صبوریم دریافت د
باز این دل خستہ در د نو کرد	خود را بوبال من گرو کرد
بازم ہو سے گرفت دامن	کز عقل نشاں نما ندبا من
باز این شب تیرہ جگر سوز	بر لبست بر رے من در روز
خوں موج درونہ بر سر آورد	طوفاں ز تنور سر بر آورد
دو دے کہ ز شوق در بر افتاد	از سینه گذشتہ بر سر افتاد
طاقت بر می د چنبد جو شتم	آتش بدرونہ چنبد پوشتم
گویند کہ تما کے از درو بام	کہ نامہ دہی و گاہ پیغام
اکو دہ شدی بہر دہانے	افسانہ شدی بہر زبانے
بے درد کہ فارغ ست وختاں	کے داند حال در دمنداں
غافل کہ ہمیشہ بے خبر زلیست	اور اچہ خبر کہ بیدلی حسیت
باہر کہ دہم غمے بروں من	داند غم من و لے نہ چوں من
گیرم کہ بود سپردہ جبیم	وز حجرہ غم بروں نیایم

از چندی

اندیشہ او خطاب پنداشت
 لختے تکلف پائے پُر زخا ریش
 غلطید بے چو گنج بر خاک
 پس محل ناقہ چست دسبت
 شد بر شتر و زمام سپرد
 میرفت بجشم خوفشاں تر
 چوں ماه بمرج خوشین شد
 در گوشہ غم نشسته مہجور
 میزد شبنم جراحات انگیز
 چوں زلف شب از کلالہ تر
 از پردہ عروس مہ بروں حسبت
 بنشست دس خواب رفتہ
 باشب رفیق راز میگفت
 از سوزش سینه آہ میکرد
 میزد شبنم چو غم رسید
 چوں خستہ شد از دل سیور

خاموشی او جواب پنداشت
 بوسید گرفت در کنارش
 پیچید بان ما رخصت اک
 بکشا و عقال و تنگ سببت
 شاہیں سپرد و یک ابرو
 خوتا بہ چشم زورواں تر
 واں سرور و ندہ و چمن شد
 تن از دل و دل زخمی دود
 میسوخت جہاں با لاش تیز
 درد امن خاک رنجت عنبر
 خواب آمد و چشم مرداں بست
 خوں رنجت و چشم آب رفتہ
 نامش میگفت باز میگفت
 مہ را بغض سیاہ میکرد
 میخواند چو لب لعل نشید
 گفت ای غزل از درون سپور

نہدای

افروں نطلب چو یافت مردم
مغلس کہ رسد گنج ناگاہ
عاشق کہ گرفت مرده خویش
دارو کہ پس از ہلاک باشد
آب از پس مرگ تشنہ جستن
چوں مرده بود ہزار دستان
بر خاک شہید گل فشاندن

بج

شک نیست کہ دست پانکندم
زا فرونی حس گم کند راہ
شربت دہی ار بود عذابش
بر جائے حریرہ خاک باشد
ہم کار آید ولے البشتن
چہ سود ز جملہ لگستاں
ایمن بود از درد خواندن

از شربت بود دہی شربت

با گشتن کبک خراماں از کوہ و شتر پرندہ را پر بر خنج بر بستن و شتر
در از دادن و کیو تر دیوانہ را پر گم داشتن

چوں بر سر چرخ لاجوردی
معمشوقہ آفتاب پایہ
بر غم شدن ز جائے بر سخت
او در سخن و فسیق خاموش
حیرت زدہ مہر بردہانش
دانست مسافر خسر مند

خورشید نہاد رو بزدی
برداشت ز فرق دوست سایہ
عذائے ہزار لطف در نحو
تا پاک دلش ببردہ از ہوش
تپ لرزہ گرفتہ استخوانش
کو را چہ شکستہ شد زباں بند

حواں ز نسیم شوق شان مست
 از عشرت آن دوستی جام
 هر خار کشیده دور باشد
 سلطان بنیر کلبه جنبه رانده
 یتو بقاب راز گفته
 جولاں زده آهوسے پہ پنجر
 صیاد که تیر بجدا نداشت
 بطفر به بود و جبه تا ہار
 بے زحمت رشتہ ڈرشد جفت
 شکر بقطرے ماند در بند
 ساقی و حریف جام درست
 صبح بچنین میسوار ی
 پالوده اگر چه جان فتر بود
 برگنج رسیده و زور پائے
 چوں نقد خزانہ اشتم کرد

بکشا و فرشته در دعاست
 در رقص در آید و دو دام
 میگرد چشم بد خراشے
 شکر به و شاق باز مانده
 یوسف بکنار گرگ خفته
 برگردن شیر بسته زنجیر
 از صید کشید و بر خود انداخت
 طرفہ که نداشت چاشنی کار
 الماس شکستہ لعل ہفت
 طوطی بنظر ارہ گشتہ خوردند
 ناخورده شراب ہر دوست
 نگفت شکوفہ بہاری
 انگشت ز چاشنی جبر بود
 خازن شدہ و خزینہ بر جائے
 در شکن اگر کلید گم کرد

۱۰ نیرک بفتح اول و ثانی یعنی جمع قلیل و مردم کم کہ پیش پیش لشکر روند (بربان) ۱۲ حسرت
 ۱۱ بضم و کسر یعنی خانہ (غیاث) ۱۲ حسرت ۱۳ آسے گرسنہ ۱۲ حسرت
 ۱۴ قطرہ صندوق (غیاث) ۱۲ حسرت ۱۵ شدہ یعنی برفت ۱۲ اتق
 ۱۶ در را بشکن ۱۲ اتق

دوشینہ خیالِ خود کم و بیش
 چوں عکسِ دو آئینہ یکے بود
 آن ہر دو چو بخت خویش بیدار
 افسانہ خواب چوں بسر شد
 ہر یک نہ شبے سیاہ بے روز
 چندان غمِ دل شد آشکارا
 چندان غمِ دیدہ رفت در خاک
 ہر دو چو دوسروں ناز پرورد
 در حبیبِ دو غنچہ گلِ بخندید
 جنوں ز خیالِ غیرت اندیش
 زان آہ کہ بے دینغ می زد
 و آن یار یگانہ وفا جوئے
 خود را چو نکر و ز آتشا فرق
 یعنی کہ چو ہست یار در دل
 دو سوختہ دل ہم رسید
 باد از دو طرف عبیری بخت

آن آئینہ را ہند در پیش
 رفت از یگانگی شکے بود
 ز ان خوابِ عجب بحیرت کار
 بیداری ہجر پرودہ در شد
 میگرد شکایتے جگر سوز
 کا مدنفیر سنگِ حنا را
 کہ تندی سیل شد ز میں چاک
 ز آسیبِ خزاں فقادہ در گرد
 بادے بیما نہ در گنجید
 میخواست مد ز سایہ خویش
 بر سایہ خویش تیغ میں نہ
 گشتہ بہ یگانگی یکے گوئے
 میگرد بخوں دو دیدہ رانق
 دیدہ چہ شود شخصِ مائل
 یوم نہ کسے جز آبِ دیدہ
 برویدہ ترغبار میر بخت

بودند بیاری آن دو هم عهد
 چون حاجت دوستی روا شد
 از بوس و کنار دل بیاسود
 از هر منطی سخن شد آغاز
 مجنون ز نشاط یا ربانی
 کای از خم زلف عنبرین تاب
 عمرے در تو بیدیده رفتم
 امروز که بعد روزگارے
 ز آسایش دل ربود خوابم
 در خواب چنان نمود بختم
 بر تخت من تو روئے در رو
 خوابم چون پیش پرد و بر بود
 تا روز قیامت اربود تاب
 ای دم که کل دگر شگفته است
 یلی که دو خواب هم نشان دید
 اول بگزید لب بدندان

آمیخته همچو شیر باشد
 هر چیز که جز غرض و فاشد
 جز مصلحت دگر همه بود
 آمد میاں حسدیده راز
 بکش و زباں بدرفشانی
 بر لبه بچشم دوستان خواب
 عمرے دگر از غمت بختم
 بادے خوشم آمد از بهارے
 ناگه بآمد آفتابم
 کا ختر بفلک نهاد تخم
 چون موج دو چشمه در یکے چو
 تعبیر نظارہ رخت بود
 نتوان خفتن بیا و آن خواب
 بختم ز هوس سہو خفته است
 بیداری بخت را نشان دید
 پس باز کشا دل خنداں

از بوئے دوان صید فرسائے
 آن تشنه جگر ز جان خود سیر
 اندیشه کرد از آن دو دام
 با عشق چو صدق بود همدست
 او پهلوی یار خویش رفت
 افشاند غبار شل از تن ریش
 از گریه زار و در مکسوں
 آن چشم که راه خواب میزد
 یعنی که ز گریه گیسو باران
 بارانِ عفتان سبز را گرد
 مجنوں که خواب دیده بکشد
 از جانش بر آمد آتش جوش
 چون لیسکه میسزبان گزشت
 بیمار که داروش تیر کرد
 او داشت لے لے سیر
 او خفته میان خاک مانده

از کار بشد حجازه را پائے
 آمد بیک از حجازه در زیر
 در خواگه رشتی زد گام
 هر یک دواں بگوشه حبست
 جاں جلوه کنان لبوئے تن رفت
 بنما ده سرش ز بانو خوش
 میرخت لے برے مجنوں
 بر عاشق خفته آب میزد
 زو بر رخس آب و کمر و بیدار
 از خواب در آمد آن گل زرد
 چشمش بجال لیل افتاد
 ز دفره و باز گشت بهیوش
 همان عزیز نیز زور گشت
 در روشن بطیب نیز اثر کرد
 ایں یافته جاں لیک مُرده
 ایں بر شرفِ هلاک مانده

نے یار و نہ آں وفا سگالی
 لختے ز طپا پنچہ روئے را کو فت
 آہے زد و سوخت پر دہ را
 در خانہ ہمہ مزاج داناں
 ز اں ہم کہ خواست ہر ہفتن
 چوں سبزہ ایں کبود کشن
 خورشید با وج رفت خنداں
 آں مہ نشین بچہ بر خاست
 بکشا و ز نام را بہ تندی
 میر اند شتر بدشت پویاں
 چوں شیب فراز را بے حجت
 بر بجز رسید و بارگی را ند
 دیدشن بہ شکستہ شانے
 بر پشتہ کوہ پشت وادہ
 آوردہ صباش بے لیل
 او خفتہ و گرداود و انش

۱۱۹

بستر تہی و کنار حنائی
 خونابہ ز رخ بایستیں رفت
 وز پردہ بروں فت و آواز
 بر بستہ دہن چو بے زباناں
 کس نہ ہرہ نہ داشت پند گفتن
 آراستہ شد بصبح روشن
 چوں نور دل نیاز مند اں
 بہ پشت جہازہ محمل آراست
 کاندہ زنگش صبا بکندی
 آں گم شدہ را بہ خاک جویاں
 وز ہر خارے چو گلبنے نہشت
 لختے چپ راست و طلب بند
 آقا دہ میان سنگ لائے
 بر بالش حنا رس نہادہ
 مژگانش بخواب کردہ میل
 شیران شکار پاسباش

چوں غمزدگان بنجاک خفته
 گاهے ز جگر نوالہ کر دے
 آ میختنی نداشت با کس
 پر داخته دل ز صبر و آرام
 ہنگام سحر ز نجات ناشاد
 گفتم چو شبش دراز گشتے
 چوں سنج گل فلک بستے
 ناگاہ شبے ز بعد سالے
 میخورد غم دل حسہ اش
 دید از نظر خیال پرورد
 کامد بہ نظر ارہ جمالش
 گشت بخون دل سرایش
 ز الماس سرشک سینہ می
 می گفت قصید ہائے دلسوز
 زان نالہ کہ زد بخواب زیار
 چوں حسبت ز خواب تا شنید

خاشاک ز خاکمہ نہ رفته
 گہ جاں بعد مءالہ کرے
 مونس غم آشنائے خویش
 گشتے ہمہ شب چہ ماہ بر بام
 چوں بر گریستے بخت بادیاد
 باغ و زفراق سر گذشتے
 ناختمہ ز گریہ رشتے رشتے
 بگرفت بر آندیش ملائے
 در خوردن عنسم بود خویش
 دیوانہ خویش را بصد درو
 نالید بے زلف و فاش
 گہ از مرہ رفت خاک پیش
 و افسانہ روز گاری گفت
 می کرد گلہ ز نجات بدروز
 بیندہ خواب گشت بیدار
 و ان دیدہ خویش باز بیند

روزیش بکوائے اس پریش
تغییم دیم نہ از پئے دوست
مہاں چسک آیدم از اں کو
از یار چو ہرہ خار باشد
نالید بر این ترانہ لختے
پس گریہ کنان ز جائے بر خا
بر کوہ شد و نفیہ می زد

دیدم گذراں بدیدہ خویش
کش دوست گرفتیم از پئے دوست
آہو سلم بود ز آہو
بابوئے کلم چہ کار باشد
شورید بان شور بختے
میرفت ندید در چہ در است
وز دل بستارہ تیر می زد

غنودن ز لیس لیلی از بیماری و مجنون بخواب دیدن و بنفس تند
خویش از جائے حسن و برون دیدن و کمر کوہ گرفتن و مجنون را بہ
تینغ کوہ خراشیدہ و خستہ در یافتن و دست سلون بر خشکی و سودن و
حرم راحت سانیدن

افسانہ سر اے شکر گفت
کاں گوشہ نشین روئے بستہ

زلماںس زباں گہر خست
بوئے ہمہ وقت دل شکستہ

۱۵ بلکہ اورا از پئے دوست ساختم ۱۴ اش
۱۳ حسرت ۱۲ گفت گفتار اش
۱۱ آہو و دمنی دار و جاور معر و عیب

از یخ تبرست سینه سرد
 آن کو دل غیر دیده ناخوش
 آن گل بود از چراغ خانه
 گل بہتر از آن دل گل اندود
 آن سوخته پیر و زخ آ شام
 چل بجای نظارہ گاہے
 پرسیدیش زان میانہ
 ایں سگ سگ کیست از گریں
 چوں بہر کہ می خوری بدیناں
 سگ اچہ خبر کہ کام تویت
 اور اچو ز عقل نیست تمکین
 دیوانہ بدرد پاشش داد
 طعنم چه زنی بہ سگ پرستی
 مردم ز غم کہ کم ندارد
 گر من تیرہ پائے سگ ز غم بویں
 کایں پاکہ بشہر و کوے گشتہ است

ق

زان بپائے
 زان بپائے

از گریہ کس نباشد شش درد
 آتش زتش ار بگیرد آتش
 آتش زنیش زند زبانه
 کز شعلہ کس نباشدش درد
 خوش گفت کہ سوخته بہ از خام
 مجنون شکستہ می زد آہے
 کائے کردہ ز عافیت کرانہ
 ویں غم غم کیست جہنم
 وز بہر کہ می کنی چہنیں طاب
 بانیک بہ بد پیام تو چہیت
 تعظیم دیت چہ است چندیں
 کائے از غم من دل تو آزاد
 من نیز سگم ز رفے ہستی
 سگ بہتر ازو کہ عنہم ندارد
 زان بپائے بود نہ زین لافسوں
 پیش دریا من گذشتہ است

زان بپائے
 زان بپائے

مہتاب کہ نور پاک دارد
 ہر چند کہ دارم از حد و بیش
 ہم میطلبم نہ داغ دیگر
 گیرم نہ نبسرد می سلیم
 گرفت چنانم اجم بندی
 کم زان کہ ز نعمت حضورم
 من خود ز حیات خود بگویم
 در خانہ گرم نمی گزاری
 در لقمہ نمی دہی چنگم
 ز نیساں شغے بکار می کرد
 او بر سر این فسانہ دور
 ہر کس بہ نظر اہ چنان زار
 ناداں ز سر کرم خنداں
 آن کہ بدل نہ داغ باشد
 بے غم کہ دلش گرہ نہ بند
 در تیغ چو کس آتش فروزد

از بانگ سگان چہ باک دارد
 داغ سگی تو بر دل ریش
 دل می کشدم بہ داغ دیگر
 آخر بدرت سگ ستدیم
 کز زلف خودم قلاوہ بندی
 سیراب نظر کنی زدورم
 آخر تو چہ می زنی بچویم
 بارے زدورم مراں بخواری
 بارے مزں از کرمہ سنگم
 دیوانگی اشکار می کرد
 وانبوہ بہ گرد اذن و مر
 ماندہ تجتہ اندراں کار
 در گریہ زار در دمنداں
 داغ و گرانس لاغ باشد
 از گریہ پر غماں محسند
 گرید بکد از گر نہ سوزد

هر خس که بر آں کُشاو گامے
 هر جا که نسا و پائے و شن
 خواند چو ترا در دین و بلینز
 ز بخیر زرت ند چو بردش
 روزے اگر آن بت پری چر
 آگه کنیش ز محسب باغم
 کائے آهونے ناک انگنست
 از تیر تو جان آدمی ز ا د
 آن کر پئے صید تو زند گام
 هر کا ز پئے تو شود کماں گیر
 تا طره بخون دلیر کردی
 چشم سیمت که بے نظیرست
 تو شیر کشی بهر شکار نه
 بگزار که چون سگان نهانی
 دُم لایه کنم بر آستانست
 با آن که بود فغان من زار

(ب)

(ب)

از من بر سانش سایه
 بسیار بوسی از لب من
 یا دشن بی از سکن گریز
 از گردین من کمن فراموش
 دستے بسه تو سایه از من
 دس قسته گوئے از ز باغم
 یکت تو ز آهواں شست
 روزن شده همچو ام صیاد
 خود را فگند جلقه دام
 بر سینه خویشتن زند تیر
 از غمزه شکار شیره کردی
 آهونے یاه شیر گیرست
 مجنوں ز سگان کیت باے
 باشم بدرت با سپاسانی
 مالم بوسیله و سگانت
 آنجا که تویی ترا چه آزار

(ب)

ہر چند شکار کارِ من نیست
 آن کہ از سگِ گوشتکار جوید
 لنگے کہ بتگِ دُشمنش تیز
 جُولہ چہ بردنستہ را نام
 پائے تو کہ گشتِ بر درِ یار
 پشتِ تو کہ سودش آن کفِ پاک
 چشمِ تو کہ بر آن تسانہ سودہ است
 از حسرتِ آن کہ چشمِ آن ماہ
 خواہم کہ شگامِ این دلِ مکنک
 خاکِ بزمِ فشاخِ آنم از پائے
 ہستم من تو ہر دو شب گرد
 دلِ نیست کہ از رہِ صوابی
 دارم جلدے گشتہ جانے
 چون باز گذر کنی در آن کو
 ہر گز جگرِ تِ بخشد آن یار

بیا

بیا

بیا

کس در ہوسِ شکارِ من نیست
 گوئی کہ ز مردہ کار جوید
 در اولِ تگِ بامد از خیز
 این جملہ گشتِ آن ہمہ گام
 بر چشمِ منش سزا ست رفتار
 حیفست ہزار حیف بر خاک
 بر رویِ زمین چہ اغنودہ است
 دیدہ است بجانبِ تو کہ گاہ
 درے کشتِ چو لعلِ سنگ
 در دیدہ کشم کہ ہست از انجا
 لیکن تو بنالہ و من از درد
 در خدمتِ تو کشم کب بے
 گردِ دل کشتِ با ستخوانے
 بر خاک درش نہی زمینِ بے
 یاکے بکنی ازین جگرِ خوا

لہ حوالہ عکبوت تنستہ - بافتہ عکبوت (از زبانِ فرہنگِ جاگیر) تنستن تیدن بافتن (مصدق)
 معنی شعر آن ہست کہ چون عکبوت با آن ہمہ گام زنی این جملہ ناخیز تنستہ و بافتہ است کہ تنستہ اوماتد (جالہ)
 یں رصف یافتگان از تنستہ خودیہ نام برد و ذکر بر زبان آورد ۱۲ حسرت

<p>صد و ضه خوش بزیر پایت در گشته شبان گو سفندان از سر کشتی تو در جوانی تو شیر جوان و مست بوده معشوقه خسرواں به پنج بوده همه وقت گردنت پر از تنگ و نت بدشت و نه آهو که از دگر خور و شیر بر تنه پست هر شکا عالم شده در فن و دودام صد خون لب چکید در خاک امروز که بازماندی از کار گر تو سگی از سرشت و راں کو سلسله تو تازیاری بارے بزخم بهر و پیوند</p>	<p>در روضه که بهشت جایست از گرگ ر بوده مزد دناں سگبان تو کرده شیربانی و ز شیر و پلنگ جان ر بوده و انگنده بدوش زلف زنجیر از طوق زرد علاقه دور هر گنبد تو به پشت یوزے تو بے جگرش فکنده در زیر تعلیم گرفته روزگارے زان کرد خرد مصلحت نام و ز لوث جنایت دهن پاک خواری همه را امرانه خوار اینک سگ تو منم بصد جان در گردن خود کشم بزاری با تو بموافقت دے چند</p>
--	--

از باری

از باری

۱۰ نفع از جتن مست چنانچه به چار یا آه و اسب کنایه از سرن باشد (غیاث) ۱۲ حسرت
 ۱۱ اے اور اگر فتن نتواند از غصه جگر خود خورد - بے جگر معنی زار و نزار ۱۲ حسرت
 ۱۳ کلب معلم در فتنه سگی را گویند که آداب تکرار آموخته باشد ۱۴ حسرت ۱۵ جنایت گناه ۱۶ حسرت

گاهیش مہر گشت دایہ
 بوسید سرش برفق و آزر م
 گفت ای گلت از وفا سرشته
 ہم نان کسان حلال خورده
 کرده زره حلال خواری
 جانت حلال خواری مست
 میلہ نہ تحقیق از شتابت
 پیکار پذیر یا سپانان
 این ز تو پاساں بہر سوئے
 از سایہ تور میدہ نقاب
 شب و کہ ز دست تست مخد
 وزوے کہ شد از دہانتستہ
 از خاستن شب سیاہت
 در کھفت و فایور اہ بردہ
 در صحبت صدق گشتہ تابع

گاہیش مدبست کرد سایہ
 خارید برش نباخن نرم
 نقش فلک از وفا نوشته
 ہم خورده خود حلال کرده
 با نعم خویش حق گذاری
 و آسود گیت حرام پیوست
 بیداری عین عین خوابت
 بیدار کن خراش بانان
 مغرول ز تو عس بہر کوئے
 چوں سایہ کہ دارد ز متاب
 چوں دیوز حلفت فسون دور
 الا بگزید جان ز رستہ
 میمون شدہ خواب صبح گاہت
 نغودہ بچشم اگر بمرده
 کہ سابق بودہ گاہ رابع

۱۱۱ خراس آیاتے بزرگ ابرہان ۱۲۱ حضرت ۱۱۱ اشارہ بہ سنگ اصحاب کہف ۱۲ حضرت
 ۱۱۱ اشارہ آیہ "سَيَقُولُونَ قُلُوبُهُمْ مُّكْشَفَةٌ" و سابع باین تا دلیل باشد کہ اہل تحقیق در تفسیر
 آیہ و یقولون سبعة و ثانیہم کلہم فرمودہ اند کہ شاردہ اصحاب کہف ہفت بودہ تشریق بزرگان کہ
 در بار و قیافوس بعد اعلان توحید کارہ گرفتہ (از تفسیر کتاب) و یکہ راعی کہ وقت فرار از د قیافوس بایستایان یافت کرد

با این صفتِ رَمیده خویاں
 مے گشت چو بچو داں بہر سوئی
 دید از طرفِ گذر بسوئے
 خارش ز دہ و خراش خورده
 در گردِ سرش چو فرقِ نقاب
 بگذشتہ صلح و جنگِ آپ
 خم یافتہ در تہی گمشو اہ
 از دمِ دہش فراز ماندہ
 سرتاقِ دہش جراحِ دیش
 بے لقمہ گلوئے لقمہ خوارش
 مجنوں چو بحالِ او نظر کرد
 پیچید بگردش بصدوق
 بگرفت برق در کنارش
 جانش ز کلون و خار میفت
 دامنِ تہش سنگد و ر خاک
 کہ پیشِ رخس بہ گریہ مالید

ناگہ بقبیلہ رفت پویاں
 خونابہ رواں ز دیدہ چو بئی
 غلطیدہ سکے کلنج کوئے
 از پہلوئے خود تراش کردہ
 وز سلخِ تنش چو پیشِ قصاب
 فی خشم و نہ عفو ماندہ دروئے
 گشتہ شکش ہمہ تہی گاہ
 دندانِش ز خندہ باز ماندہ
 شو یاں بزبان جراحِ خوش
 لیسید دستِ پائے کارش
 در پیش و وید و دیدہ ترکرد
 و افکند ز زر بگردش طوق
 مے شست بگریہ ہائے اش
 وز پائے سرش غبار میفت
 میکرد باستیں سرش پاک
 کہ در کفِ پاش دیدہ مالید

نکب

۱۰ نقاب نقب کنندہ (غیات) ۱۲ حسرت ۱۵ تہی گاہ (مرغیات) ۱۶ حسرت

۱۷ لے اردیت خود کہ رنگ زرد دہشت ۱۲ حسرت

مُرغانِ چمنِ خستیده در شاخ
 خورشید چنانچه تیزی اوست
 در حوضه خشک از آتش قباب
 در دشت سراسر آب کس تو بجز
 مرغابی از آرزوئی آب
 رنگ از بطن پخت در گران
 از گرمی رنگهای گرداں
 هر کس بچنین هوای ناخوش
 بجنون بکنار هر سواد
 افرودخته وی و تن بخون غرق
 بلاش ز غم دو ماه گشته
 هر جا که رسید کرد زاری
 هر سو که شنید بانگِ دے ق
 متاسانه برقص پای لبش در
 گاه به ز سلب درید پیوند
 آمد قدے چو در سرش هوا

در رفته خزندگان بسورخ
 بکشا و چو مار ز آدمی پوست
 صد پاره شده زمین لب آب
 چون عده سفکاک جگر سوز
 خون خورده بگرد هر سر لب
 چون تابه بر دز میسمانی
 پیر آبله پائے ره نوردان
 در حجره سرد کرده باخوش
 می گشت بسان گرد باد
 در آتش و آب نازده چون برق
 رخساره زلف سیاه گشته
 بگرست جو ابر نو بهاری
 یا خاست ز گوشه سرد دے
 که زنده شد گم فردم
 که پوست تن فکار بر کند
 محنت آن همه حالتش فراموش

ازین بخار

پکیان فراق را سپر شد
گردش چو سپر حلقہ بستند
می داد گم رنگ خارا
می سود فادہ روئے برنگ
چوں ابر بہار بر سر کوہ
برنگ عیار زرہمی کرد
پیرایہ عشق ردے زرست

در کوہ شد و بہ تیغ بر شد
باز آن دنگاں کہ صفت شکستند
او ز آب و دیدہ بے مدارا
بے رنگ ز دوری دل تنگ
می سخت دیدہ سیل اندوہ
گوئی کہ ز رنگ چہرہ زرد
گنجینہ دل مستاع درست

دلِ اَدنِ مجنوں سکے اکہ در کوئے لدار بوڈ بازوئے خود را
طوقِ گمِ دنِ او ساختنِ تنِ استخوان شدہ اگریدہ دہانِ مزدِ دنِ
او کردنِ زبانِ حریفش نوختن

کاخِ شمشادہ ز آفتاب سوزاں
در سایہ حسنہاں بہشتِ کجری
تفیدِ زمین و آسمان ہم
ابر سے نہ کہ تشنہ را دہد آب

یک دزدِ بگاہِ نیم روزاں
گردونِ حرارتِ تموزی
آتشِ دہ گشت کوہ دکاں ہم
جائے نہ کہ دیدہ را بردوآ

لے دگاں جمع ددہ یعنی جانورِ زندہ (فرنگِ جانیگری) ۱۲ حسرت ۵ بے قدر ۱۲ حسرت

سوسن کہ چناں زبانِ دراز است
 و اں غنچه کہ خونِ درو بصدوست
 ہر سبزہ کہ گرد آبِ رُستہ
 ہر جا کہ ازینِ چشمِ بخواب
 دامن نہ کشی ز جوئےِ نوعم
 زیناں چمنے چو پیرِ طاؤس
 چہ سودِ غرامش تو در باغ
 او در سخن از درونِ ریش
 پیغامِ رساں بگریہ تر بود
 مجنوں دل از آہ پارہ می کرد
 مجنوں ز وفاسانہ می گفت
 مجنوں نفس ز شوق میزد
 مجنوں غزلِ فراق می خواند
 مجنوں شکر لالہ می ساخت
 چوں دید کہ گفتہ ناصواب است
 نالیدہ ز بخت نامشاد
 دامن ز محملِ پایہ پر داخت

از من بہ تو در بیانِ ارادت
 آنم جگر من است در پوست
 از اشکِ منست وے شستہ
 در چشمہ نشانِ خونِ دھ آب
 رنجہ نہ شوی ز بوئےِ نوعم
 افسوس کہ بے تو نیم افسوس
 چوں جلوہ کبک بگرد زانغ
 بلبل یہ نشاطِ نعرہ خویش
 پیغام پذیر بے خبر بود
 بلبل بچمن نظارہ می کرد
 او بادلِ خود ترانہ می گفت
 او ز غم نہ بہ ذوق میزد
 او نیز با عشاق می خواند
 او با گل لالہ عشق می باخت
 قاصد نہ میاں بخی جو است
 وز سایہ سرو حبت چوں باد
 بر خارِ پیادہ خوش می خست

چندین که بہر چمن گذشتی
 گر چوں گل من یہ بوتسانے
 گو تا بہ تیر کشش رہا ایم
 چوں سرو من آید اندرین باغ
 گوئی ز زبان من دعایش
 و انگہ لعبائے کہ دانی
 کائے معوی مہر کردہ با من
 دور از تو ز من نمازہ جبر پست
 بر بوئے گل آدم دریں گشت
 گلزار کہ بے رخ تو بینم
 در ہر طرف بتازہ روئی
 ہر خار کہ خون ناب دارد
 لالہ کہ بدل گرہ شدش دود
 ز گس کہ ز قطرہ بست گوہر
 از رقی کہ نبشتہ بدشت
 رخسار سمن کہ زرد سانست

ق

از بزم

در گرد گل و شکوفہ گشتی
 دیدی سمنے وار غولانے
 کہ بردل و کہ بدیدہ سایم
 تا در دل لالہ نو کند داغ
 بوسی ہزار عذر پایش
 ایں قصہ بگوشش اورسانی
 و انگہ ز وفا کشیدہ دامن
 دوری و لغو ذبا اللہ از دست
 ورنہ چہ کم ست خار در دشت
 آں بہ کہ بکنج غم نشینم
 پوشیدہ نشان من بجوئی
 سیخش ز دم کباب اڑ
 از آہنست آتش آلود
 از در دمنست چشم او تر
 از ماتم من کہ بود پوشش
 از گونه زرد من نشانست

یارے کہ گرفت دمنش تفت
 آناں کہ رہ و فافوشتند
 اوسایہ بُرید زین چنپا
 بنشست زیزاد سر دے
 در لاله گل نطان مے کرد
 دید از سر شاخ بلبل مست
 دل در غم گل سحر می گفت
 مجنون نشاط آں ترانہ
 مرغ از سر سوز در مقاتل
 چون دید نشان اشنائی
 گفت ای ز شراب عاشقی مست
 سازت کہ تو اے جاں نوازیت
 در موسم گل کہ تو کنی ساز
 من باتو عشق ہم شرابم
 بوئے کشم و کیم خرابی
 چون مزمعہ و فاسکالی

دامنش بدست ماند و رفت
 رفتند تگہ و باز گشتند
 سوئے چنے کشید تنہا
 چوں در پر طوطی تدرے
 جان ابشکب چاہے کرد
 در حتم صوت خویش می جست
 بر یاد سمن سرود می گفت
 چہرے بنمود عاشقانہ
 مجنوں بمیان وجد و حالت
 داد اندہ سینہ رازوائی
 با غم دکان بنالہ ہدست
 مجو بہ کشائے عشق بازیت
 بس عشق کمن کہ نوشود باز
 زیرا کہ تو مست و من خرابم
 فریاد ازین تنک شرابی
 بہر گل بے وفا چہرہ نالی

رفتند از آن حشر به پویاں
 یار آن عسیر ز در چمن گاه
 دیدند چو روی عاشق مست
 در خدمت آن عزیز دلش
 گرد از رخ نازکش نشاند
 هر کس ز دل رسیده ترساں
 یار آن نشاط عیشیاری
 ایشان بشاپ دوستگانی
 او دل بولایت دگر داشت
 نه رنج شد و نه گشت نشود
 مطرب غم لے کشیده و کش
 هر ناله که زد ز جان ناشاد
 چون جوشش دلش بفرق شد
 از حلقه دوستان بد خست
 می رفت و لے بتاب گشته
 دیوانه و مست عاشق زار

در جلاوه گزند نشاط جویاں
 بودند نشسته چشم در راه
 گشتند ز رفیق بر زمین لبت
 کردند ثبات ز حد بش
 در صد غمیش نشاند
 می کردند نوازش دگر ساں
 او با دل خود بعشق بازی
 مجنون و سرشک ارغوانی
 نے از خود دے ز کج خشت
 کا زار و نوازشش کیے بود
 مجنوں بنشید خوشین خوش
 هر کس که شنید کرد فریاد
 یکبار ز خویش بے خبر شد
 ز بنجر برید و بند بگست
 ناخورده قبح خراب گشته
 بایں سه حرفین چوں بود کار

خوئے که بدشت خو پذیرد
 آن که خیال یار باشد
 بگذر که چمن چو یار من نیست
 یار آن چنان جواب لدوز
 گفتند که اے نشانہ درد
 شک نیست که روی یار دین
 لیکن گل تو که شک باغ نیست
 گه که دلش بگیرد از کج
 حال که بنفشه بویید
 هر خار که دید جاں بکاود
 هر فاخته که بر کشد آه
 آید بچمن چو نازنیناں
 ایشان همه با نشاط هم رنگ
 بر خیزیکه ز بخت روشن
 مجنوں که شنید نام مقصود
 با هم نفساں نجائے بر خاست

در باغ بریش جانہ گیرد
 با سرو و گلش چه کار باشد
 و آن گل که مراست و چمن نیست
 راندند بے شرک جانوز
 زندان دلت خستہ درد
 خوشتر ز گل و بهار دین
 او نیز در آن چمن چراغ است
 جان تازه کند بسزہ و شاخ
 از قامت توفسانہ گوید
 داند و ترا بردن تراود
 از سوز غمت زند علی الله
 با هم نفساں ہم نشیناں
 او گوشه گرفته بادل تنگ
 بینی گل تازه را بگلشن
 بر شد ز دلش بر آسماں دُود
 بر ناله شست و محل آست

اے اگر اور ادب غری قیام کند ۱۲ ش ۱۱ مراد از لینی ۱۲ ش ۱۱ لے دل گرفته شود ۱۲ ش

کے فریاد (غیث) ۱۲ حسرت

<p> زنیساں نبرد آشنائی ہر جنسِ مردم دود و دام قمری کہ نوائے عشق سنجہ بوم آید سوے بوم منحوس تو مردم دانش ز حد بیش بر خیز کہ گل شکوفہ نو کرد وقتِ چمن ست بوستاں ہم امروز اگر دے چو یاراں گلگشتِ چمن کنیم چوں با بینی رخ دوستانِ جانی مجنوں زد و دیدہ آب بکشد گفت ای شبِ روزِ تاجِ سو من کز عملِ جہاں شدم فرد ویرانہ من اگر چہ زشت است زاں گو نہ بیا نگ بوم شادم در دست چیاں خوش ست ظام </p>	<p> مردم نہ کند چنیں جدائی در صحبت جنس گیر د آرام باز اغ نشانیش بر نجد طاؤس بجلوہ گاہ طاؤس چون ست کہ باد داں شد می شہر دلہا بہ نشاطے گرد کرد مانتِ ظریم و دوستاں ہم باشی بمراد و دستداراں باشیم برے یکد گشتاں بے دست مباد زندگانی وانکہ گرہ از جواب بکشد باد اشپتاں ز روز من دُو بازم بجاں چہ جائے ناوُر چون خوے گرفتہ ام بہشت است کز بلبل مست نیست یادم کز باغ کساں خبر ندارم </p>
--	--

آن کس که بدشت کوه خو کرد
 آهو که خورد بدشت خاشاک
 مرغی که ز سبزه داشت مهرش
 مرغی که گرفت میل خضر
 او بود و غم و باد سرف
 یار دوسه محرابان روش
 بودند بکوه و دشت پویاں
 صحرا چون غبار می نوشتند
 در کوچه گمشد حازه راندند
 رفتند پیاده پیش مجنوں
 دیدند بگوشه خرابه
 زنجیر زهمه مان گسته
 از دامن پاره خاک می بخت
 گفتند که ای رفیق چونی
 آخر پستی که دارمیدی
 خواباز گزفتی از همه کس

زوانس نشاید آرزو کرد
 باشد جو خانه نرزد او خاک
 زندان قفس کج کند خوش
 در خانه بری رود بصحرا
 کرد و در پدید گشت گریه
 خوانده دانی رفته ز روش
 و اں گم شده را بجاک حیاں
 تا بر سر خلوتش گذشتند
 و ز دور جازه را نشانند
 ریزان ز دودیده دُر مکنون
 غول بکاره سبزه
 در حلقه دام و دوشسته
 و ز دیده دُر سرشک می بخت
 در خون جگر غرق چونی
 و ز صحبت دوتاں پریدی
 باشیر و گوزن ساختی بس

۱۰۱ خوابه ز دلای خون صاف کننده ۱۲ حسرت ۱۳ ای هفتاس چو کج می طایف کج هم است که زن فرزند
 خیال باشد در ۱۲۱ و چند راهم گفته اند که در ویرانه آشیان کند درین صورت کوچ گدیرانه و خرابه باشد ۱۲ حسرت

ابر از صدف سپر کسیر
 سر از علم بلند پایہ
 از شبنم گوہرین شمال
 غنچہ بدر آمد از شبستان
 بید از سر خنجر گہر دار
 نازک تن لالہ دل افروز
 باشاہ و خجستہ ناماں
 ہر کس بجز نیت متاشا
 ہر کس شدہ در کنار آبے
 ہر کس صنئے چو گل در آگوش
 ہر کس بسوئے چمن شتاباں
 ہر باد کہ از بہارش آمد
 ہر گل کہ شگفتہ دید بر خاک
 یک وز در اینچیں بہائے
 با خود ہزار جاں گدازی
 پیر امن از خویش پیوند

در گوش تبتہ ریت گوہر
 بر فرق سمن نگذ سایہ
 آراست گلوائے گل تامل
 پُرشیر شدش ز ابر پستان
 شد بر سر یاسمین گہر بار
 لرزندہ شد از نسیم نوروز
 گشتند بہر حین خراماں
 مجنون دل رسیدہ حاشا
 مجنون خراب در خرابے
 مجنون رسیدہ حنا ر بڑوش
 مجنون رسیدہ در بیاباں
 بگریت کہ بوئے یارش آمد
 کرد از غم دست پیرین خاک
 می گشت بگر چشمہ سارے
 می گفت نشید عشق بازی
 حاضر نہ کسے مگردے چند

راوی خواند

گیرم ندھی ز وصل بویم
 بردار ز مطرحِ صدام
 چون ثبت شد آن چہ بود یا
 تارِ یخِ فراق پا در شکر و
 بسیر و بختِ صیدِ سیر
 برد آن رُق و بنا زیند
 چون نامہ بدید ماہ بے صبر
 بکشد و بخواند شش بسنجید
 از پوزشِ غدرِ بیکرانش
 از خواندنِ نامہ چون بپرداخت

کم زانکہ نگہ گنی بسویم
 افتادہ رہا مکن بجا کم
 و ان نامہ در دشد بہ پایا
 عنوانِ سرشکِ سرشکر و
 تابست و بر پرید چون طیر
 غنچہ مکنارِ یاسمین و
 از نویدی گرسیت چون بر
 در ہر ورقے بدر و پیچید
 تسکینِ تمام یافت جاش
 تعویذِ گلوے خوشنخت

عزیمت و ستان جانی سوئے مجنوں اور از دیو لالِ کوہِ افسوں
 در حلقہٴ مردمانِ آوردنِ سایہ گرفتار و از درختادینِ سایہ دار
 و چون بادِ سوئے باغ و دیدنِ آہنگِ مُغانِ باغ کردنِ با
 بیلِ نالِ گلِ بانگِ دُن

بگفت بہارِ عالمِ افروز

چون نافہ کشاد بادِ نوروز

تر کے کہ بر آہواں گند تیر
 شاہیں کہ وہ کلنگ را خم
 برداشتم ز خویش تن دل
 چوں بر سر گنج پاس دارم
 شب بے رو کہ بر دوزبانہ نور
 بر کشتن من چو کامکاری
 میثے کہ زجاں فتنہ تبا پاک
 شد سوختہ جان ناشیکبم
 بس ابر کہ تند سر بر آرد
 دلہا بستیزہ خست نتوان
 بر بے گنہ آں کہ شد ستم سنج
 آں گرگ بود نہ آدمی ز اُ
 دزدے کہ تباہ شست پیوست
 فریاد کہ خور دیم ہم خوں
 زنجیر گشتن ست کارم

خوشدل شدہ از ہلاک پنجر
 از رنج دلش کجبا خور و غم
 بسم اللہ اگر کنند بسمل
 از تیغ چراہر اس دارم
 جلا بد شتہ هست معذور
 مردار شدن چرا گزاری
 ہم تیغ شباں سرش بر دپاک
 تاکہ بزباں ہی فریمم
 آواز دہد و لے بنارد
 قارورہ برہ شکست نتوان
 آخر بود از اندامش رنج
 کر خور دین خوں دے شود شت
 مالہ لبوس دست بردست
 زین فتنہ خلاص چوں بود چوں
 موئے ز تو بگم نیارم

(آری)

۱۵ شب و عیار و طرار و مصطلحات در ستہ ۱۲ حسرت ۱۵ قارورہ شیشہ ۱۲ ش
 ۱۶ لے گرفتار شد ۱۲ حسرت

میں برتن من نشان خاشاک
 پشتم کہ رستم ہزار دار
 از خار مرا کبودی تن
 پہلوئے بقیش من نگر حسرت
 چوں تن بفراق اسپر باشد
 بارنج خودم چنان خوش افتاد
 اشتر کہ بخار خوے دارد
 آن مرغ چه ترسد از بطآنہ
 من دوز تو غبار در چشم
 تو پایے ز خار من نگہ دار
 گر تیغ زنی بر استانم
 از من جہاں چنان میدی
 تو فارغ و دل بے فغان زد
 آسودہ کہ با فراغ دل نیست
 باغ کہ خزانہ دیدہ باشد
 یارے کہ دلش ز مہر پاکست

چوں ہندسہ بہ تختہ خاک
 جدل زخراش خار دار
 گوئی زدہ اند جملہ سوزن
 چوں ابروئے دسمہ کردہ گشت
 خار و خشک حسیر باشد
 کز راحت کس نیاید م یاد
 حلوا ہمیش چہ روئے ارد
 کو خار خورد بجائے دانہ
 تے فی غلظم کہ خار در چشم
 دامن ز غبار من نگہ دار
 من بندہ بہ دوستی ہما نم
 کز کوئے دفاعت کشیدی
 ہر ماہ طباہچہ چوں تو اس زد
 او کے داند کہ سوز دل چیست
 برگ و گلش آرمیدہ باشد
 اور از گزند من چہ پاکست

۱۷ منجان را تختہ حسابی باشد کہ بران خاک انداختہ نقوش حساب طالع درست کنند (غیاث) ۱۲ حسرت
 ۱۸ بظانہ اندر آن تکم و سینه (غیاث) ۱۲ حسرت

آن ل کہ کشد ز دوست ہن
 یائے کہ برد ز صحبت یار
 در کوئے تو دل کہ ہونے جان
 گریز بسیا بم آں دل گم
 جانے ست ہونے تو گرفتار
 مرغے کہ نفس برخت از تن
 گر جان پئے رحیل شد چیت
 جاں حیف بود ہائے اس غم
 ہر جا کہ کنم نشست یا جست
 شہاز غمت بسوز من کیت
 ہمایہ نخت ز آہ خستم
 خوابم نہ اگر زیادہ ماہے
 در خواب چو دامن تو گیرم
 خفتن چو بجز چنیں نہ انم
 فریاد کہ دل دبال من شد
 بر خاک در تو نگارم

ناپار خور آفتاب دشمن
 منہدم شود بساک انیار
 گم گشت چنانکہ گم تو ان
 ندیم بمہ اسے بزم
 خواہش بہ بند ذراہ بگذا
 بیودہ بود نفس شکستن
 غم نیست کہ جان من غم نیست
 آخر غم تست چوں غم کم
 چوں رگرم غم تو آنجاست
 من انم و شب کہ روز چیت
 وز خواب ابد نخواست بختم
 یا بم ز خیال تکیہ گاہے
 بیدار شوم ولے بمیرم
 می ترسم از ان کہ خفتہ نامم
 رسوائی من جال من شد
 درنگ طلب کنی ندارم

آن یار کہ خیز تو در کنارست
 گر گل بودم بیدیدہ یا خار
 و عوائے وفا کستم کہ یارم
 چشمت چو کند بروے من باز
 بادام دو مغز در یکے پوست
 زان مہ کہ چو شب میدم از تو
 ہر خیز بعید بود جہنم
 گر بود نظر بدل نہ فری
 در سر نکم دوئی ہمہ گاہ
 مومن بوفادور وئے نبود
 بر من چہ کشتی بخشم شمشیر
 بے قیمت قدر و خواو کاہاں
 بیدار برائے آخرین خواب
 امروز کہ من بدیں خراشم
 جاں کز تو رمید زخم غم خور

سروست مرا درخت خارست
 اولی ترازاں کہ روئے یار
 پس از تو بجز تو چشم دارم
 در روئے تو دیدہ چوں کنم بار
 از غایت سخت چشتی اوست
 جز یک نظر شن ندیدم از تو
 نا دیدہ رخس طلاق گفتم
 دیدار تو ام مباد روزی
 گر سرد و کئی بہ تیغ کیں خواہ
 و بہت یگانہ گوئے نبود
 من خود شدہ ام ز جان و سیر
 چوں مرکب کور بادشاہاں
 چوں اشتر عید و گاد قصاب
 تو نیز فرزند دور باشم
 تن نیز دریں شکنجہ خنم خور

۱۰ گل یعنی اگر آتش ۱۲ حسرت ۱۳ یعنی چون دل بدگیرے ہم دقتے کہ تور و بر دشوم و حتم تو بردے
 من باز کند روئے تو دیدہ چوں باز کنم ۱۲ حسرت ۱۳ سخت حتم تیغ و حیا (بہارِ غم) ۱۲ حسرت
 ۱۴ یگانہ گوئی موحد ۱۲ حسرت ۱۵ بے زائدہ ۱۲ حسرت

باغیر چکار تا تو ہستی
 عشق از دو غم بود غماں آتا
 جان فتنہ ز سینہ دیر شد دیر
 در سینہ من کہ می کند سیر
 نیاؤ فریز کہ تازہ روی ست
 یکدل ز تو شد غبارِ کھ کو
 غیر تو پس دیں دلِ گم
 تا کیسر مو بود بجایست
 تا در سہ شمع نور باشد
 نزدیک بمر دغم ز دوری
 اینجا من و دستاخم آنجا
 من تنگ دل تو در دلِ تنگ
 آن اکہ دو یار در دل آید
 گر کرد سپر بے طریقم
 مے خواہش دل مرا بیاں داشت
 بنشانم را پس بر آدر
 مہرے کہ بسینہ داشت رویم

در قباہ خطاست بت پرستی
 چون دیں ز تو پیر و دو مہر اب
 نہ بود بے سیکے میان و شمشیر
 اندیشہ تست انے غم غیر
 از چشمہ خور نہ ز آبِ جیست
 بہر دگرے دلِ دگر کو
 یکسایہ دانگھے دو غم
 موئے نہ کشم سر از ہواست
 پروانہ کجا صبور باشد
 دور از تو دانگھے صبور
 آنجا ست دل کہ جانم آنجا
 صحبت و کمن بمنزل تنگ
 شک نیست دلِ فراخ باید
 تہمت زدہ دگر نیستیم
 کہ قبلہ بہت نظر تو اں داشت
 حکم پرور رضاے مادر
 بر دے پر چگونہ گویم

ویا چه کشائے باغ و بستان
 برتر ز نشانه گاه فرہنگ
 در کتب کن صحیفہ پیوند
 صنع از کز قضا شش طرف
 زان صنع کہ کائنات چیزیست
 زین گوئہ ز نافہ پوست کذہ
 کیں قصہ محنت از غمینہ
 یعنی زمین خراب و رنجور
 بگذر زین عتاب روزی
 مرده موئی و ز زمانہ در ہلاکم
 بر انہوں کہ زدست شد غنام
 ما بتو بدلم و گر گنجبد
 بادا چہ گل آردم ز گویا
 خواہم شب تیرہ باتوشینم

گویا کن لبلاں بدستان
 نزدیک شکستگان دلتنگ
 بر کن مکن جہاں خداوند
 حسم ز حیداد و دوحرف
 ملک ازل ابدیشیزیست
 پس بوئے جگر بروں نکلندہ
 بر سیمبرے و نازنینہ
 نزدیک تو اے ز مرد می دُو
 چندم بعتاب تلخ سوزی
 تو نیز مکش بخون و خاکم
 از طعنے چہ میزنی سناغم
 حقا کہ خیال در گنجبد
 گل نگریم از برائے رشت
 تا سایہ برابر ت نہ بینم

زمن شدہ

۱۰ یعنی عالم مصنوعات از قضاے ربانی کہ محیط ہمہ چیزست جز ذلیلست ۱۱ حسرت ۱۰ حایم مراد از
 حم سورہ قرآن ۱۲ حسرت ۱۰ یعنی اول متک حید افتادیں از ان لیل پر خون نوت ۱۲ حسرت
 ۱۰ عتاب دوزی اکہ عتاب روزی او کردہ باشند پس معنی میتاں باشد کہ از من کہ عتاب اجتناب نصیبم کردہ اند
 بگذر مرا تا چند بعتاب تلخ خواہی سوخت ۱۲ حمید ۱۰ شینم مخفف شینم سایہ در شب تیرہ محسوس نمیشود ۱۲ ش

نکشا ید این دل ز بو غم بگدشت چو زهرین ز تریاک در و تو رفیق جان من باد چون خوانده شد این درق کلامی غلطید میان خاک گدشته پس قاصد نامه را بفسر مود قاصد بسوی قبیلہ شد هست دیوانہ ز را از پرده برداشت اول بگفت سلم گذاری کز گریه گریه شده هست غم تو دیر بزی که من شدم خاک همچو آبه خاک دان من باد دل سوخته پختہ شد ز خامی چون باز ده کمن در سنتی کار دقتی و کاغذی زو و آورد سپرد آنچه او خواست می رخت غمی که در جگر داشت کرد از سر خشکی و زاری

جواب نوشتن مجنون مفعول القلم از سیاهی آبناک دیده نامہ حراست
لیلی را و ریشہائے سرستہ از نوک قلم خاریدن خون سوخته بر ورق
چکانیدن

آغاز سخن بنام شاہے خورشید فردز انجم آرائے سازندہ گوهر شب اندوز کار است چو چرخ بارگاہے بنیاکن عسل معرفت رائے روزی دہ جانور شب روز

دیدی که متبسم ضلالم
 بیگانه صفت حسام کردی
 بیا سینه جفا چشیدی
 اکنون که بوصل خسته شد
 بخت من اگر ز من شد آزا
 بایں همه دوستدار و یارم
 او گرچه که دشمنست در پو
 ممکن نه بود چو بر عدو زور
 چشمه که کند ستیزه با خار
 آن یار که دوست داشت یارم
 گر تو نه کنی بجهل یارم
 آن کس که زند ز عاشقی دم
 آتش زده مرا بجنس من
 سیله که زند پلای خیمه برنگ
 چون باز گشتی زد دست من
 عشق از تو مگر غبار خود رفت
 مرغی که بشاخ دل نه بندد

چوں باد بردن شدی ز خاکم
 بیگانگی تمام کردی
 بخوابی و بے دلی کشیدی
 همچو آب تو مبارکت باد
 آن که رسید یار او باد
 بایار تو نیز دوستدارم
 از دوستیت گرفتیش دست
 شوریده با غم از کف شور
 بند و ره روشنی به سمار
 دشمن بوم از نه دوست دارم
 از تربیت غم تو شادوم
 از خوردن غم کجا خورد غم
 ترسم که کنی گله هم از من
 خود ناله زناں رود بفرنگ
 بازیچه شوی ز گفت دشمن
 کاز زده همی شوی زهر گفت
 طیره شود از سگله بخندد

من بے تو خنیں لب نم نشسته
 تنہائی و گوشہ دور و دور
 مشغول بدیں شکنجہ درد
 و اں سینہ بے فراغ چونست
 اے خار چو ہلوش کنی ریش
 اے گرد چو برنش نشینی
 رواے دم سر و من از ہش
 اینم نہ گماں کہ یار دل سوز
 در کوی دگر ہمیں نہ نگام
 گریار نو آمدت را گوش ^{پیش}
 بگمانہ مشو چنیں بہ یکبار
 گربادہ دگر خمار بودیم
 گر لالہ و سرور شمارست
 گیرم کہ تراست لعل دینک
 گر تو خوشی از ہمائے دین
 کو اں نفس و فاشدن
 لفتی سخن ز دوستداری

از ہر کہ بجز تو روی بستم
 و ز آب و ویدہ آ بجز و
 کاں گم شدہ را کجاست ناد
 زندانی بے چراغ چونست
 از آتش آہ من بیندیش
 باران سر شک ما بینی
 خاشاک بچیں ز تکیہ گامش
 شبہا بوصال ہی کند رو
 بایار دگر ہمیکشد جام
 از یار کمن کمن نہ ارموش
 آخر حق صحتہ گنہ دار
 روزے من و تو نہ یار بودیم
 آخر خس و خاحم کجاست
 مفکن بدکان شیشہ گرنگ
 نتواں سرمایاں بریدن
 در کشمکش نیاز مردن
 پس وے تباقتی زیاری

تو گر چه ز عشق تنگ و تاری
 گریش و اس شوی و گر پس
 مسکین من مستمند بند ی
 خورده بگوشه زندامت
 پرورده غم شدست جانم
 تا بستر تو زمین شنیدم
 گر حلقه بر آری از حریرم
 چون سایه رود براه بن
 گنج تو ز مایه گشت دریاب
 گر هست ترا یقین مرا نیست
 گشتم به یگانگی چیاں حُست
 هر خار که پائے تو کند ریش
 هر تاب که بر تو ز آفتابست
 هر آبله کافدت برفتار
 هر رنگ که پهلوی تو خست
 هر کوه که جائے تست غاش
 هر باد که از ره تو خیزد

بارے قدم فراخ داری
 دستے نرزد بد امت کس
 موقوف سرای درد مندی
 زندانی درد تا قیامت
 فرسوده محنت استخوانم
 من نیز بهاں زمین گزیدم
 بینی همه فتنه و هیوم
 فرقی نه کنی ز سایه تا من
 خورشید تو سایه گشت دریاب
 درستی خود که هست یا نیست
 کیس هستی من ز هستی تست
 من از دل خود بردن کم نش
 سوزش همه بر من خرابست
 از دیده من ترا و د آزار
 اینک تن من از آن شکست
 بر جان دل من ست بارش
 در دیده من غبار بیند

جایت بکدام خاکدانست؟
 تکیه بدر که می گفنی خواست؟
 زنجیر بر که ام کوئی
 جانت که هزار داغ دارد
 جمت که برے خاک خفته است
 پشت تو به بستر ذلیلاں
 غم را به چه شکل می شماری
 تامل نه بری که من صبورم
 غمناک مشویم از تو غم نیست
 در دلت من ست گرچه حالی
 شمع که بر آتش ست تار و ز
 آبی که بغرق می کشد فرق
 چون عشق دلم ز دست بر بود
 چون ز آتش تیز پرنیاں خست
 چون در حصار گشت خنداں
 بگذاخت نسوز دل وجودم

رویت بکدام آستانست؟
 بالین ترا که می کند رست؟
 مجنون که ام خوب روئی؟
 تسکین بکدام باغ دارد؟
 از نوک کدام خار سخته است
 چون ست بسایه مغیلاں؟
 شب ایه چه روز می گذاری
 نزدیک تو ام اگر چه ددم
 برنگ هنوز شیشه کم نیست
 من نیز شیم ز در و خالی
 پر دانه کفش ست خوشین
 او هم بمغاک می شود غرق
 دل دادن کس کجا کند سود
 از سوزن و رشته که توان خست
 پیوند نشد بآب زنداں
 و ز اوج فلک گشت ددم

۱۰ مراد اسیرو پابند ۱۲ حسرت ۱۳ دل دادن ۱۴ تلی دادن ۱۵ آتش
 ۱۶ لعاب لب ۱۷ آتش

خلاق جہاں بہ بے نیازی
 برپائے کن لبندوستی
 بردامن گل نسیم گستر
 دل گشتہ از دُخزنیہ در اُ
 آں اکہ حدایتے رساند
 و اں اکہ کند ز روشنی دُور
 وانکہ ز خراش سینہ خوش
 کیں نامہ کہ ہست چون بکار
 معنی زمین ستم رسید
 گرما شق دُور ماندہ چونی؟
 گشت سرت ببالش خاک؟
 نہ بن بکہ مے بری حکایت؟
 روزت د انم کہ شب نشان
 گریہ برہ کہ مے کنی ساز؟
 در گوش کہ نالہ میرسانی؟
 بازار تو در کہ ام سولیت؟
 ہمد د تو زیں غم نہاں کیست؟

فیاض کرم بکار سازی
 پروانہ دہ برات ہستی
 در حل صدق تسیم پرو
 ہم خازن و ہم خرنیہ پروا
 حد کہ بود کہ و استماند
 آں کیست کہ باز بخشش نور
 خون نابہ فشانند از دل ریش
 از دل شدہ بہ بقرار
 نزدیک تولے زمین بریدہ
 وے شمع ز نور ماندہ چونی؟
 خوبی از رخ تو کہ می کند پاک؟
 با خود زچہ مے کنی شکایت؟
 شہائے فراق بر چہاں است؟
 دیدہ بُرخ کہ مے کنی باز؟
 در پائے کہ قطرہ میچکانی؟
 سیلاب تو در کہ ام جویت؟
 غمناک ترا تو در جہاں کیست؟

جہاں

از دل

بس کا ندہ سینہ شد فرزندش	از دل بہ بہن بسینش
تیار دلش بجاں گنجید	جاں خوچ کہ دہن بجاں
نذر پے آن کہ دل بکاؤ	وز غم ستے بڑاں تراؤ
کاغذ طلبید خامہ برداشت	ترقیب سواد نامہ برداشت
سودائے جگر بنامہ می رشت	خون نابہ زنک خامہ می رشت
کاغذ چو تمام شد نور دوش	از خون و دویہ ہمک کوش
وانکہ طلبید قاصد حسرت	کز باد بہ تکت حینت حسرت
دانش کی رساں بہ آتش	باز آرو بہن ساں جواش
قاصد شد آن صحیفہ را برد	و آن جا کہ سپردنی است سپرد
مجنوں کہ شنید نامہ دوست	می خواست بڑوں دین ز پو
بر جست بہ پائے قاصد افاد	چوں شاخ بنفشہ در رو باد
گرد از قد مشن بدیدہ می رفت	بر گریہ خویش پائے می رفت
ز ان لولہ چوں نے بیاسو	بکشاؤ نور و نامہ را زود
دید از قلم جراحت انگیز	در دودہ سرشتہ آتش تیز

نامہ نوشتن لیلی از دودل سوئے مجنوں ماجرائے دل و دید بر آستان
عرض کردن

بر نامہ حندکے آسمانی

آغاز صحیفہ معانی

شنیدن لیلی آوازهای دُف و ترومچ مجنون و از آن حرارت
سوختن و آبِ تدبیر فرستادنِ بامه و نشان دادن آتش

گوینده ایس کهن فانه
کاس شمع نماں گداز شب خیز
چون یافت خبر که یار گشت
روزے دوسه روز خلق در است
نزدیک بمر دن از دم سرد
آن که دل از شکیب فروست
غمناک به پیچ و تاب باشد
از تافت گیت رشته پراچ
او خود غم عشق دشت بر کار
لبکے که شکسته بال باشد
چون خسته قد به باجم خانه
بیمار که تپ مدام دارد
چون غمزه را در آن تحیر

زاں شعله چنیں کشد زبانه
پردانه صفت بر آتش تیز
واندیشه دل قفای گشت
وز خون دشن زمین جگر است
فے رغبت خواب فے غم خود
از شب تا روز یار در دست
بے غم همه شب بخواب باشد
کس تاب نه دید پنبه راهیچ
شد با غم عشق غیر تش یار
شاهین زندش چه حال باشد
برایر سیه نهد بهانه
طاعون زندش چه طاقت آرد
از خوردن جنم در نه شد پُر

نے او ہمہ شب غنود از سوز
 شب گیر کہ ایر نو بہاری
 از باغ نسیم صبح می جست
 ہر شخص نہ درید جامہ
 بر بوئے گلے کہ بود یارش
 بر بخت شد طواف مے کرد
 سوزاں غزلے کہ دل کنش
 در پیش خیال نالہ می کرد
 مادر کہ شنید قصہ دوش
 ناخن دو چہرہ عشق خون کرد
 بیچارہ پدر ز یاد افتاد
 آسیب مانہ چوں در آید
 گشتند موافقان و خویشان
 از ہر سمتی کہ در شہرست
 دوران بلا چو در رسد تنگ
 اندیشہ کہ گم کند ہوس را

نے لعبتِ نوز بختِ بد روز
 بگر لیت چو عاشقاں برای
 کاں مرغِ زمیدہ داہم گشت
 ہم کفش گذشت ہم عامہ
 دامن نہ گرفت ہیچ خارش
 با خاطر خود مصاف مے کرد
 می اند بہ حسبِ حالتِ خویش
 وز خونِ جگر نوالہ می کرد
 سوئے پدرش دید ہیوش
 دامن نہ رشک لالہ گوں کرد
 ہم شیشہ شکست ہم خرافاد
 از شاخِ سخن خشک بر آید
 زینِ وقعہ جملہ دل پریشان
 از نامہ روزگار زشتست
 دیوانہ بکود کاں زندنگ
 یارب کہ مباد ہیچ کس را

چون خنظل تر ز ذوق بے بهر
 می خواند و آن یککاد هر کس
 مطرب طرب ترانه می زد
 از هم نفسی که دل نفورست
 لوزنه که ساز و ار جانست
 سیراب که شترتش چشانی
 مفلس که بکشت خوشه چینیست
 چون کرد عروس جلوه حور
 بر دند گهر فشاں بر اهش
 در پرده عصمتش نشانند
 چون شد که آن که خرم و شاد
 مد رپئے آئینه که شوخفت
 از تحت شمی سبک فرحبت
 از بسکه گریت سینه پرتاب
 دیوانه بدر و خو دگر قمار

بیرون تر و تازه اندر ز بهر
 ا و سورهُ فُوح و تَبَّت و بس
 او ناله عاشقانه می زد
 عفریت نماید ارچه حورست
 بر معده پر خوری زیانست
 زهرش بود آب زندگانی
 خار و خشک گل انجبینست
 در پرده ممد گشت مستور
 ز انجابه طرب سرشاش
 صد هدیه بد منشش نشانند
 همچو ابه شوند و دشمنشاد
 دیوانه ز ماه نو بر شفت
 بر دئے زمین چاک شد پست
 شد نقش بساط شسته زان آب
 حیران شده ماه نو در آن کار

۱۰ این قرآن که برای دفع نظر به خوانند ۱۲ حسرت
 ۱۳ سورهُ فُوح و تَبَّت متان جلای دارد ۱۴ اش

ہر محتشم و نامدارے
 چون نافہ کشادگیوئے شام
 از طوق زرد علاقہ دُر
 از روی عروس پردہ بر
 در حبلہ لعبستان آزر
 آمد بنوائے خوش آہنگ
 شد جلوه نہایت حصاری
 نازک بدنے چو دُر مکنون
 ہر کس ہو س نچاہ میکرد
 ہر کس صفت جمال میگفت
 ہر کس گہر خریدہ می رخت
 ہر کس بطرب بکار خود بود
 ہر کس شمع بہ سوز برداشت
 ہر کس بطریق دوستداری
 ادقّصہ جان ریش می خورد
 می کرد بے سہ یاد دلخواہ
 بیرون خوش از درونہ دلنگ

می کرد لعبت در خود نشائے
 مہ جلوه کناں برآمد از بام
 شد گردن و گوش آسماں پر
 و اما د بہ پردہ خاص شد
 بنشت فراز کرسی زر
 بر چرخ رسید نالہ چنگ
 چون گل بہ نسیم نو بہاری
 مجنوں گن صد ہزار مجنوں
 مجنوں میدید و آہ میکرد
 مجنوں سخن از خیال میگفت
 مجنوں ز سر شکستیدہ می رخت
 مجنوں ہوا ئے یار خود بود
 مجنوں ہمہ سوز در جگر داشت
 می خواند دعائے ساز و آری
 و افسون خلاص خویش میخورد
 می شست بگریہ دست از ناہ
 تن حاضر و دل ہزار رنگ

این ست چو خواهش الهی
 مادر پدر از چنان جوابی
 رفتند خانه بامداداں
 بستند کمز محبت و جوی
 نوافل که بخاطر این هوس داشت
 گشتند و دل رسیده بنعم
 بودند طرائف عروسی
 صد گونه نور و مهترانه
 اسباب نشاط و مایه سوز
 از گوهر و زر چنان که شاید
 نوافل که از آن خبر شد آگاه
 آراست بر آن نمط که دانی
 اشرف قبیلہ را طلب کرد
 و اما و عزیز را درون خواند
 بنشت فقیہ عیسوی دم

تن در دادم بهر چه خواهی
 بر آتش دل زدند آب
 سوئے پدر عروس شاداں
 کردند به پرده گفتگوئے
 پیش آمد و پاس آن نفس داشت
 رفتند لبوئے خانه حرم
 بغدادی و محسنی و دوسی
 در دایه عروس زیب خانه
 شهد و شکر و گلاب و کافور
 و زعود و قمر نفل انچه باید
 شد با همه نزل بر سر راه
 روز دوسم برگ میهمانی
 عالم به نشاط پُر طرب کرد
 در پیگه بباط بنشانند
 بنیاد نکاح کرد محکم

۱۵ طرائف تحائف ۱۲ ات ۱۵ در دایره حیرت و دایمیتاج (برهان) ۱۲ احسرت
 ۱۳ سور خوشی ۱۲ است

زان رسم فاکه در تو دیده است
 در دل همه صحبت تو جوید
 پس خبر تو گاه و بیگاه
 گر سر به رضائے ماکنی راست
 هم مادر امید خاص یا بد
 در خود زنی از خلاف تیرے
 گفتیم به تو عسیم نهانی
 دیوانه که ایں حدیث بشنید
 می خواست که از درین پرور
 لیکن چو فسون پر بد چست
 گویند که بود آن جفا کار
 در خدمت هر دو کام ناکام
 در پائے پدر فدا و نرند
 با آن که خرد ز من غنائت
 گردل شد از آن بایر چالاک
 باین حق نعمتے که داری

بج

بج

پیوند ترا بجاں خریدہ است
 و ز شرم برے کنش گوید
 هم معتقد است هم نگو خواه
 آن خواسته زان تست بخواست
 هم جان پدر حلاص یا بد
 بیجاں شده گیر زال و پیر
 آتا سخن دگر تو دانی
 دیوانگیش ز سر بجنبید
 گرد و بخلاف پاسخ اندو
 کرد از دم سخت دیور است
 با مادر و با پدر و فادار
 از خط رضا بردن نزد گام
 گفت اے دم تو مرا زبانند
 از رائے تو روی چو لالتافت
 پرور و دست آخر این خاک
 واجب نه بود حرم خواری

(بج)
 (بج)
 (بج)

تو دشت گرفته زار و بیال
 زین گونه که از تو در بلائیم
 دریاب که عزم کوح کردم
 زان پیش که بارگی تخم خست
 انکار گل ترا حسن از بُرد
 زین گونه مده بدیو خود را
 یارے که نیاید در آغوش
 شاخه که برش نه زود باشد
 بیدار نه دهد ز میوه مایه ق
 تو شلخ رسیده گشتی و تر
 گرفت شدی علاقه دُر
 چوں عشق بدل بود صواب
 نوافل که به بهتری ست بسو
 در گلشن حسن چه چالاک
 خورشید خنجه نامش
 جوئنده ولیک از تنگتر

(نیمه)

مسکین دل با درت بدنبال
 دیوانه تو نیستی که ماییم
 نزدیک شد آفتاب ز دم
 در جبین من عینا بکن بست
 و او هم نفسی که داشتی مُرد
 بگذار ز مام دیو و دورا
 آن به که کنی ز دل فراموش
 همیزم بود از چهره خود باشد
 بائے بودش فراخ سیاه
 نه سایه به ما دی و نه بر
 باشد که نه بودی این تحیر
 مه در شب تیره آفتاب ست
 دار دیس پرده دختر بخت
 چوں قطره آب آسمان پاک
 پرورده بعصمت تماش
 در رشته کس نه بند دآن در

خسته جگر و مژه جگر بار
در دے کہ ز گوشہ جگر است

روزے زبان رست بازی

کز مهر و فائے آں گیکانه
ز آن گونہ شدہست نفلش دست

گوید کہ اگر دل آیش باز

پیر از خبر چیاں دل نگین

دیش سروتن ز سنگ خسته

پیر این پاره پاره چوں گل

از قفّ ہوا چو دود گشته

اول دودیدہیل خوں سخت

کائے چشم من و چراغ دیدہ

دارم دل خستہ در دپرورد

در خانہ خلف چراغ باشد

دستہ بدم کہ روز پیری

اینم نہ خنماں کہ نخت ناشاد

وز بے جگری ہمہ جگر خوار

از بے جگری ہمہ جگر گاست

در گوش پدر رسید رازی

کاندر ہمہ دہشت رفسانہ

کان دل شدہ مغر گشت اولو

من دخت خودش ہم بعد باز

بر سوختہ شد چو آتش تین

چہرہ دژم و جبین شکستہ

خونابہ چکان ز دیدہ چوں مل

پشتش ز زمیں کبود گشتہ

وانکہ نمک از جگر بروں سخت

تو از من دمن ز خود ر میدہ

در مانِ دلم توئی دریں درد

لے از پئے سینہ داغ باشد

گرد آ و ریم بدستگیری

خار حکم دہد ز شمشاد

۱۵۔ نزد محمود بنوختہ رفت ۱۲ حسرت ۱۵ و ژم، افسردہ و نکلیں (برمان) ۱۲ حسرت

از نو نلیاں چو بے غرض ماند
 چوں پیکرش از نشانِ سُستی
 باز از دطنِ خرد بردِ حسبت
 می گشت بگرد کوہِ صحرا
 نے دل خوش نے خرد فرام
 ہجرش ز وہ تیر بر نشانه
 یاراں تباہ از چنیاں یار
 او دشت گرفته زار دلش
 رو بہ کہ تگ بخونہ باشد
 گوئی کہ فدیہ بجا لگے پیش
 بوئے کہ بروز جب از باغ
 مسکین پیش بچارہ سازی
 در ہر طرفے بدر دیو یاں
 ہر جا کہ نشست زار بکسیت
 وایں مادرِ خستہ جگر سوز
 روزِ طربش شب رسیده

نختہ ز فراق در مرض ماند
 آمد قدے بہ تندرستی
 زنجیر برید و بست بشکست
 چوں خضر برد ضہائے خضرا
 دیوانہ ددیو ہمد و باہم
 عنم یافتہ مرگ را بہانہ
 خوشیاں تھیت از چنیں کار
 دشمن بلامت از پس و پیش
 در پیش سگاں چگونہ باشد
 حالش بچہ ساں بود بندیش
 کلمرغ شود ز سیلی زارغ
 چوں شمع بخوشتن گدازی
 در مانِ غریب خویش جویاں
 بے گریہ زار در جہاں کسیت
 شب رنگ شدہ ز بخت بدو
 خون جگرش بلب رسیده

کاس گوهر پاک بشکست
لیلی چو شنیدش و کم را
جانش ز شکبجه بدارست
از شادی آن سخن که بگشت
شمرنده شد از حق و فایش
از سوز دلش بے دعا کرد

و آن دیده ز چشم زخم بسته
آدمت دے به خوشن باری
شمش ز طپا پنجه صبارست
گرد سیر آن رفیق مے گشت
غلطید بذر زیر پایش
و اں که زیر خودش جدا کرد

چ

و از شدن ظلم گیسوی لیلی بر محنوں و زندہ آشتن محنوں شہائے فرا
را خیال لیلی و روشن شدن مهر نفل در آفاق و تیرگی و ز محنوں و لرب
پدر پیر محنوں از دھماکے ستر سپر وادی سوئے گرم مہری نفل گر مخیز
و گرم وئی کردن کس مہربان بنت خود را کہ در پردہ حیا آفتابے بود
سایہ پرورد با محنوں تا ریک اختر قراں و دن و محرق شدن تیان محنوں
و پیش از ستقامت جمعیت کمر دن

در نامہ سخن چنین کند صرف
او رنگ نشین بے خرنیہ

توقع کشش مثال این حرف
کاس سوخته خراب سینہ

مردِ گزری ز سوزِ آن گفت
 گفتا کہ مرلیضِ سیلِ اندوہ
 امروز بر زمکاہِ نو فصل
 چون مُردہ او فادہ بیہوش
 چشمے کہ نہاوا ز غمشِ داغ
 ایں سوختہ گر نیامدے زود
 چوں کرد عروسِ بِنیاں پوش
 خائید بدر لعلِ چوں قند
 پس باز کشاد چشمِ راپشت
 چو یدِ عقوبتِ چنار ا
 زد دست و گرفت استیش
 گفت اے پری ایچ کارِ دیو
 یا اے کہ تو زو بدیں خطائی
 اور اچو دو مردمِ ست پر نور
 روزے کہ رسد نویدِ دیدار
 بیندہ دوست را کن ریش
 و اں کہ بدویدہ رخِ رود سو گند

از دیدہ دُر و زلب کہ سفت
 کاں لالہ خوش ست بر سرِ کوہ
 شد در صف کشگانِ مسلسل
 با کشتہ و مُردہ شد ہم آغوش
 می کرد ز غصّہ طعمہ زراغ
 آن زُراغِ زیانِ چشم او بود
 آزارِ دو چشمِ یارِ در گوش
 ناخن ز دوروئی و موئی بر کند
 تا دیدہ بروں کشد بہ نگشت
 طاقت بر مید مہماں ا
 اُفتاد بہ پایے ناز نیش
 تن زن کہ فرشتہ و عنبرِ یو
 دار و چو من و تور و شنائی
 تو نیز مشو ز مردمی دُور
 باد و ست و دیدہ چوں کنی چار
 شرے ہم از اں دودیدہ خویش
 و اں کس کہ بیدہ دار پیوند

لیلی کہ شنید نالہ زار
 گفتا کہ تو کیستی بدیں روز
 رنجیدہ منم دریں جہاں بس
 تو نالہ مکن کہ خستہ مائیم
 آن یارِ عزیز مہرِ پور
 گفتا منم آشنائے یارت
 لیلی کہ شنید دوست را نام
 بوسید بصد نیاز پایش
 گفت اے سخت بریں کوئی
 کاں گم شدہ را چکونہ دیدی
 روز از قف آفتاب چو نیست
 دلِ اجنبی کہ مے سپارد
 پایش ز حیل در چہ سنگست
 اندیشہ صیت در گمانش
 رنجہ چہ شوی برائے آن یا
 او یارِ منست یارِ تو نیست

بر کرد چو ماہ سوز و یار
 دین گریہ چہ را کئی بدیں سوز
 دین کارِ منست چوں کند کس
 تن زن کو کہ دل شکستہ مائیم
 چوں دیدہ در آں نشانہ و در
 دارم خبرے زد و ستارت
 غلطاں بدر آمد از سرِ بام
 پُرسید بہ لطفِ جانِ فریش
 از بہرِ خدا کہ راست گوئی
 وز صحبتِ او چہ ارمیدی
 شہاش نہ دیدہ خوابِ چو نیست
 عنم ابہ رخ کہ مے گذار
 رویش ز سرِ شکِ بر چہ رست
 افسانہ کیست بر زبانش
 گریہ چہ کئی برائے ایں کا
 دین کارِ منست کارِ تو نیست

وَاں مردِ سرہ کہ بود یارش
 ز اں شیوہ کہ حالتے عجیب
 گفت اے گہرتِ بزمی پاک
 گر تو ز حیاتِ سیرگشتی
 اں اکہ بودِ دفاے
 اں یو بود نہ آدمی ز ا و
 با اں کہ ز دیدہ رنج بودت
 گردیدہ بصدِ جاکنی ریش
 کاں وز کہ رو برو نشینی
 مجنوں کہ شنید نام دیدار
 از وجدِ برقص شد چو مست
 ز اں قصہ بدیسہ بر گنجت
 از گفتِ خوش چو وقتِ خوش
 اورفت چو باد بے سرو پایے
 آمد بسوئے قبیلہ نالاں
 گریاں ہزار دئے ویلے

حیراں شدہ در طریقِ کارش
 بگرست گمے گمے بخنجد
 وز بہر تو صد ہزار دل چاک
 در کشتنِ خود دلیر گشتی
 چوں بنید رنجِ آشناے
 کز اندہ دیگرے شو شاد
 چشمِ اں چہ نمودنی نمودت
 معذور بوی دے بندیش
 رویش بہ کہ ام دیدہ بینی
 گشتش ہزار جاں خریدار
 ز دوزمزمہ چوں حسن از تال
 می گفت وز دیدہ اشکِ بخت
 برداشت ز بے خودی رت
 ہمرہ بشگفت ماند بر جاے
 ز اں مرغِ پریدہ دستِ تال
 شد تا بدِ سرے لیلے

بج

ز دفرہ کہ ایں چہ دستارست
 چون دیدہ بدشمنی دلمخت
 چنڈاں بنطارہ کردہ شادوم
 امروز کہ اتفاق آں بود
 اے دوست بہ من کج افتاد
 نے دیدہ کہ آفتے تست درپوت
 زیں شرم کہ روئے یار دیدہ است
 بے قصد من از رغیب جائے
 گرفت سیاستے دگرگوں
 یارب کہ ترا چہ آرزو بود
 دیدہ چہ بدے اگر نبودے
 جان دے سر ایں جبریدہ کردم
 کو دشمن دست دے بنگر
 اے دشمن اگر بکشتن آئی
 چشم بکن اول ارتوانی
 کافتا چو فرق بر مزیسم
 زینسان عتاب تلخ لختے

آزدون دوتاں نہ یارست
 از دشمن خانہ چوتوان رست
 کاندہ غم کو ریش فادوم
 کاں کین کین بریں کشم زود
 کیں دشمن را حلاص اوی
 ایں آفت من دیدن است
 دستم ز گزندش آرمیدہ است
 می شد ز سرم چنیں بلاے
 کم ز اں کہ کغم ز خانہ بریں
 کوشش بہ زبان من دریں سود
 چہ دیدہ کہ کاش سر نبودے
 سرور سرکار دیدہ کردم
 تا سر دہش دوفیدہ بر سر
 تا تیغ بچنم آزمائی
 گر سر بری آں گئے تو دانی
 رسوا لی چشم خود نہ بینم
 می خورد جگر چو شور بنختے

کاں وز کہ نفل سپدا
 چنداں بہ زمیں فتاد مرم
 چوں کوکہ مصاف بشکت
 خلقے زو و سوئے خستہ و ریش
 مانند بر آں باطِ ناورد
 دیوانہ کہ جائے دید خالی
 رخسارہ ز خون گشتگان
 افتاد چناں میانِ خون غرق
 چوں ماند فادہ بر زمیں دیر
 مرغاں کہ باوج مے پریند
 زاع بسر ششستہ خونخوار
 واں یار در اں اسیر بے صبر
 چوں کرد نگاہ مرد ہشیار
 شد بر سر آں حبابِ خونی
 پرنده ہوا گرفت چوں دود

برست میاں بعزمِ سیکا
 کاں در تہ کشتہ شد زمیں محم
 ہر خستہ کہ رستہ بود می حبت
 رفتند بسوئے خانہ خویش
 مجنون و یکے رنیق و ہمد
 بر حبت چو دیو لا اُ بالی
 ہم در صف کشتہ خوابگہ حبت
 کز کشتہ نہ بود تا بد و فرق
 تشنہ جگر نے جانِ خود سیر
 گستاخ بسوئے او دویند
 در دیدہ کشتی کشیدہ متقا
 می دید و ہی گریست چوں ابر
 کاں چشم ز سرمہ بیند آزا
 تا دآخر دشت از اں ربونی
 واں سوختہ خاست آتش آلود

۱۵ زمیں زیر انبار کشتگان پوشیدہ ۱۲ اش

۱۶ می حبت می تیسید ۱۲ ات

۱۷ مراد مفت از زاع بہ مناست سیاہی میل سرمہ ۱۲ حسرت

یعنی چوے از جہاں برافتہ
ہاں تانشوی کنوں کہاں گیر
تیرے چہ زنی کہ بر من آید
بر خشم مکش کبینہ جوئی
اے نیزہ مزن بہ دشمنان پیش
چوں جامہ بخت من کبہ دست
ادبار فرو شدہ بہ کارم
روز بد من مراست از پس
نوفل پوشید گفت مجنوں
لابد بہ نیام کرد شمشیر
در گوشہ غم نشست نال
از ہر کہ حدیث او شنیدے
آنکہ آدمی ست و آدمی زلیست
حیوان دگر کہ بے شمارند

ایں مشعلہ از میاں برافتہ
تا ورنہ رسد بجان من تیر
بر جہاں زد و بچہ تن آید
تیغے کہ بخون دوست شوئی
کر وے دل و تاں کنی ریش
از کوشش مرد ماں چہ سود
اقبال ترا چہ نخجہ دارم
تو کردی از آن خوشین پس
بکشا زد و دیدہ چشمہ خوں
در بیشہ خویش رفت چو شیر
از حالت قیس دست مالال
آہے بہ دریغ بر کشیدے
دانکہ کہ گزند آدمی چسیت
از درد کسے خبر ندارند

مہمان خندان مجنوں اغان اور خانہ چشم نامرمان فتنہ انگیز را بکاؤ کاؤ از
خانہ بیرون لکند

زان کینہ کہ بے دریغ میر
 خلعے سوئے لعبتِ ہزاری
 گفتند با اتفاقِ پیہاں
 چوں فتنہ او بروں دایں تہا
 خیر ہم سبکِ زخون لیلے
 آفت ز جہاں چو گشت گینام
 ہم خنہ فتنہ بستہ گرد
 ہم سکہ مجنوں اندریں راز
 آمد سوئے آن ستم رسیدہ
 رمزے کہ شنیدہ بود بہ
 مجنوں کہ از ان خبر شد آگاہ
 بر میر سپید وید جوشاں
 بگرفت عنانِ مرکبِ سخت
 گفت اے ہمہ مرہم تو آزار
 کان دستِ کیم بہر دست این رخ
 گویند ز غصہ مہترانش

ق

یک ہفتہ دور وید تیغ میر
 تنگ آمدہ زان ستیزہ کاری
 در سوختہ بہ کہ حنائہ ویراں
 آں بہ کہ گنہ فتنہ وز جواب
 در خاکِ داں تنگیم سید
 غوغازد و سوئے گیر آرام
 ہم دل ز گزند رستہ گرد
 بد سوختہ درونہ پرواز
 نالید ز جانِ غم رسیدہ
 بگریست نخت بعد از آن
 برزد ز درونِ دل یکے آہ
 چوں سیل کہ در رسد خفاں
 می سوخت ز خامکاری سخت
 باز آرد دل از ستیزہ باز آرد
 ماندہ ہست ازین شغبِ بلا بخ
 کاہستہ کنیم بر کرانش

چندان غم جان من تو خورد
فرمانده اگر بدی بهسانه
بانیز بکوشش صوابش
پیک آده باز داد پاسخ
لشکر طلبید و بارگی خواست
خویشان منم چو آن شنید
گشت از دو طرف و آتش شیر
هر تیغ زنی به خنجر خشت
می گردان چشم باریک
و آن تیر که خوں حلال می کرد
ابر بے کماں کرشمه انگیز
پیکان که جگر شکاف می کرد
شمشیر کشیده هر دلیر
بر رسم عرب بچند و ناورد
مرگ آمد و جان ز سینه می رفت
هر سو که فکند تیغ فولاد

چند

کز پرده سخن بروں توان کرد
مارا به بدی کند نشانه
مغذ و ربویم در جوابش
نوفل ز غضب شد تشنه
بیرون ز قبیلہ شد صف آرست
مجموع بکس بروں دیدند
آدینت بجمله شیر با شیر
سرمایه می فروود می گشت
جاسوسی سینهای تارک
نی را بجگر نهال می کرد
ناوک بکشتش چو غمزه تیز
می داد زبان و دل همی خورد
نوفل بمبیاں چو تند شیر
می کرد ستیزه مرد با مرد
بر نغمه تیر پائے می فست
کرد از سر مرد گردن آزاد

از نایم

از نایم

او خود عنیم او ز پیش دست
 قاصد طلبید و ادبِ نایم
 کاندیش آن کند که بگفت
 گر گفت گر بود درین زیر
 شد یک پیام داد در حال
 بکشا د زبان چو آتش تیز
 کاندازه کر بود درین از
 زهره بسلام کس نیاید
 باید چو عطارے که جاوید
 دیوے که بود حاضر دُو
 کارے که بن بستن حدیست
 کر پاس تو گر چه دلپذیر است
 مینا که بسکاک رکتی رست
 گر مہتر است نوسلِ گرد
 زان گونه زبوں نہ ایم تیز
 افتد چو درون پرده کاے

و ان مصلحت آن خوش دست
 سوئے پد ربت گل اندام
 دیوانہ بہ نوشود جفت
 گویم سخن از زبان شمشیر
 تاشد شنونده بردگر حال
 پس گفت جواب آتش انگیز
 کر پردہ مابر آرد آدا
 مہ نیز بدام کس نیاید
 پروانہ شود بشمع خورشید
 کش جفت کند شہ یاور
 کوشیدن آن نیک رست
 پیوند حریر با حریر است
 از بہر صلاح چشم بدست
 مہتر نہ کند ستیزہ با خرد
 کارزد گل با نرغ کشنیز
 جاں کیست دران میانہ باے

۱۷ مقابل ہم ۱۲ حسرت
 ۱۷ یعنی اور اکدام کس کہ اش با فرستہ یاو رخت کند ۱۲ حسرت

شمشیر کشیدن نوافل بہت محبوب در سواد لیلی کوکب راستن در
قتال مردمان حی سعی تمام کوشش نمود

خوانندہ حرف آشنائی
کاں پر جگر کباب گشتہ
چوں شد ز درِ عروس نمید
شد در پئے آن کہ تاجہ سازد
کرد آن چہ ز چان کردنی بود
چوں از طرے نیافت یاری
نوفل ملک بد آدمی خوئے
از کشمکش دل ستمگار
ہم ز حمت عاشقی کشیدہ
افسانہ قیس کا تش افزوت
چوں حالت پیدید عالی
بنواخت بلطف راز پرسید
پیر از جگر شکایت اندو
چوں کافت ادا گان بزاری

زیں گونہ کند سخن سرائی
وز بادہ عنسم خراب گشتہ
شد خستہ آن گزند جاوید
کساں عاشق خستہ را نواز
نامہ بکفش کلیہ مقصود
بر میر قبیلہ شد بزاری
آزادہ و مہربان دلجوئے
در سلسلہ بتے گرفتار
ہم شربت عاشقی چشیدہ
ہر لحظہ ہی شنیدومی سخت
کرد از بد و نیک خانہ جالی
واں قصہ کہ داشت باز پرسید
دم بر زد و کرد خانہ پر دود
جست از پئے آن میدیاری

آں زہ کہ بشد کمانش از کار
 مرغی کہ شتر شده است نامش
 مردانہ توانش نام کردن
 بہ گرنہی بہ پردہ اش وئے
 و اں کہ بخت دانی خداوند
 کیں رنشد کثادہ تادیر
 جوئندہ لعبتے چو خورشید
 آہستہ بگوش پیرزن گفت
 کم خازن آں خندنیہ سیم
 گر گرفتہ بزور بازو
 آں چارہ کہ فی بازوی
 نتوان سدن ز پنجه و رخت
 آں دنبہ کہ گرگ از آن کشت
 ہڈ ہڈ کہ سپر باشہ راتاج
 گنجے کہ گرفت شخصہ در چنگ

دیو کٹ زندش بہ روئے دیو
 بارست چو پائے ناتمامش
 کو بار کسے کشد بگردن
 کش غم تو خوری او بودے
 از صدقِ عقیدہ خور و سوگند
 گر کارِ زباں رسد بشمشیر
 شد باز بسوئے خانہ نومید
 کیں سوخت طاق ماندو بجفت
 از آہن تیر نمی کنت بیم
 زیں سوئے سبک بود ترازو
 ز اقبالِ قوی ترے شود راست
 الا کہ بزور بازو دے سخت
 کے گنجد در دہانِ خرگوش
 شاہیں کشد از کفش نہ در تاج
 سالار ساندش نہ سر منگ

(کافور)

(بند)

۱۰ بر وزن زیرک جانورے ست کہ یوب عمارت ویشمینہ و انجہ در زمین اُفتد
 بخورد و ضائع کند (بر مان یعنی دیک ۱۲ حسرت
 ۱۱ توانائی و قوت و خوراک نقد حاجت (بر مان) ۱۲ حسرت

گفتا چه کنم که میهمانی
 هر گز نه کنم که بر بند
 گفتم که نه آن زدا باشد
 تیرے کہ نہ بر ہدف گراید
 شخصے کہ ز نفس ناسر انجام
 دیوانہ دوست و لالہ بالی
 از بے سنگی ققادی و رنگ
 خلق از خبرش بخانه دور
 زیں گو نہ حرف نہ اندر مند
 حورے بہشتیہ و ادتواں
 خود گیر کہ مابست پیشی
 آشفته کہ حال خود نداند
 برے کہ کفایتش بے نیست
 در دیو دلاں تو اں نباشد
 باشد چو زلے ستون خانہ

ور نہ کنم آن سزا که دانی
 رنجیده شود کسے کہ سنجید
 پیمودن باد و باد باشد
 آن بہ کہ ز جبر بر نیاید
 مارا بقبیلہ کرد بد نام
 وز مرد می زمانہ حنالی
 وز بے سنگی بخود رنگ
 انگشت بگوش دست بر سر
 در خورد کجا بود بہ پیوند
 لولو بوسل نہاد تو اں
 جستم رضائے تو بخوشی
 تیمار عروس کے تواند
 نیروی تعہد کے نیست
 در دیو چو استخوان نباشد
 ناخفته بہ اندرون خانہ

۱۵ هیچ (برہان) ۱۲ حسرت ۱۵ سبب بکسر اول بر وزن شکیبہ صورتے رانیز گفتہ اند کہ از غایت
 کراہت و زشتی بلع از دینش ہاں و ہراساں باشد (برہان) ۱۲ حسرت ۱۵ دیو دل سیاہ دل
 دے رحم (برہان) ۱۲ حسرت ۱۵ جو مک (برہان) ۱۲ حسرت

از راہ کرم برسم مازی
خوائے بکشید مسترانہ
چوں سفرہ ز پیش برگرفتند
بابک گرا از طریق کائے
ہر حصہ چو تیر خود بر انداخت
در جلوہ آں عروس نوخیز
کایز و چونائے دہر رخت
زیں دہمہ را بزدگانی
چوں بہت چنیں امید و اریم
ناسفتہ دُرت کہ در خزینت
گوئی بزبان خود کہ بے گفت
قیس ہنری کہ در زمانہ
گر سینه بہر او کنی گرم
ایں قصہ کہ کردی سنبل گوش
بر خود قدے چو مار پیید

بنشست بہ میہاں نوازی
پر نعمت و نزل بیکرانہ
عیشے بہ نشاط در گرفتند
می رفت سخن ز ہر شامے
جو یائے غرض غرض در انداخت
می کرد عبا رتے شکر ریز
ہر طائفہ جفت جفت درخت
از جفت گریز نیست دانی
کامید خود از دُرت بر اریم
مانند صفاد را بگیست
باگو ہر پاک من شود جفت
ہست از ہمہ در ہنر گمانہ
دلا دی او نیار دت شہرم
از بس خبلی بمب اند خاموش
واں کہ بجواب دُر بنجید

از سخن

۱۱ جیبہ ترکش غرض نشانہ و مطلوب و مقصود اس و حسرت ۱۲ بے گفت۔ بے قال قیل حسرت
۱۳ قیس ہنری نام مجنوں مولانا خاں فریادے چوں شرط ہنر تمام کردہ + قیس ہنریش نام کردند
عائے دیگر گوید قیس ہنری بہ علم خواندن ۱۴ حسرت

مجنوں ز درو تہ پر آدر
گفت اے گہر مرا خزینہ
اے کردہ بلند پستی من
یارب کہ ز بخت شادماں باش
پند تو کہ عافیت پسندست
لیکن چو بر دویوم از ہوش
یا نقد مرا بدامن آرید
ماورچو شناخت ستر کارش
غخوارہ اوشدا ز سر در د
روزے دوسہ برگ کارا خست
پس گفت بہ پیرخانہ تازود

بخت

گہر لیت بدر و پیش باد
پروردہ مرا چو جان بسینہ
پیدا ز تو گشتہ ہستی من
وز غم ہمہ عمر در اماں باش
چون ار وئے تلخ سود مست
دیوانہ بہ پند کے ہند گوش
یا دست ز دامنم بدارید
کز دست شدہ است اختیار
می سوخت در د و غم ہی خود
و اسباب عودش پیرداخت
پیرانہ دود ز بہر مقصود

از بکراں

رفیق پر مجنوں کو اسٹکاری لیلے

پیرا ز دل در د مند بزخمت
از اہل قبیلہ مترے چند
رفتند ز بہر خواستگاری
آمد پرش ببرد می پیش

اشتر طلبید و محل آرست
گشتند ہم ز خویش پیوند
در خانہ لعبت حصاری
ز اندان نمود مرد می پیش

(مجنو)

لے برگ قصہ غم و التفات نیر ساز و سامان دہرمان ایسی دوسہ روز سر انجام کار او کرد و اسباب
عرویش ہنیا ساخت ۱۲ حسرت

واکنوں کہ دمید صبح پیری
بالائے چو تیر شد کما غم
مپسند کہ در چنیں زمانے
بائے کہ گئے نہردم آں با
زنداں کہ بر بند بر ہوا سنگ
گادے کہ پرستش دل آرم
بہ گرنہ نبی اگر تو انی
زین واقعہ ار رہی بہ تمیز
واری بجز دور و نہ برجائے
مردانہ بر آریاے از گل
تا بو کہ بصیرت رخ انجام
کاخا کہ بود سنگ تکیہ
دورے کہ نشایدش نشان یافت
کائے کہ بہ صبر بر کشاؤ
ماہم ز پیت چناں کہ دایم

(زین واقعہ ار رہی بہ تمیز)

کافوری گشت زلف تیر شہ
و آمد تبر لزل استخوان غم
سوز و لغت گسسته جانے
خود گوئے کہ چوں برم بکیا
افروں نہ کنند جز بپا سنگ
گو سالہ حسد برد بر بام
بر من ستمے ہیں گرانہ
ایں یاد پر و ارحم دینر
بیرون نہ نبی ز عافیت پائے
بندی بخداے خوشن دل
از کام روا بر آیت کام
صبر است کلید تکیہ
در دوج صبوریش توان یافت
بارد گرش گرہ نہ داؤدند
جدے بکنیم تا تو اینم

نہ

(نہ تا دور و ارحم دینر)

۱۵ قیر، سیاہ ۱۲ حسرت

۱۶ اے اندک اندک ۱۲ حسرت

۱۷ اے از کام روا کنندہ ۱۲ حسرت

مادر چو بدید حالِ فرزند
 بوسید چو مادرانِ بهرش را
 که جامه درید بهر سانش
 گریانِ نفسِ برکشیدش
 شست از نم دیدگانِ خستش
 و انگاه تنش چو نقشِ جامه
 زین لابه گری چو باز پر خست
 آورد و ز راهِ مهربانی
 می راند گس ز رویِ خوانش
 مجنوں که در و نه پر ز غم داشت
 می خورد ز بهر رویِ مادر
 چون خور و بقدرِ غبتش خورد
 در پیشِ نشست و زارِ بگریست
 تا زاده شد از عدم و جودم
 دولت همه عمر آں چنان داشت
 آزاد م داشت بختِ فیروز

بگست ز درو بندش از بند
 تر کرد بگریه پیکرش را
 که از قره د وخت چاک داشت
 پس جامه پاره برکشیدش
 و ز مشک و گلاب بپاشستش
 آراست بچشم و عمامه
 گرم سوئے مطبخ و خورشید
 مادر پخته چنان که دانی
 می داد و نواله در دامنش
 ز اندیشه کجا بهر شک داشت
 نه لقمه که شعله آید
 مادر سیر سفره را بهم کرد
 گفتا که به است مرگ ازین نیست
 رنج ز جهان نیاز موم
 کم ز اندوه دهر بر کراں داشت
 ز آسیب زمانه تا به امروز

(۱۰۶۵)

(۱۰۶۶)

(۱۰۶۷)

ہاں لے پدِ من دسرِ من
 زیں گو نہ کہ بہرِ من و دیدی
 غمخوار گیسم فلکذا از رست
 زیں غم چو مرا قرار برست
 بارے کہ نشست بولِ ریش
 در و دل خستہ را دوا کن
 پذیرفت پدر کہ سخت کوشد
 پوید بدِ طبیب چندان
 آں چاہ کند کہ تا تواند
 مجنوں بوشیقے چنان حُست
 باہم دستکشِ زمانہ

من گوہر تو تو افسرِ من
 آزرده شدی و سنج دیدی
 ورتو نہ خوری غم دگر کیست
 غم زانِ من ست بار برست
 برداشتنی ست لا بُد از پیش
 و اں وعدہ کہ کردہ وفا کن
 کالاکرد و درم فرو شد
 کزور و بہت در و منداں
 دیوانہ بہ ماہ نور ساند
 شد با پدر و رضاے اجسبت
 رفتند زشت سوئے خانہ

تقیہ کردن با دروغ مجنوں ابد ازلے تلخ نصیحت از لفظ دُر بار و
 شیرینی زبان مفرح سوداے اوساختن

گویند حکایت آں چنان کرد
 آبد بسراے خویش رنجور

کان خستہ چو با پدر و اں کرد
 نزدیک برگ و از خرد و دور

و اکنوں کہ نہ برتہ از خوشم
 کس ابراد رہ نیفتد
 رستے گل اگر بجنڈہ خوش
 انکشت سیاہ را چہ چارہ
 چوں عقدہ شادی ست مشکل
 در بادیر تشنہ بکرتاب
 اشتر کہ ز خود تہی شدش کا
 گیرم ہمہ خلق راحت الفج
 پروانہ شمع را کہ فرمود
 چوں ہر کے از برے کاریت
 آن کافیت آسماں نداند
 تو سن کہ نہ گرد از دوش ام
 گر کار بدست خویش بوے
 چوں نیست بہ مردم انچہ باید
 تیار ی جاں بعت بلہم ہست
 یا مسموم چوں فر

ایں ہم نہ بختیار خوشم
 مردم بہوسن بچہ نیفتد
 چنداں نگرستی در آتش
 از سوختن ہزار بارہ
 ہم بر عشم خویشتن نہم دل
 از دیدہ خویشتن خورد آب
 خورده ز گلوے خود خورد باز
 مجبور بود بہ بردن رنج
 کو از تن خود بر آورد و دود
 ز اندیشہ دہن دگر شماریت
 داند چو در آن شکنجہ ماند
 ہم رام شود زلت سر انجام
 کار ہمہ خلق بیش بودے
 تسلیم شدم بہ سرچہ آید
 جاں بدہم دیارند ہم از دست
 یاد سرکار را و کنہ سر

لے کے راغزہ، القہ مات نمی کند ۱۰ حسرت ۱۱ زخاں کو لک ۱۲ حسرت
 ۱۳ کہ از خانہ کہ از نے و ماف سارہ (غیاث و بران) ہندی جھویری ۱۲ حسرت

نشینم تا بچاره دورائے
 لیکن نه کنی چو دیو را بند
 این دیو دلی را کن از خو
 تا بکه ز خون بخت پر نور
 مخوں چو نوید کام بشنود
 با پیر به شرم گفت گریاں
 از من به من ارچه یک گنه دست
 لیکن چه کنم که نفس خود کام
 بردل که به ناز کی لطیف است
 کو شتم که به جہد گاہ و بے گاہ
 باز افکند آسمان نیلی
 خود گیس که از بلا گریزم
 بیچاره وجود است تدبیر
 نامرود ز رشتہ محبت نیوا
 آن روز که بودم از غم آزد

با او بنشانت به کیائے
 دے را نه شوی سزایے پند
 مردم شو و راه مردمی جو
 بهنجو به شود فرشته با حور
 بنشت ز مغزش اندکے دود
 کائے ز آتش من دل تو بریاں
 دانم که ترا ہر اچہ دست
 از حیلہ و دم نمی شود رام
 اندیشہ موکلے عقیقہ ست
 در خود نہ دہم خیال را راہ
 در چہر این غم بہ سیلی
 از بند قضا کجا گریزم
 مرغیت بریسمان تقدیر
 دین رشتہ بخود گست نیوا
 می بود برائے خود دلم شاد

۱۰ دیوانگی و دشت ۱۲ حسرت ۱۳ عقیقہ سخت ۱۴ اش
 ۱۵ سیلی بر وزن فیل آنت کہ انگشتان دست ۱۶ است کنند ہم بچیانیدہ تیغ دار گردن مجرم زند و این کہ
 طایخہ را سیلی گویند غلط است ۱۷ بران حسرت ۱۸ خود گیر فرض کن ۱۹ است

چوں تیشہ کند بخارش آہنگ
زانست شتر ز بار نالاں
زاں غم کہ تو پستی از شمارش
ایں جا بے نہ جائے تست بخت
گیرم کہ ز غم زبوں تو اں بود
گر زان منی از ان من باش
ہر چند کہ عشق جہلہ درست
لیکن مشواں چیاں زبوں نیز
مرد ارچہ بسوزدش ہمہ تن
سستی ست بطلہ ست گشتن
گر واقعہ چند سینیہ سوزست
میاں بدست دیوتن را
صبر از پیئے روز در و دوری
سرمایہ بیافت سہل حیرت
زین غم ہمہ گمراہ دیا رت
گر بر مہ آسمان نہی ہوش
آں مہ کہ دولت از و خرابست

بجای
بجای

رنجیدہ ترا ز گمراہ بودنگ
کاں بار شتر کشد نہ پالاں
نے بر تو کہ بر منت بارش
و این کار نہ کار تست بگریز
بے خانہ و جائے چوں تو اں بود
ور نہ بہ مرا و خوشتن باش
نے روشکن سلاح مرست
کاتش چو دہوں زنی بردن نیز
دو دے نہ دہد بردن روزن
وز جام نخست مست گشتن
مردی ز پیئے کد ام روزست
گمراہ رخسان خوشتن را
ور نہ ہمہ وقت خود صبورست
نایافتہ در جہاں غمیرست
غم ہیچ مخور کہ در کنا رست
کو شتم کہ رسالت دار خوش
لیلی ست نہ آخر آفتابست

(نہایت)

(اصلاح)

(نہایت)

مستے کہ سرش بخواب گز
 مائیم دو تیرہ روز بنکیں
 پسند کہ از جمال تو دور
 دانی کہ بنائے خاک سست
 آن زد کہ در ہوا بخندست
 تا کیسے تو نہ کردہ خالی
 نقد تو ہمہ بود کہ خداں
 با وقت عزیز و عیش و دلکش
 چون بگلدت فلک ز خویشاں
 ہر یک نفسے کہ می رود تیز
 آں کہ چنیں شتاب خوانند
 زیناں نفسے بھل مشر
 آں تحفہ کہ قیمت ست جانش
 آخر پیر تو ام، نہ اغیار
 بیمار اگر چہ در دناک ست
 زان جا کہ یکے ست خون و پیوند
 زازردن دست پاتوان ست

پُرده دوسرہ تا خراب گز
 یک دیدہ بہ چشم ما توئی بس
 بے دیدہ شویم بلکہ بے نور
 پیمان حیات نا درست
 بنیاد بے خزنہ کندہ ست
 شوہر سر رفت دِ خویش عالی
 مینی بہ جمال ارجنداں
 یاران عزیز را کنی خوش
 تو خود چہ کنی کنارہ زیشاں
 پیکے ست سوئے اجل سبک خیز
 چون ز آتش خواب ماند
 عمر ست نہ باد - سہل مشر
 ضایع چہ کنی بہ را انگانش
 بیگانہ چنیں مشو بہ یک بار
 بیمار پرست در ہلاک ست
 مرگ پرست رنج فتنہ زند
 زازار جگر کجا توان ست

پیری ہو بس جوانیم بُرد
 گرچوں خلفاں شوی جگر سوز
 چندیں نہ بس است تنگی دہر
 چوں کارِ جہاں ست غم فروشی
 شیرے کہ خراش پنجہ متش
 آتش کہ بشعلہ جوئے دارد
 گرمی گلد زمانہ کاے
 من خود ز زمانہ پا جہم
 تنگست دلم مموءے چندیں
 اے جانِ پدر بخانہ باز آئے
 بتاب کہ تا دریں عثم باد
 زیں پس کہ بستم شتابی
 واں بادِ تو کہ در نقاب ست
 زان پیش کہ دیدہ را کند ریش
 زان پس چو ملک بہم نشیند
 تشنہ کہ بمرگ می نہ دے

مرگ آمد و زندگانیم بُرد
 باشد خلف از برائے این دزد
 دیگر چہ کنی تو عیش من زہر
 تو نیز سوئے جہاں چہ کوشی
 تو دشمن چہ می دہی بہ دستش
 روغن زنیش چہ چوئے دارد
 گسل تو باختیار باے
 تو رشتہ چہ می دہی بچاہم
 دل تنگی من جوئے چندیں
 دے مرغ در آشیانہ باز آئے
 پیش از اجل رسی بفریاد
 جویم بے دلی نہ یا بی
 او ہم ز غمت چو منجست
 محروم مدارش از رخ خویش
 چن داں کہ نامیش نہ بنید
 شربت چہ دینغ داری ازے

پیر از جگر کباب گشته
 بگر تیسیت بر دجسته جانی
 می سوخت بزار می از گزندش
 کاه شمع دل چراغ دیده
 با آن خردی که داشت لیت
 در د که نهاد بر تو ای بار
 باد که رسید و چپراغت
 پیرانه سرم گذاشتی چهر
 بودم بگما که گاه پیری
 چون شکند این تن سفالین
 خود گشت درین سفال پرور
 رود که کنم؟ که در چنیں سوز
 دریاب که عمر ما سر آمد
 ز دسیل طیانچه بر گل حنام
 جنبید درای کار و انم
 بجست زه کمان سخته

چند

رخ شست به خون آب گشته
 بوسید سرش به مهربانی
 می داد و سوز سینه پندش
 دے میوه جان و باغ دیده
 چون ر و هل اوقفا و پایت
 سودای که کرد با تو ای کار
 آه که بسینه کرد داغت
 بر پیری من نیایدت مهر
 مونس شویم بدست گیری
 غنچوار تو باشیم ببالین
 پیش از تن من سفال تو خود
 روزی شب آرم اندرین روز
 طوفان اجل بسر آمد
 هم حبه خراب گشت هم نام
 بودج طلبید سار با نم
 وز زلزله سست شد و ختم

<p> کان قصّہ شنید گشت بهوش و اں گم شدہ را بنماک جویاں معجز ز سر سپیدی کند ہمراہ شریک و ہمیش نول فریاد کنان بہ بیاباں از کوہ شنید نالہ زار و افکند ز اشک بادہ در جام باز مر مہ ہزار دستان با خود غنّے جراحات اگینز درد امن کوہ و در ز غائے رخ را از طپا خپہ رنگ می داد شد ست ز سختی غمش پے بنشت بگریہ پیش رویش و در از من تو ز خویشتن دور لختے دل پارہ یافت پیوند مالید بہ پایے پیر دیدہ </p>	<p> و اں یاد در دامن پُر جوش غلطید بنماک تیرہ مویاں موی از سر نا امید می کند بیچارہ پدر و دید بیدوں می رفت ز سوز دل شتاباں چون گشت بے بدشت و کسار اندر پئے آن ترانہ زد گام دریافت حریف را چومتاں می گفت در آن فراق خونریز و در کردہ سرے بسان خائے دل ابستیزہ نگ می داد چون چشم پر فتاد برے چون سوختگاں و دید سوش دیدش چو چراغ مرده بے نو چون بے پدر بید نہ زند خم کردہ تن ستم رسیدہ </p>
---	---

می راند ز آب دیده رود
 می زود ز درونِ جاں دم مهر
 چو گشت یقین که مرد دل ریش
 زین غم همه در گزار گشتند
 رازش بزبانِ عام کردند
 بردند خبر ز روزگارش
 گفتند ز راه سوگواری
 کاشکے که می فتاندیش گرد
 زحمت ز ولایت بدر برد
 زیبا ز رخ از فلاں قبیلہ
 زین بند که در گلو گفتش
 گرد پئے اوشوی به پرواز
 پیر از خبر چیاں جگر دوز
 خون از جگر دریده می ریخت
 هر جا جگرش بخشم تر بود
 آن دم همه چو شکر می خورد
 انکاش بجگر نمک نه داشت

زبان

می گفت چو بلبلان سرود
 زان باو چو ریگ رقص می کرد
 دار و سفرے دراز در پیش
 گریبان بعتبیلہ باز گشتند
 مجنون ز ناش نام کردند
 سوئے پدر بزرگوارش
 کاشکے پیر ضعیف در چه کاری
 ز آسیب زمانہ طمعه خورد
 عشقش بولایت دگر برد
 بستش ز دوزلف در طویلہ
 مجنوں کین قیس گشت بندش
 باشد که بنوز یا بیش باز
 زد نعره از درونِ پرسوز
 نے نے که جگر ز دیده می ریخت
 کش دل سوئے گوشه جگر بود
 از بے جگری جگر می خورد
 گوئی نمک و جگر بهم داشت

زبان

زبان

می داشت بخیله خوشتن را
 و الماس بسینه خور و می کرد
 هر دم خله اش در جگر بود
 و ز دیده در نچسیده می سخت
 خازن نه کس جز استینش
 می کرد شکیب تا توانست
 از پرده بروی و چو برق
 و افکند بتارک از زمین خاک
 بر خاک می آغذ کرد چو آب
 چو خضر نمود میل خضر
 خلقه ز پیشش دواں بانوه
 می خورد و خوس زندگانش
 و انش بخت گزند می داد
 انش زد و آن شکست و خست
 دیوانه ز خویش بے خبر بود

می بست بخامشی دهن را
 آهے بگرفت و دمی خورد
 زان ناوک غم که بے سپر بود
 و ز دیده سرشک دیده می سخت
 بر قه لعل ر استینش
 زین گونه بچاره که دانست
 چو سیل غمش رسید بر فرق
 بیرون شد و کرد پیرهن چاک
 گریاں بزین فتاد بے تاب
 برداشت ز خاک راه صحرا
 می رفت چو باد کوه بر کوه
 هر کس لطافت جو انیش
 انیش ز درونه پسند می داد
 طفلان به نظاره سنگ دروست
 با آن شغبه که در گذر بود

(درجہ اول)

۱۱

۱۴ خورد ریزه ۱۲ حسرت ۱۵ در مکنوں ۱۲ حسرت ۱۵ مراغہ کردن غلطیدن (برہاں) حسرت
 ۱۵ سہ زار ۱۲ حسرت ۱۵ شور ۱۲ حسرت

<p>بازیستے چناں کہ دانی چوں یورمیدہ حال می رست ہر چند کہ مادر از سر سوز ز دوشعلہ چوں درخش می کرد لیک آں کہ در اہوائے سست نے خوشیش دوست باشد زو می بود بمرگ و زندگانی وز مرد می خیال می رست می بود بہ نزد او شب و روز غم را بد و نیم بخش می کرد با مادر و باید چہ کارست کیں جان عزیز باشد آن خوں</p>	<p>بازیستے چناں کہ دانی چوں یورمیدہ حال می رست ہر چند کہ مادر از سر سوز ز دوشعلہ چوں درخش می کرد لیک آں کہ در اہوائے سست نے خوشیش دوست باشد زو می بود بمرگ و زندگانی وز مرد می خیال می رست می بود بہ نزد او شب و روز غم را بد و نیم بخش می کرد با مادر و باید چہ کارست کیں جان عزیز باشد آن خوں</p>
---	---

خراش بن مجنون دل و عشق و ارمی پائے کوہ افتادن و خبر فتن
پد و سوئے آں بے خبر و دیدن از آب دیدہ باد سینہ سلسلہ پائے
کردن ز بخیر کشانش پیش ما و آوون

<p>چوں ماند پر پوشِ حصاری قیس از ہوسِ جالِ دل بند در گوشہ صحنِ دلخوار بے صرفہ ہی متافت چون کوہ در حجرہ غم بسوگاری در درسِ ادب دوید بچند می کرد سر و عشق تکرار بے رشتہ ہی تنیدہ چوں موہ</p>	<p>چوں ماند پر پوشِ حصاری قیس از ہوسِ جالِ دل بند در گوشہ صحنِ دلخوار بے صرفہ ہی متافت چون کوہ در حجرہ غم بسوگاری در درسِ ادب دوید بچند می کرد سر و عشق تکرار بے رشتہ ہی تنیدہ چوں موہ</p>
--	--

۱۵ لے از دل لیلی چوں متعلہ غم دے در حقیقہ مادر نیز در ایں غم شریک می شد ۱۲ احسرت ۱۵ اقربا ۱۲ احسرت

زان غم کہ در و نہ ریش می شد
 با سوتنگان حدیث پر ہمیز
 بیمار ز هر چه داریش باز
 مادر چو شناخت کوا سیرست
 تن زد ز نصیحتی کہ می گفت
 بشنید پدر چو سال فرزند
 فرمود کہ سر د نو بہاری
 از پردہ سخن بروں نراند
 مہ را بسرایے بند کردند
 او ماند بکنج خانہ دل تنگ
 ہر نالہ کہ عاشقانہ میند
 شد خانہ ز آہ آتش آلود
 می خورد ز آہ خود بدل خار
 کہ خاک برخ چو سایہ می رفت
 صبرے نہ کہ دل براہ دارد
 یارانہ کہ سینہ را بکاود

(مکمل)

از دادن پندیش می شد
 روغن بود اندر آتش تیز
 لب ابہ ہماں خورش کند
 دامن کن بکنش نہ جاگیرست
 گفت آن خبر ہفت بہجت
 گم شد ز خجالت و سر افکند
 در پردہ چو گل شود ہصاری
 خواند پس پردہ ہر چه خواند
 دیوار سرا بلند کردند
 می داد ز گریہ خاک ازنگ
 آتش ز لبش زبانہ میزد
 چوں تربت مجرماں پرازد
 می زد نفس بسینہ مسمار
 گاہے غم دل بایہ می
 و اندیشہ بدل نگاہ دارد
 قوتابہ دل بروں تراود

(بہار)

(بہار)

(بہار)

القصة شنیده ام که جائے
 ترسم که چو گرد و این فاش
 تا خانه نکرده بر زمین میل
 آتش که بشاخ ارزن افتد
 کم خور عسیم خویش تا توانی
 کیس هر دو بلا چو سهل گیری
 بایں تن پاک و گوهر پاک
 جائے منشیں که چوں نهی پائے
 صوفی که رود مجلس مے
 چوں شهره شود عروس معصوم
 آنکس که مگس زکاسه اند
 عشق اریچه بود بصدق و پاکی
 آوازه چو گشت در جہاں عام
 گردم نہ زنند کار داناں
 نیک از دل نیک راز داور
 مادر بجدیث نیک خواہی
 برزانوے درد سر نہادہ

داری نظرے بر آشنائے
 بدنام شوی میان ادب باش
 انپاشته بہ دریکچہ سیل
 زودار نہ کشتی بحسن افتد
 الا عسیم عشق و ناتوانی
 دیوانہ شوی دیا بمیری
 آلودہ چراشوی بہر خاک
 تہمت ز دہ خیزی از چہاں جائے
 البتہ چکد پیالہ برفے
 پاکی و پلیدی شہ معلوم
 تا خوردن و غور و نش کہ دہ
 خالی نبود ز شدہ مناکی
 صرفہ نہ کند کسے بدشنام
 چوں باز رہی ز بدگماناں
 بدر از گمان کہ باز دارد
 لیلی بہلاک و سینہ کاہی
 لب بستہ و خون دل کشادہ

آموختنش کجا بود هوش
 زیں قصہ بہر دور و سر اے
 تا گشت ز گفتگوئے او باش
 مادر ز نیب شرم غیار
 زان آتش ذہ زبانه ترسید
 فرزند خجسته را نہانی
 گفت اے دل دیدہ مرانور
 دانی کہ جہاں فریب ناکست
 ہر کاسہ کہ خوان دہر دار
 ہر سرخ گلے کہ در بہارست
 ہر نافہ خوش کہ بوئے ہشتہ است
 ایں پردہ کہ در ہوا کشیدہ است
 خامست امید نیک را یاں
 تو سادہ مزاجی و تنک دل
 چون اہل زمانہ را و فانیت
 ہاں تمانہ کنی عنانِ دلست

کاموختہ می کند فراموش
 می رفت نہفتہ ماجہ اے
 بر باد لیلی ایں سخن و فاش
 بنشت بگوشتہ دل افکار
 وز سر زنش زمانہ ترسید
 بنشانند ز راہ مہربانی
 از روئے تو باد چشم بدو
 اسود گیش عنم ہلاکست
 پنہاں بنوالہ زہرہ دارد
 در دامن او نہفتہ خارست
 پنہاں جگرے در و شریست
 بس پردہ کہ در ہوا دیدہ است
 از عالم و عالم آشنایاں
 و ز نیک و بد زمانہ عنافل
 زایشاں طلب فاروانیت
 کافادہ خلاص چوں تو است

بیندہ بہ نقشن مینی از دور
 ہر کس سخن بہ پردہ می گفت
 ایں گفت فسانہ در مدارا
 رازے کہ ز سینہا بجوشد
 باشد چون خرطیہ پر ز سوزن
 آن لب کہ کلید شد ز بانس
 بر دے محیط پل تو اس لبست

عاشق بحساب خویش مستور
 ایں خاک بخون فشانداؤفت
 آن گفت حکایت آشکارا
 آن باز کند گراں بیوشد
 بندی دہنش جہد ز رزن
 چون بستہ شود شاید آتش
 نتوان لب خلق راز باں لبست

پردہ برداشتن دہائے سر از روی لیلی دیدن با در پرمردگی آن گل شمع
 از آں دہ دریدگی جوش در دماغ پدرش میدان و دود رواں کرن
 پد از دود دیدہ ویلی را چون سیاح سفالی در گوشہ محنت پائے در گل کرن

چون فت بگوش ہر کس ایں از
 کا زادہ جوانے از فلاں کجے
 در مکتب عشق شد غلامش
 مقصودے آن بیت یگانہ آ
 زوہر چہ شنیدہ یاد گید

وز ہر طرفے برآمد آوازا
 شد شیفہ فلاں پری دے
 خواند شب روز لوح نامش
 دان رس و تعلش بہانہ آ
 تعلیم دگر ببا دگید

چوں لاله جبین شگفته می دشت
 می سوخت پوشش با رخ زرد
 و انار قش تبخته می جبت
 استاد سخن ز علم می راند
 و اں لعبت درمند و دل تنگ
 با آن که نمش زیر گل بود
 خون دلش از صفای سینه
 بر چهره ز شرم برده می دشت
 هر چند که غنچه بود سیرت
 می سوخت چون بحر اندر دود
 بوئی که ز نافه در تگاپوست
 عاشق منکر که داغ پوشد
 دست که کند عبیر سائی
 بودند بزاری آن دو غمخوار
 می کرد و دسینه جوشن جوش
 یا ایں که بهر کنار بودند

داغ بجگر نهفت می دشت
 در گریه و سوز حسنه می کرد
 او تخت بآب دیده می شست
 او جمله کتاب عشق می خواند
 دل در اده بیاد و مانده بی تنگ
 سیاه رخس گواه دل بود
 پیدا چو می اندر آبگینه
 و آتش بدش گرفته می خست
 می کرد ز بوئی حلق سیرت
 می شد بد باغ مرد ماں دود
 پوشیده چگونه گرد و از پوست
 کو مقنع بر چراغ پوشد
 انگشت برود و هد گوائی
 در چنبر یکدگر گرفتار
 می رفت و قصه گوش در گوش
 دزدیده در ایں نظاره بودند

الحج

اُفتاد ز فرق عافیت تاج
فریاد شبهاں باندہ ازکار
مستان ز شراب خانہ جستاند
درداودہ چو بادہ ساقی شوق
در شہر وفا در آمد آں بوئے
مجنوں ز نسیم آں حسرابی
از خون جگر شراب می خورد
وز دیدہ دور و نگاہ مے کرد
مغزش ز قف درونہ در جوش
می بود ز نیک و بد ہر اش
میدید مکین ز نقش بنیاں
اندیشہ ہنوز حنم بودش
پوشیدہ بسان برق در میخ
از دشنہ غم خراش خورد
صد خنہ دلش ز خنجہ غم
آں تن کہ شود ز تیغ روزن

(درداودہ پیلہ)

خازن شدہ و خرنیہ تاراج
میش آبلہ پای و گرگ خونخوار
خسہ بر سر محسب شکستند
گم شد و حرفیت دیکے ذوق
ہم خانہ خراب گشتہ ہم کوئے
شد بے خبر از تنگ شرابی
وز پہلوئے دل کباب می خورد
میدید ز دور و آہ مے کرد
چون مایہ دیک زیر سر پوش
می داشت خرد ہنوز پاش
میکرد کراں زہم نشیاں
دل در غم ننگ و نام بودش
کہ حربہ نہ خورد دگہ تیغ
صد دشنہ دور باش خوردہ
ہر سو حنہ مخالفان ہم
دو زندہ گر بر خنم سوزن

(چون گری)

یلی خود زو خراب جاں تر
 ہر دو بظاہر روی در روی
 لب ماندہ ز گفتن و زباں ہم
 بے ہوشی شاں گفتن راز
 ہر دو بچشم و گداز ماندہ
 آں کردہ نظر برے ایں گرم
 ایں تن بہ ہلاک ساز دادہ
 ایں گفتہ غم خود از رخ زرد
 ایں دیدہ در و بچشم پاکی
 ایں کردہ بگریہ خاک را گل
 ایں گشتہ باب دیدگان مست
 ایں کام خود از فغان خود خست
 عشق آمد و خوں بخون در متحیت
 اندیشہ متاع صبر گم کرد
 سلطان خرد برون شد از تخت
 طوفان ز تنور سر بر آورد

گشتہ نفس از نفس گراں تر
 وارفتہ خیال موئی در موئی
 دل گشتہ بہم یکے و جاں ہم
 خاموشی شاں بہ پردہ آواز
 دل بستہ و دیدہ باز ماندہ
 و انگندہ ز دیدہ پردہ شرم
 اوسینہ بہ تیغ ناز دادہ
 اودادہ جوابش از دم ہر
 و اں نیز دے بشرم تا کی
 و اں گریہ فرد و خوردہ دل
 و اں شستہ جان خویش بہت
 اوسینہ خود ز آہ خود خست
 خوانا بہ دل ز دیدہ میخیت
 غم بردل و دیدہ آتش گم کرد
 ہم خانہ بیا و داد ہم خست
 و افاق بموج خوں در آورد

ہنخواب لالہ گیسوانش
 قندش نمکے تبرزو آلود
 خورشید غلام زادہ او
 اندر صف آں تباہ شیریں
 زانو زوہ قیس بردگرو
 نازک چو نہال نو دمیدہ
 شیریں سخن کہ ہوش می بُر
 بود از سخن چو شکر و شیر
 از رخ بدو شاہ بُرد می کرد
 نالندہ بہ تخت در دستان
 بخش چو شدے بر وزن گوش
 زان تن کہ نوای او شنیدے
 از نامہ بجاں نور و داد
 ہر خوش سپرے ز لطف کار
 و اں لالہ رُخانِ رُخواسق
 ایساں ہمہ را بقیں میلے

نسخہ گزارد چو پندے نیت

ہم شیرہ انگیس و ہانش
 خوشخوار تر از گوارشِ خود
 مہ داغِ جبین نہادہ او
 چوں زہرہ بہ ثور و مہ بہ پُرس
 ہم چرب بان و ہم سخن گو
 خوش طبع و لطیف آرمیدہ
 رونق ز شکر فروش می بُر
 مست سخنش معلّم پیر
 صدل بدو خردہ خرومی کرد
 چوں بلبل مست در گلستان
 از روزنِ جاں بردن کے ہوا
 جاں رقص کنان و دیدے
 و ز نالہ صدائے درومی داد
 گشتہ بہ ہوس ندیم و یار
 نیز از دل و جان گشتہ مشتاق
 و اں سوختہ در ہوائے لیے

نسخہ گزارد چو پندے نیت

لے تبرزو نبات (دبر مان) ۱۲ حسرت ۱۲ گوارش بر وزن گزارد متعبیان جوارش (دبر مان) ۱۲ حسرت
 لے خردہ نمکے (دبر مان) ۱۲ حسرت

از مقنعه دارم ماه کرده
 بود از صف آیین چوں ماه
 لیلی نامی که مه غلامش
 مشعل کش آفتاب و خشم
 تاراج گر مستاع جانها
 سلطان شکر لبان آفاق
 گردن زین عاقبت فروشان
 سرتا بقدم کرشمه و ناز
 ناز و هنر افتنه در دهر
 چشمش ز کرشمهست بهیوش
 خدا چو سمن تبازه رودی
 از دوسو سه چشم دیو بسته
 نه بت که چراغ بت پرستان
 فرموده کلاه را سواری
 انگنده بدوش زلف چو شست
 معجون لبش بدرفشانی

دلها ز زنج بچپاه کرده
 ماهی که زد آفتاب ارا
 خالش نقطه ز نقش بهمش
 دیوانه کن پری و مردم
 بنیاد سگاف خانمانها
 لشکر شکن شکیب عشاق
 تشویش و صلاح کوشان
 هم سرکش حسن و هم سر انداز
 چشمه و هنر ارکشته در شهر
 آهو بره بخواب خرگوش
 شیرین چو شکر به تلخ گوئی
 تبیح فرشتگان گسته
 طاؤس بهشت و کبک بیست
 داده مره را سلاح داری
 خود به خبر و نظارگی مست
 پرورده باب زندگانی

از سرانجام
 از سرانجام

بچپ

ن

لیکن فتدش گہ جوانی
 از عشقِ بے تڑنگ گردد
 اندیشہ چنان کند زارش
 مادر پدر از چنین شمایے
 لیکن ز نسا طاروے فرزند
 آن نکتہ بسہل برگرفتند
 یکچند چو دور چرخ در گشت
 سالش بہ شمارِ پنجم افتاد
 شد تازہ چو نیم سہ سہ
 نزد ہمہ شد بہ ہوشمندی
 زیرک و لیش جو باز خواندند
 دانائے رقم ز بہر تعلیم
 جہاد بش چنان کہ دست
 آراستہ مکتبے چو باغ
 ہمیں سوئے نشستہ کو دے چند
 ز اں سوئے ز دختران چو
 ہر تازہ رُنے چو دستہ گل

نہایت

۵۰
 ۱۱۱
 ۱۱۱

در سر ہو سے چنان کہ دانی
 دیوانہ و مستند گردد
 کرد دست و دامن کانش
 ماندند ز غم بجا رخائے
 گشتند بہر جہ پست خورند
 و آئین طرب ز سر گرفتند
 آن گلبن شہر شگفتہ تر گشت
 زو نور بہ چرخ و نجم افتاد
 یا بالِ میدہ نو ترے
 چوں مردم دیدہ زار جندی
 در پیشِ معش نشاندند
 کردش بکارِ تخیہ تسلیم
 می کرد چنان کہ مے تو نہست
 ہر لالہ در و چو شب چراغ
 آ زادہ و زیرک و خردمند
 مسجد شدہ چوں بہشت پُر نور
 برگلِ زدہ حلقہ ہائے سنبل

۱۱۱
 ۱۱۱

۱۱۱

۱۱۱
 ۱۱۱

اے آں کہ زمین بیا و گاری
جان پدر ار رسی بجائے

ایں پنڈ زمین بیا و داری
بر جان پدر کنی دعالے

عَنْ زَسَلَهْ جَبَانِيدَنْ اَز دَاتَانِ عَشَقْ مَجْنُونِ لِيلِ

و ندانہ کشائے قفل ایں راز
کاں و ز کہ ز اذیسِ قریخ
زاں نو بختہ شب افروز
بنشت پدر بشار دمانی
بیگانہ و خویشِ اصلا واد
و اندر پس پرده مادر شنیر
خوبانِ قبیلہ را طلب کرد
می رختِ نجوب تر شمائے
جستند حکیم طالع اندیش
و انا بشمارِ خود نظر کرد
کیں طفلِ مبارک اخترے خوب
با آں کہ ز گردشِ زمانہ

زیں گونه کند در سخن باز
خشنده شد آں قبیلہ اَرخ
بر عالمیایں خجسته شد روز
بکشا و درے بمیہانی
ہم نزل فشانند ہم عطا داد
آراست ز صفہ تا بد ہلیز
و آفاق ز نغمہ پر طرب کرد
اندازہ ہر یکے نشانے
کا کہ کند از حکایت پیش
گفتہ چو ساز شمار کرد
یوسف صفتے شود چو یعقوب
و فضل و ہنر بود یگانہ

(منجید)

چوں حرفِ قلم درست کرے
 نیافت از اں ہنر رستی
 روزے پدرش بہ پردہ گرفت
 نوشد چو شکوفہ جوانی
 گرفتاری زہم سرچند
 گفتا کہ چو کرد نیت کاے
 گفتش پدر اے سلیم خود را
 گیرم کہ دہنت آنچه دولت
 نقدے بہر وسواریت کو
 آورد جوان دولت اندیش
 گفت ارباب گردن دارم
 آن کیں دہنر بہت دارد
 انگند چو ہمت بلندم نہ
 گری بازوے ہتم چنین ست
 گویند بہت آن جواں مرد
 دولت چو بر و فکند سایہ
 فی الجملہ بہر چہ دست سالی

دامنِ بسلام چست کرے
 در ہر دو ہنر تمام دستی
 کاے جان تو گشتہ با خر جفت
 از جفت گریز نیت دانی
 جو نیم تنے سر اے پیوند
 جفت از نسبِ خلیفہ باے
 ز اندازہ خود بروں منہ پائے
 بے خواستہ کار چوں شود راست
 و اسبابِ عروس داریت کو
 شمشیر و قلم نہاد و پیش
 ایں ہر دو نہ بن کلید کارم
 شک نیت کہ ہر چہ ہست از
 بر کنگرہ ہنر کمندم
 ہر چہ آں ظلم و ستمین ست
 شد بر تر از اں کہ آرزو کرد
 شد محتشم بلند پایہ
 ہمت چو قوی بود بر آئی

از جہان

از

گر دایم رسد آلتی در غیب رہ و گر کشاید	تو خود بجز آن دگر چہ خوئی یا لطف ترا ہے نہ ساید
بایں ہمہ ہم ز جہت وجوئے خواہی شرف و بزرگواری	کاہل نشوی بسیج روئے می کوش بہ ہمتی کہ داری
کاس تن کہ بہ ہمتی شربت منزل کہ دلش بس فرازیست	مردم نگری و لے فرشتہ است سلطان شدنش کمینہ بازیست

حکایت ثبانی کہ از غایت ہمت تیغ را آئینہ و جاہست و قلم را عمدہ دولت خود ساخت

گویند کہ در عرب جوئے بختش چو بہ اوج رہبری شست	بودہ ست ز نسبت ثبانی ہمت بفلک برابری شست
ز اس پیشہ کہ اصل کار بودش ز اس شیر دلی کہ دشت باخوش	اقبال ہے دگر نمودش آلودہ نشد بچہ بی پیش
رفتہ پدرش چو متمندان اوستقی امید کردہ پرکار	دنبال چرکے گوسپندان در درس ادب شدی بیکبار

۱۲ احسرت

دوزخ مطلب چو کنده رشت
 می بکش چو شاخ سبز دکش
 بس ز چرخ پارسائی
 خواهی که رسی بحیچ گدا
 بادولتیا نشین که خائ
 گیرم ندهند کنده عود
 عطارا اگر چه تند خو لیست
 باهر که نه دولتی ست منشی
 شمع که بود ز روشنی دو
 دولت نه بهما بود که بچند
 مردار بها چو در پذیرای
 دولت بود آن که دل فردی
 در دامن نیستی زنی دست
 گرفتار بختیار یا بی
 و مطلبی از آن چه دوری
 دانی که بخاطر مونس ناک

کاتش بود اول آخر انگشت
 کاتش ز نیش نه گیسو آتش
 کور است سر بر دشنائی
 مگر از عنان نیک مردا
 در صحبت گل شود بهائ
 بوئے رسدت بیاری دو
 مشکش به نسیم تازه رویت
 کز سر که نگشت کام شیرین
 ندهد به چرخ دیگران نور
 فلسی دوسه راشوی خداوند
 مردار گشتی بود نه میری
 وز ترک امل کلاه دوزی
 تا هست شوی بعالم هست
 در جمله قدس باریابی
 هم فتنه بود دله ضروری
 هر کس نه رسد بعالم پاک

و بازوئے دل نداشت سخت
 آن کش بد و ضمیمه باشد
 باز آنکه دلش هراس پیشه است
 لیکن سبکی مکن چپناں ہم
 در حمله مشوبه رزح نام
 پائے که کند فراخ گام
 ورتو بغزاشوی سر آهنگ
 لشکر نه همه دلیه باشد
 گر خربو حل و منانند
 گر شب نبود سیاه و دیو جور
 و بر تو عداوت کندی تیز
 بر پرهنراں ست جور و بیداد
 چون رخت کلال خاک باشد
 گردیده باطلت شود باز
 در یابی بنیش یعتینی
 پسند بهر چه رایت آسود

ہم سرفدا کنی و هم سخت
 پیش به نظر حقیر باشد
 شیر نمدهش چو شیر بشیه است
 کت دل بود دست جاناں ہم
 ہنجار بین پیش نہ گام
 از پائے چو ریزوش سلائے
 با شمل خصومتاں مکن جنگ
 و در دشت شغال و شیر باشد
 قدر تگ تو سناں کہ داند
 در خانه چراغ کے و دہ نور
 چون مایہ کار بہت مگر نیز
 کس انبوز بے ہنر یاد
 از نقب ز نش چہ پاک باشد
 و عیب کساں نظر میندا
 آن بہ کہ کنی خدائے بینی
 آن کن کہ بود خدائے نوشنود

ایمن بود از شکنجِ درویش
گشتی چو بوردی کله دار
در نیز شوی و زیر مُتبل
در ز اهل تم شوی کراں گیر
نادک زنی و گر هکشی
چون در صفت پرداں کنی جائے
مردانه که کار مرد در زد
گیرم ز عدو عناں تبانی
از پیش بلا که گرم خیندی
کار نظرست پیش دیدن
بیز ز اجل چو نیت کارے
خون از دگرے کے کند جوت
مردانه که جان خود سپارد
تا دل بعت از خویش باشد
دل را چو شود خن زینہ تاراج
بے پشت اگر سمند رانی

ز هر چه که بیشتر بلا بش
شو سخته خدنگ خونخوار
از زخم زباں مباحش غافل
بر سبت جد شوی کماں گیر
ترکانه ز مو گر هکشی
سرش نه اول آں گمے پائے
آں به که ز بیم جاں نه لرزد
از مرگ کجا حلاصیانی
مردن بقفاست چوں گریزی
تواں بقفائے خویش دیدن
تانیست اجل بکوشش بائے
کو از سر خون خویش برکت
بر جان کماں چه حجت آرد
شمشیر بکار خویش باشد
دشمن سلاح نیست محتاج
بیم بازری و هم بانی

مردم چو عنان بد بفرنگ
 بنیائی عقل پیش مے دار
 شب کور بود عس چو در کئے
 منگر ز جہاں فریب ناک
 چون خندہ کند بہ پردہ برق
 این من شیش لب عالم خس
 کجند کہ ز کام آسیا جست
 مغرور مشو بملک و مالے
 مال ارچہ کشاد کار از انست
 آں بہ کہ بحر ص کم شتابی
 تادل تگ پوزند بسوئے
 چون ت غلہ در گریز باشد
 خواہی کہ نگردی آرزو مند
 پویان حریص روئے ز رست
 مردم چو ز رزعتاں تباہ
 آن سرخ گلے کہ خون فشاںست

از باد بگرد آسیا سنگ
 بنیاشود پاس خویش مے دار
 از دزد خورد و طبا پنچہ بروئے
 کاندہ پس او بود ہلاکی
 شمشیر زندہ شعلہ برق
 کز چرخ ز رست بے ہلاکی
 ہم در دہن جوال شد پست
 کان نیست مگر کہن بقالے
 تشویش دل و ہلاک جانست
 کز تنگ طمع خلاص یابی
 راحت نبود ہیچ روئے
 خواہش ہمہ خیز خیز باشد
 می باش بہرچہ ہست خورند
 خورند ہی دل صلاح مرست
 ہمت شرف کمال یابد
 سرخیش ز خون سرکشانست

ع

ناکس کہ خراش چوں خساں کرد
 گردست رسد بہ بدفعالے
 زندے کہ خورد بآرزومت
 برخوشتن آں کہ ادنہ بخشود
 نداشت کہ تن کند بر ریش
 متے کہ بہ چہ ہجد بازی
 کوے کہ رود بگشت گلزار
 آں کہ نہ زائے تیغ باشد
 و جنبش فتنہ جانگہار
 با آں کہ بود جہاں پر از دست
 گر خود نتواں ز سر فرازی
 باے چو کلنگ در بر جائے
 بانجہ در آں بپائے خیزد
 شد چہرہ چو دشمن ستمگار
 مرغی کہ طید بکلف دام
 افتاد چو کار با گرانان

باو آں کن کہ باکس کرد
 رحمت نکنی ہیچ حالے
 در حال مثبت بایست گشت
 بخشودن او حسن و نضر مود
 دانگے مدہش کہ تا کندیش
 آں بہ کہ رسن بد و نبازی
 ہاں تانہ کشی گر شش خلد خار
 رحمت کنیش در یغ باشد
 بر خار چہ جرم پانگہار
 ایمن منشیں ز خصم در پست
 با تہود بکب جتہ بازی
 پاس سرخوشتن بیک پائے
 وز شیر پائے پس گر زند
 از دے نہی مگر ہبنجار
 اندر ختہ جاں دہد سر انجام
 با صرفہ زیند کار دانان

(بخشیدن)

کن برکتِ ہمکنان درم ریز
 کا موختہ شد چو خورد باسیم
 کو دک زد درم شود حجرہ گیر
 در خود بعنایتِ نَعُوذُ بِاللّٰهِ
 بااں کہ شوی وزیر کشور
 دانی ز تسلیم ہر چہ جوئی
 چوں بر سرِ شغل کام باشی
 در ہر چہ ترا شمار باشد
 نیکی کن اگر بدی سگالی
 گر نبشانی درختے از خار
 نشتر کہ بزخمِ خون نشانست
 آزار مجو چو سینہ سونے
 ناخن کہ سرخراش دارد
 آتش کہ بظلم گشت خویش
 شمشیر کہ کارا دست آزار
 آزار کے طلب ہمیشہ

جز برکتِ کو دکانِ نوخیز
 کالائے بزرگ ابوبسیم
 پیر از رقمِ سیاہ تحریر
 در سمتِ سیاق و قفراہ
 وز دے باشی کلاہ بر سر
 از آبِ یہ سپیدِ دئی
 می کوش کہ نیک نام باشی
 آں کن کہ صلاح کا باشد
 از حسنِ نیت مباحِ خالی
 آں خازنِ شاں کہ گلِ دہار
 از ہر بہرِ صلاح نا تو آں
 کا زردہ شوی تو نیز رونے
 بزند سرش چو سر بر آرد
 سیری نبود ہیچ رویش
 باشد بہ نیام کونگون سار
 کا زردنِ خلق گر دیشہ

از نال

از نال

چند

موراں کہ زیر پا دو استند
نقدے کہ ریش بدیں گز بدست
خواہی کہ بہتری زنی چنگ
سبجید و ہد چو ابر باران
ابلہ کہ دہد قرآنضہ بے رنج
مستی چو کرم بود جمال ست
گر بر تو زند فقیر حباں باز
کاں اکبیکہ نیست چیزے
در شعبہ مرد خجہ آشتام
تا داشت کہ نیست باخرو خوش
اں گز تن خود جدا کند پست
تا پانہ نہی بدستیار ی
بیدارے پاسبان بے فرد
یارے کہ بجاں نیاز مائی
صدیار بود بناں شکے نیست

یکجوبہ ساز جاں تانند
بے رنج دہی نگر کہ چہ دست
در یوزہ کہتراں ممکن تنگ
رنجیدہ شوند دانہ خواراں
بہتر ز محاسب درم سنج
در بادہ نمک زنی حلال است
در پیش خود از درم سپر ساز
خود را کشت از پے پشیزے
از پہلوئے خوش می خور شام
باز وز پے شکم کند ریش
او بادا گرے کجا شود دوست
از دوست مخواہ دوستداری
لنجینہ برد بشرکت دزد
در کار خودش مدہ روانی
چوں کار بجاں نقد کیے نیست

۱۵ ریزہ ہیم دزر ۱۲ تن ۱۵ شام طعام ۱۲ تن

۱۶ لے خرابا بردار دخواست و ہمدردی چارہ ساز ندارد ۱۲ حسرت

من کیس قسم از ہنر گر فتم
 تا تو چو کنی مے زرا ندود
 و ردل کند ہنر فزائی
 گر مچ تو در طمع کشدائے
 چوں زین فن بدشوی شکبا
 از کار کہ حریر زن لاف
 حرفے کہ از دے کشاید
 زیبا۔ نہ بہر زباں تو ان گفت
 و بر بردہاں دخت قندت
 زان میوہ کہ افتد بہاں
 چوں آمدہ گر یکے ست گرفت
 باے کم از ان نہ کر تو چندی
 چوں مرد بگرد مرد می گرد
 سہائے مرد می مکن گم
 گرچہ زرت از عدد بودیش
 صد سر بُرد آسمان بہ شمشیر

نہایت

زین کشتہ نگر چہ بر گر فتم
 زان قلب زنی چہ آیت سود
 پیشہ نکنی شناسرائی
 در صفِ سراں نباشد تجاے
 می گوئے سخن و لیک زیبا
 خس پارہ ممکن چو بوریا بان
 از ہر قلمے بروں نیاید
 یا قوت بنجار کے تو اسفت
 واد ازہ چو من شود بلندت
 تنہا نخوری چو نامت ہاں
 بدہی نہ ہی بنجاہت رفت
 آسودہ شود نیاز مندی
 نے ہچو بخیل ناجوا المزد
 کمزردی ست قدر مردم
 درویش نواز باش درویش
 تا یک شکم از علف کند سیر

خضر زپئے آں نہاد مت نام
 لیکن نہ بود حیات جاوید
 واں راست باوچ آسمان سر
 واں خواجہ برد کلیدیں گنج
 خواہی قلمت بحر رخ ساید
 گردل نہ کنی بسہل حسہ سند
 تاک از پئے غورہ می دہل
 کانے کہ گئی زہرہ گوہر
 چوں باز کنی ز نیش کر بند
 آں نیست نشان علم والا
 علم آں باشد کہ رہ کند پاک
 آں تختہ درست کن بتکار
 چوں من نشوی کہ ہر زمانے
 در گنج سخن دہد کلیدت
 آں بہ کہ بھل کم سیچھی

کت عمر ابد بود سر انجام
 تا سر نہ کشتی باہ و خورشید
 کز جوہر علم یافت افسر
 کو بر تن خویش تنہد رنج
 بے دو در چراغ راست ناید
 نقدے بہ از اں کشاید ز بند
 شاخ از پس سبزہ میدہ گل
 سنگت دہد اول آں گمے زر
 خس در دہن آید آں گمے نقد
 کز خلق بری بحیدر کالا
 نے زرق فروران چالاک
 کا کہ شوی از نہایت کار
 سازم بدو غدا ستانے
 اندیشہ من شود پدیدت
 ایں نامہ بیچ تانہ بیچی

نہ اول از نقد

۱۵ غورہ انگور خام ۱۲ اش

۱۶ زرق مکر۔ مزدوران بھاران ۱۲ اش

زانگونه کنش بسینا خاص
 و اں چه از رستم گناه بینی
 امید که گاه ناامیدی
 چوں یافت دل ایں امیداری

کش ز دل و جاں نهند اخلص
 کردی رستم سیاه بینی
 بخشی سیر مرا سپیدی
 اے خامه بسیار تاجه داری

راه نمودن فرزند قره العین عین الدین خضر را که از ظلمات دنیا بسو
 روشنائی دین گراید رواه الله من عین الحیوة و زاد عمره کالحضر صبحه الذا

اے چارده ماهه زریکانی
 اکنون که نداری از خرد ساز
 امید که چون شوی خردمند
 از چارده بگذرد چو سالت
 بزکته عقل دست سائی
 و ز چپ زون خرد شوی رهست
 دانسته شوی بکار دانی
 خواهی که دلت بتابد از نور
 پیوند هنر طلب چو مرداں

هم خضر و هم آب زندگانی
 می پروردت زمانه در ناز
 خالی نمکنی درونه زین پند
 گردومه چارده جمالت
 برگنج هوس گره کشائی
 دانی چپ خود ز جانب هست
 بر سر صحیفه معانی
 اندر زمر امکان ز دل دور
 وز بے هنراں عنای بگرداں

اُس تحفہ کہ غرتش ز غیب است
 خوبی سبب قبولِ عام است
 کاغذ کہ شود سپید چون گل
 زیناں کہ ترا سخن بلند است
 کالا ز خرنیہ برب زار
 در گوش من از سپهر نیلی
 خوش خوش تبو گل خداوند
 ہاں اے شنوندہ خبر اے
 اُس موج زخم کنوں کہ از دُر
 نقشے کہ بنامہ نخت است
 من نیز چیاں کہ خواندم آن حرف
 تا سر خوش جامِ دلین است
 چون ساقی پیش صاف را بُرد
 یارب چو تمام گرد ایں ماہ
 بیز چو دقت را ہنر نیز

چ

ہنشی و کمی درو چہ عیب است
 پیرائیہ نام حرف نام است
 بہتر ز سواد بے تا تل
 خاموشی تو نہ دل پسند است
 تا تنگ شود رہ از حسدِ دل
 آمد چون دے جبہ نیلی
 دریائے گہر کشا دم از بند
 کردم خبرت بیاؤ بردا
 گرد وہمہ دامنِ جہاں پر
 ہر خند کہ یک بیک دُر است
 اینجا ہمہ کرد خواہش صرف
 گرد بشرابِ دیمیں مست
 عیلم نکند کسے بایں دُر
 دروے نہ ہی کسوف را راہ
 از چاشنی خود شِش نمکِ یز

(بنا نامہ)

۱۵ مراد ہجوم حسدِ اداں ۱۲ اس

۱۶ مراد لیلۃ المحوی مولانا نظامی ۱۲ حسرت ۱۳ دُور ۱۲ حسرت

<p>کثر کردن باد باشد از نے مضرب مغنیان پیست ناشورہ بود ہمہ تہی گاہ بگذر ز رخ کہ ریش خندست بے رشتہ تنیدن این چیم کارت مے لاف کہ جائے لاف اری بیکار ترین مرد ماں است پیکار تراز دست و بازو گرن کج خوردت گرنیزی از جائے در کوزه کنش کہ بس کند بس کائے طلبہ نہ بہر کار</p>	<p>بے نکتہ قلم زدن پیالے ہر کلک تہی کہ در صریرست پر مغز بود خدنگ دلو آہ نظمی کہ نہ در ہنر لب بست بے مایہ تجارت ایچ بہرست ور تو ہوس گن اف اری بے بہرہ کہ کار کردنش سخت سنجیدن سایہ در ترازو کثر پایک اجون کج کئی پائے دریا چو بکوزہ کم کند کس آن دیو بود کہ چار ناچار</p>
--	--

حکایت آن دیو کہ از خوی پشانی دریا اور بیابان تختند از
بریدن نین بیابان اور دریا اندختند

گوند دود یو باسیماں	بستند ز بہر کار پیمیاں
---------------------	------------------------

۱۰ ناشورہ دیرا گندہ ۱۲ اش ۱۳ زرخ بیہودہ (دیناٹ) ۱۴ اس ۱۵ بے خردی کہ آب دریا
را بکوزہ بیکوزہ کم کردن اہل حق آنکہ خود ادا در کوزہ باید کرد تا فرما بس آرد و فہم کہ چون در کوزہ غنہ گنج بدیہا گندہ گنج

در کام کسان کجا بود به
 دفتر چه کنی چو نظم ترنیت
 چوں مردم دیدہ چشم بدور
 نے چوں حشی کہ از تباہی
 آں بہ کہ چو نکتہ سگالی
 یک رمز بہتہ منقش
 چوں صبح نخت بے فروغ
 آں کش نمک سیاہ باید
 آں کس کہ رفاق میدہ یاب
 تا شربت صاف در قح بہت
 بدگو کہ سیاہ گوئے باشد
 چوں گفت لطیف در خور زہ
 ناخوش سخن کہ بیش گوید
 خیر کو بغاں نمونہ باشد
 بونی نہ بس آنکہ ساز گیرد

مغرے نہ بحر و جلد فرہ
 در صد صفت یکے گنیت
 یک خال سیہ نمائے پر نور
 نوے نہ دعالم سیاہی
 حرفے نہ بود ز نکتہ خالی
 چوں خندہ زنگی ست ناخوش
 آں خندہ کہ می زند در دست
 در سنگ سیہ چہ دست ساید
 از بہر سوس کے شتابد
 در سر کہ کسے چرا کند دست
 زو نامہ سیاہ روئے باشد
 گویند کہ ہمہ چہ کم بودہ
 مزد آں چہ ہمیش بیش جوید
 پس دیکشہ چگونہ باشد
 داں گاہ نوا در از گیرد

۱۵ صبح کاذب ۱۲ اش ۱۵ رفاق نام تنک ۱۲ اش ۱۵ لے در خور تین بہت ۱۲ اش
 ۱۵ بوق حیرے باشد ارس مانند شہنائی کہ ازاں آواز مہیب و مکروہ خیزد (غیاث) ۱۲ حسرت

تا چہ نکند کے وہ غم؟
 لیکن مکن آں تفکرِ خام
 بکشا طبعِ بغیرِ تاوان
 یک شیشہ کہ خوش فرو تو اُخرد
 تو اس خمے از شراب خوردن
 خواہی کہ بہ از بہت کشاید
 ز اندیشہ و قیستِ نغز خیزد
 بالایش قند و تیرہ تابش
 کا مکن کج گرفت تشہ در چنگ
 ہر کہ علم شدی بکارے
 از اندکِ خوب شو فسانہ
 یک دانہ ناریختہ در کام
 یک شاخ کہ میوہ دھتر
 یک بیل خوش فواؤد لکش
 یک صفحہ پر از حلاوتِ شوق

تارہ نروند کے شود کم؟
 کر نامہ بد بوی نکو نام
 نقل اندک و چاشنی فراوان
 بہتر زد و صد سیوے پُرورد
 نتوان دوشاہ آب خوردن
 خورند شو بہر چہ آید
 وز پختن آرد مغز خیزد
 رخسار نباتِ اصف بیش
 خشنو و چگونہ گرد و ازنگ
 در غایتِ آں بکوش بارے
 نے از خشوآتِ بیکرانہ
 بہتر ز ہزار آتھے خام
 بہتر ز ہزار باغ بے بر
 بہتر زد و صد کلغ ناموش
 بہتر زد و صد کتاب بے ذوق

(از خوارق)

۱۔ اے چوں قند با تابیاد (کرھاؤ) یا میر دو از ضرباتِ کچھ قتاد (جلوائی) مالش نیک یاہ صفائے میگزید
 ۲۔ آتش مخفف تا بہ اش۔ و تا بہ نظر نے باتد کہ در آں خاکیمہ و ماہی بریاں کنند (برہاں) ۱۲ احسرت
 ۳۔ کارِ عبث و فضول ۱۲ اش ۳۔ آبی میوہ ہی ۱۲ اش

مقبولی خود عطا دهاوش

از سکه نام تو بستی

دیں بندہ خجسته نام از و باد

ایزد بدل تو جاد دهاوش

بادش بمقام اچسندی

از نام تو او خجسته رو باد

در سبب نظم این ابر سر رشته خجسته را در کشیدن در نظر جوین

مبصر داشتن و قیمت عدل داشتن

چوں من بد و نامه زین ورق پیش
از روح قدس شنیدم آوا
نے این رستم خیال کردی
آں به که کنوں دیر تفکر
آں کو بهنہ نہ شد طلبکار
اسے کہ نہ منانہ خانہ گرد
آن خجسته کہ کاهیت خویش
جاں گن کہ غرض بچک یابی

را اندم قلم بہ نکتہ خویش
کای کردہ لب تو گوش من باز
بل جادوئے حلال کردی
کابل نہ شوی بہ سفتن دُر
چوں بے مہراں بود قفا خوا
مستوجب تازیانہ گردد
کابل تر از دست آرزویش
کاں گن کہ گربسنگ یابی

لے ایں بیت معلوم می شود کہ ایں سوم کتابیچ گنست ہونزد دیگرہ نوشتہ تہ میں ایں تہو ایں گنست (ع) عکونہ
صحیح باتہ۔ مگر آں کہ گویند کہ چوں قصد نوشتن خجستہ نام ممدوح داشتند جس فرمودہ چنا کہ در دیباچہ کتابی گویند
این کتاب بہ نق ملان نوشتہ تہ۔ حالانکہ وجود کتاب در ذہن می باتہ۔ ہمہ کتب خجستہ خسروی بنام سلطان علاء الدین نوشتہ تہ ۱۲۰۷

رفے ز توشہ بخش گنج
 نزدِ خرد نہایت اندیش
 من دیت تو کہ بیش خاتم
 آن نادره کش بہا نباشد
 پیدا است کہ قیمت معانی
 لیک از کرم تو گنج دیدن
 این زر کہ بہ نظم ز یوتست
 من صنعتِ سهل کار بندم
 مزدش کہ چنیں بلند باشد
 چون من سخن ز رنج بردن
 این گنج و چار گنج دیگر
 سخنم ز درونِ حکمت آگاه
 تا بو کہ مراد ^{۱۲} باش و داد
 امید کہ این متاعِ احلاص

تضعیف محاسبانِ شطرنج
 زان بشتری کہ گویت بیش
 بے قیمت بیتِ خویش خاتم
 قیمتِ کنش روا نباشد
 دانستہ نشد بہ کار دانی
 مزدیت برائے رنج دیدن
 احساں تو مزد زر گر تست
 شہ تو دہ زر و حد بندم
 بگر کہ بہا شس چند باشد
 بدخوشہ ام بہ گنج بردن
 کار آستہ شد بہ تیج دیگر
 از بہرِ خیر نیہ حاتم شاہ
 کہ گہ نصیب شدہ دہ یاد
 گرد و بقبولِ بندگی خاص

۱۱ این زر را نقد سخن ۱۲ حسرت

۱۲ مراد پنج گنج خسروی ۱۲ حسرت

۱۳ مطابق غمہ نظامی آراستہ شد ۱۲ حسرت

۱۴ سخن بمبسنی بنجیدن (غیاث) ۱۲ حسرت

بادا بہ نشاطِ جادوانہ

در سایۂ تیغِ او زمانہ

در خطابِ سکندر ثانی و سعد عصمتِ مسلمانی اید اللہ ارکانِ سیر
علی قوائمِ استائید اید بنیانِ سدتہ علی اساطینِ التابید

اے روئے تو آفتابِ جاوید
بر فرقِ تو حیرتِ بادشاہی
بازوئے تو تختِ جم گزفتہ
خاکِ رتو بہ روشنائی
عہدِ بدلِ بزرگِ حالاں
نامِ تو کلیدِ تنگیِ حال
در مشیتِ تو نفعتِ جملہ ہستی
ابرے کہ چنانکہ وہ دستِ ست
دستِ بکرمِ ضمانِ روزی
ہر تعبِ تہیہ تو در زمانہ

بج

وے رائے تو شبِ چراغِ خورشید
ہم سایۂ الہی
ملکِ عرب و عجم گرفتہ
مصرفِ شغلِ توتیاں
چوں عیدِ طبعِ خور و لااں
مخ تو فسونِ جذبہ مال
احسنِ زہے فراخِ دستی
با کرمِ تو نیکِ پستِ ست
عالم بہ تو میسمانِ وزی
منصوبہ کشائے جادوانہ

بج

۱۰ خاکِ رتو برے رو تنی چشمِ سرمہ اداں مصرفِ است ۱۲ اش
۱۱ مراحِ تو مالِ دزد می کشد ۱۲ اش

۱۳ تعیہ، ساختن چیزے کہ قدے غریب نماید (غیات) مراد آئینِ ناد و سلطنت باشد ۱۲ احسرت

<p> بادست حبیبیتش روانه پتروش سلب سیاه بردوش شبگون علمش حلیله لقه خورشید خفیه شکارش مه کوست بر آسمان چشم کوشش زده بانگ بثریا دیں علمش عماری خواب آن اکثرب تیغ خونی خصم ارمه در خور دو نیم است از تیغ چو آب قطره پاک تیغش چو زمین زخون رزیده دریائے از کف چو میغش محش زخا ساگر نشسته لولیت حاش آگبون سطح آراسته حدب سریرش </p>	<p> کروے پردا بلیق زمانه زو هفت خلیفه جاگلی پوش از تیر سفید یافتہ بدر مریخ سلاح دار بارش درد اعلیٰ دولتش علم دا لرزاں شده آسمان چو دیا محرابی او پناه محراب رحمت کندش گہ زبونی شمشیر سیاحتش رحیم است بنشاند عبا عالم خاک بس جاں کہ مہبت او خزیدہ دوزخ شررے ز تابغش تیرش ز حد خطا گزشتہ حرفش رفتہ ز سون فتح نون و اعلم کمان دیرش </p>
---	--

۱۷ جاگلی یارچہ کنہہ (غیاث)، ہفت خلیفہ مراد از روح حیوانی و عقل سامعہ باصرہ و ذائقہ و سامہ و لامہ باشد از ہون
 خادم تربیت یافتہ محمد بن ہشتم ۱۲ حسرت ۱۷ بار، بارگاہ ۱۲ حسرت ۱۷ لے زجر و دلش ۱۲ حسرت ۱۷ محرابی نو
 از شمشیر (غیاث) ۱۲ حسرت ۱۷ یعنی تیرش خطائی کند ۱۲ ش ۱۷ باقیم مسلسل یاد (تعب) اردو و جالری یعنی
 ہر بہ سریر و روح از تیر و کمانش آراستہ است ۱۲ حسرت

در داشتن جہاں ہمہ گاہ
 زانکہ کہ گنگدہ نطع شاہاں
 گردے ترش کند بہ تندی
 ہر بخ عدد کہ ہست در دہر
 تا صبر خوش از زمین رفت
 آہو بزباش بے تطنم
 پیلاں بدرش بہ پیش بینی
 میزان عطا گرفت در چنگ
 ہنگام عطا پوشہ مساراں
 بذش کہ درون حد نہ گنج
 زان لطف کہ دست پایہ کردہ
 دست ہمہ جو غیب تشرق
 آفاق بخوئچہ جلاش
 پیانہ دوست پُر زور کرد
 چون کو کبہ سپہ گذرست

باز دشن راز و دست کوتاہ
 بنشہ نفیر داد خواہاں
 دندان فلک فدا کندی
 بر کندہ ہمہ بصیرت
 ہر فتنہ کہ بود در جہاں سخت
 پیشانی شیر خار و ارسنم
 رفتہ رہ مورچہ بہ بینی
 زردا و بجاک و چرخ راسک
 بخشندہ با حیث چو باران
 در حوصلہ حسد نہ گنج
 بر سلق ز دست سایہ کردہ
 ذاتش ہمہ حلم پائے تافرق
 مہمان وظیفہ نواش
 پیانہ خصم نیز پُر کرد
 تکبیر زندستارہ بے خوست

جہاں

جہاں

۱۵ اے در حفاظت ملک ۱۲ احسرت ۱۵ اے از ظلم ۱۲ احسرت ۱۵ اے شاہان جہاں ۱
 سر باخت یا آن کہ بر سر ریٹاہی جلوہ کرد ۱۲ احسرت ۱۵ نفیر داد خواہاں فروست یعنی کسے فریادی نیست
 ۱۵ یعنی ہلاک کرد ۱۲ احسرت ۱۵ تکبیر زند یعنی از حیرت اللہ اکبر گوید ۱۲ احسرت

<p> تانبہ بوی بچہ و تسلیم شاہے کہ نبصرتِ خدائی سلطانِ جہاں علاقے دنیا چوں سعد فلک سعادت اندو نختمِ خلف دریں کہنِ طلاس سینہ اش صدقِ دُرِ الہی ملکشن بچہ رخِ شد آباد دولتِ خبرے زدہ ستانش ریش ز سریرِ فرمازی فرمانش زمانہ رازبوں گیر خلفے بجا تیش زن دم برتر جہت جہاں مقاش مصباح کو اکبِ خستہ راو شیرانِ سپاہ بارگاہش اندیشہ گم اندرونِ صدرش </p>	<p> در خدمتِ شاہِ ہفت اقلیم ختمست برو جہاں کشتائی سرمایہ وہ سرائے دنیا یعنی کہ کھٹد ابنِ مسعود ز آدم شدہ نے ز آلِ عباس نگش محبِ عیارِ شاہی باسبغ شد ادبستہ بنیاد گردوں صفتے زہستانش و تار کشی ز بوں نوازی سمش بدل ز بوں کشاں تیر از ظلِ خدائے سایہ پرورد وز حدِ جہت گزشتہ نامش معراجِ ستارہ برد راو بر بامِ فلک کشادہ راہش ز اندیشہ بوں قیاس قدرش </p>
---	--

۱۵ سعد فلک، سیارہ مشتری و زہرہ ۱۲ اس ۱۵ سنگ تکین و وقار ۱۲ احرت ۱۵ بیع ستاد ہفت آسمان
۱۵ لے ار جہت جہاں ۱۲ احرت

بیدارترین شب نشینان	بنا تر جمہلہ پاک بنیان
برفرش فرشتگان زندگام	ہر شب کہ رود بریں کھن بام
گویند بعرش قم علی الساق	در پیش و نوزد جملہ مشتاق
خسرو چو ستارہ چاکرش باد	مند ز سپہر برترشن باد

فی المجدۃ المجدیۃ یوحنم خلفاء العرب والعجم وارث خلافت بنی آدم علماء الدنیا
والدین ناصر المومنین المنصرب العالین المستصحب لامتہ التین
رفع اللہ فی الخلفاءہ درجاتہ وجعل خلافتہ خلفاء الاقالیم فی حیا

مارایخ خویش در نظر دأ	ای بخت ز پیش پرده بردأ
کاذر همه جانشین عزیز می	بنائے بام کہ تو چہ چیز می
دیوی کہ فرشتہ بکدامی	نے مردم و نے فرشتہ نامی
پیش تو کیستہ پیشکارست	دولت کہ چنین بزرگوارست
موقوف بکار سازی تست	ہر پایہ کہ در جہاں تو اس جہت
کیں متبہ دادت ایزد پاک	ہیں تا تو چہ بندہ دریں خاک
بود از تو صلاح خانہ نما	با آن کہ جسملگی ز بانہ نما
مخصوص شد از برائے اس عہد	لیک آمدن تو زیر تہ عہد

مدح شیخ الطریقہ نظام الحق و الحقیقہ محمدی کہ عیسیٰ آخر الزمانش فرستاد
 تا دمِ جانِ ششِ اسلامِ محمدی از سر زنده گردانید و عمر جاوید بخشید
 مع اللہ اسلمین بطول بقائے

چوں گوهر رخِ خواہر سقتم اکنون تدرے در معانی قطبِ من پناہِ میاں در شرع نظامِ دینِ احمد و حجرہٴ فخر باد شاہے بر خاکِ ز رحمت آسمانی بر مہ ز گلیم برودہ رایت شاہنشہ بے سر یو بے تاج در پردہٴ غیبِ محرمِ راز در عالمِ وحدت ایستادہ از خوابِ گی آتش کشیدہ	از غیب شنیدم آنچه گفتم ریزم بر جنبید ثانی سہ جملہٴ جملہٴ کر میاں یعنی کہ نظامِ دینِ محمد در عالمِ دل جہاں نیاہے بر چرخِ ز دولت آستانے سلطانِ ممالک و لایت شاہانش بجاکِ پائے محتاج و ز رازِ سپہرِ کسبہ پرداز بر ہر دو جہاں قدم نہادہ در پایہٴ بندگی رسیدہ
---	--

مقصود دو کون برنش نخت
 بخشش پاک بنده پاک
 آورد ز حضرت حسد او ند
 پس داد بر خسته یارے
 یاراں که ستوده حال بودند
 بودند همه ز سینه پُر
 بویگر بنف رستم و تدم بود
 وان حرف کشن جسدیه پردا
 هر چار چو شست باغ بودند
 زین چار ستون فتح آرام
 امید که این خسته بنیاد
 جانم که چنین صبر دارد
 یارب که سرش بر آسمان باد
 خضر و چنین اساس محکم

گنج دو جهان بدمنش نخت
 آمد سوئے بند خانه خاک
 منشور نجات عاصی چند
 ز آورده خویش یاد گای
 منعم هم از ان نوال بودند
 جوئے هم از ان محیط پُر
 فاروق بعد محتم بود
 با خازن علم بود همرا
 پروانه یک پر غ بودند
 چونین مرا بلند شد نام
 تار و زاید میبند آباد
 بگمانه در و چهره کار دارد
 وز رخت دیو در اماں باد
 چون معکفان کعبه بی غم

له صحابی ۱۲ حسرت ۱۲ حرف کش محمد زبیر بنده دهباء عجم ۱۲ حسرت
 ۱۲ آراسته جامع قرآن یعنی حضرت عثمان ابن عفان خازن علم باب العلم حسرت علی یعنی عثمان و علی با هم موافق
 و عراز بودند ۱۲ ش

ز انجا که رسید بر چهارم
 ز انجا چو زبر کشید رایت
 ز انجا چو بلند بار گشت
 ز انجا چو نمود بیشتر جهد
 ز انجا چو شد آن طرف روانه
 ز انجا چو پرید بر نهم بام
 باز از جهت گزاشت بر جای
 سر زان سوئے کائنات برگرد
 بست از دو دو ال بند علین
 دید آنچه عبارتش نسج
 دید از خدای دید بے غیب
 زان گفت و شنید بے کم کاست
 کرد از کف غیب شربت نوش
 اینزد کمال مهربانی
 بنواخت بغیرت سلامش

شد خوب آن خجسته طارم
 شد والی خمیس ولایت
 شهباز ششم شکار گشت
 شد مهدی خاص یفتمین مهد
 شد ازین هشتین خزانه
 آزاد شد از شکنج نه دام
 بنهاد بطبع بے جهت پای
 ملک ازل و ابد نظر کرد
 شهباز غرض بقاب تو سین
 در حوصله حسد و گنج
 گفتار ز حق شنید بے ریب
 هم گفتن هم شنیدش رست
 کز هستی خود شدش فراموش
 دادش کمال هر چه دانی
 بسپرد و دلیت کلاش

(ششمین)

(هفتمین)

۱۰ نعل بے جهت معنی ۱۰ اعلیٰ ۱۲ احسرت ۱۳ یعنی از دو قسمهای یاقوت خود شهباز غرض از قاب تو سین بست
 ۱۴ آنچه معانی که در ادراجبارت نواں سجده ۱۵ اش عیاں ۱۶ احسرت ۱۷ یعنی صحیح و درست ۱۸ اش
 ۱۹ کلام کتاب الله و سلام استلام علیک ایما النبئی که در تسبیح خوانند ۲۰ اش

در طیران سیمغ قاف قرانی سواد مازاغ باطاوشده و سید ظهرا

<p>فرخنده شبی که آن جهانگیر طیاره ز حجره برکت تاخت برخاست ز خوابگاه این دیر از سدره رسید مرغ والا آورد جنبیه فلک گام داد از منطاب جنبیه داری آن شاه سوار آسمان گرد اول ز سرای اتم مانی پس اوزا بر روی مقوس در قبله شد و بقعه نشست برداشت ازین چند مجلس ز انجا بطریق تاجداری ز انجا بسیر ملت دی بخت</p>	<p>از نطف زین شد آسمان گیر زین نه سوئے آن نه دگر تاخت در مرقد چرخ شد سبک خواندش بنوید حق تعالی فردوس نور دو فرقد آشام شد از جنبیه شهسواری آهنگ بگشت بهمان کرد شد محرم کعبه میانی محراب بقبله مقدس تحریمیه بقبله سمت در منزل ماه کرده منزل نشست بدویمین عماری شد تحت نشین سوئیس تحت</p>
--	--

۱۰ طائوس سدره جبریل علیه السلام ۱۲ اش ۱۰ نطف بستر ۱۲ حسرت ۱۳ نمایه از اسب تیز و دخیان ۱۴ حسرت
 ۱۵ یعنی جهانشش گمانه و تمولید تلاشه و تیر دگره افلاک ۱۶ حسرت ۱۷ جنبیه داری سائیس ۱۸ حسرت
 ۱۹ بیت معروف ۱۲ حسرت

یاس زدهانش درفشانه
 نون و اهلش ز حق تعالی
 مهیم شود بحسب نون هم
 کلک از صفتش زباں بریده
 نامش بسریر بادشاهی
 جاروب ز نان بارگاهش
 شمشیر یستش سرانداز
 شرعش بدو کون باز خورده
 لشکر کش آسمان غلامش
 خورشید به نیگبون عساری
 ذیل کفشت ز فتنها و
 بسته کمر آسمان بکارش
 برنگره کشیده فتراک

طه اش و ان یکا خوانده
 چترے زیر ستون والا
 یعنی که ز بحر حسن او غم
 نه بحر ز ککب او چکیده
 توقع سپیدی و سیاهی
 از پر فرشته رفته راهش
 شمشیر زبانش گوهر انداز
 هر دو بدو تیغ صلب کرده
 تعویذ کلاه کرد نامش
 در بان درش به پرده داری
 خاک قدمش بدیده با نور
 انجم همه چاوشان بارش
 کاسخا نرسد کمند اوراق

۱۰ اتباع رسم قرآنی کرده است تلفظ یکسین مطابا باشد ۱۲ حضرت علی مراد از آنه وان یکا و الذین
 کفرو الیز لقونک بالبصار هم لما سمعوا الذکر و لقون انہ لم یحون (سوره قلم) که بر آن دفع نظر بدی خوانند ۱۲ حضرت
 ۱۳ مراد از ستاره تریخ که جلاد ملک است ۱۲ حضرت
 ۱۴ چاوشان بار نقیبان دربار ۱۲ است

کاذم کہ دم زتن برآید
در حبلہ قدس بخش جایم
آن اہ منا بمنہانی
در قربت حضرت مقدس

با نام تو جان من برآید
تا با تو بجانب تو آیم
کاذم تو رسم دگر تو دانی
پیغمبر پاک رہبرم بس

نعت خاتم انبیا کہ لوح محفوظ نگین رستین است و کلام اللہ نقش
مبین اوزین اللہ خواہم امور نابا یاد

شاہِ رسل و شفیعِ مرسل
ہم نور و ہم چراغِ بنفش
شاہنشاہِ تختِ آسمانی
سلطانِ ممالکِ رسالت
محبوبِ کشائے پرودہ غیب
پردانہ رسانِ ظلمت و نور
سرکوبِ مخالفانِ ابر
گنجینہٗ گیمیا کے عالم
در مکتبِ کاف و نون شب و روز

خورشیدِ پسین و نورِ اوّل
ہم چشم و ہم چراغِ آفرین
خونندہٗ تختہٗ نہشتانی
طلوعِ صحیفہٗ لالت
گنجورِ خزینہٗ ہائے لایب
وز نور و دغاں نوشتہٗ نشو
تن پوشش بر ہنگامِ محشر
پیش از ہمہٗ پیشوای عالم
زوجہٗ رسل و حرفِ آموز

پیش

۱۵ فانی اللہ احرست ۱۵ نقش است ضد نقش از گوں۔ حیرا کہ نقش نگین منقلب می باشد و این عبت ۱۲
۱۳ تختہٗ ہمانی لوح محفوظ ۱۲ شش ۱۵ لورد و دغاں نام سورہاے قرآن ۱۲ ش

گیرم کہ نیم بلطف و رخور
 گر رحمت تست بزرگو نیست
 چون زان توئیم پاک و ناپاک
 آخر نہ کلم سرشته تست
 چون من قسم از تو می پریم
 جرم منکر کہ چاره سازی
 گر فضل تو رحمت نہ ریزد
 فردا کہ زبندہ راز پرسی
 چون میدانی بکارستم
 از رحمت خویش کن درم باز
 در صدر نعیم ده نشستم
 عفو تو کہ مشعلست پُر نور
 روشن کن ازاں نمط رستم را
 خاک تن من درین شب داج
 زانگونه بخویش ده پیام
 زینیاں کہ امیدوارم از تو

آخر نہ کہ بندہ ام برین
 رحمت کن بندگان بدکیت
 هم تو بکرم نگر درین خاک
 نیک بد من نوشته تست
 گر نامه سیه بود گیسوم
 طاعت مطلب کہ بے نیازی
 از طاعت چوں منی چه خیزد
 ناکردہ و کردہ باز پرسی
 شرمندہ مکن بیارستم
 بے آنکہ ز کردہ پرسم باز
 منشور نجات نہ بدستم
 از ظلمتِ راه من مکن دور
 کاری بسحر شبانگم
 از طاعت خود رساں بمعراج
 کہ فضل تو خواهم انچه خواهم
 خواہش بحج این ندارم از تو

۱۰ مکنویت آنکہ زندگی او نیک است ۱۲ حسرت ۱۰
 ۱۰ یعنی تاریک ۱۲ اش

ایں دہ خجھدار بامن
 آن بخش کہ از تو ام دہ دیا
 گر تر کنی از منے دہ غم
 شکر تو بہر کہ کام تو زیت
 تا جاں بودم مہید وارم
 خواہم بستایش تو بودن
 ہم تو دل پاک دہ زباں ہم
 تا گوید ذکر تو بہ تمیز
 بہ گرد ہی بیچ سانم
 جانیم دہ از خرنیش
 آن چشم ہم کہ بیش بند
 آن پردہ کش کہ بار یا ہم
 توفیق دہم دے بکارے
 دشا دکن از امید خوشم
 پید است کہ غیت از ہمہ ہست
 افلاس بین و از سجد

نادادہ نثار کن بدامن
 آن دہ کہ براہ تو توان دہ
 بکشائے بشکر آن ز بانم
 مفتاح خرنہائے روزیت
 کز شکر تو دل تہی ندام
 من خود چہ تو امنت ستون
 در دست خویش بلکہ جاں ہم
 تنہانہ زباں کہ جان دل نیز
 آن جاں کہ بخشش زندہ غم
 کم زندہ تو کند نہ از خوش
 عفو تو جسم خوش بند
 در پردہ صلاح کار یا ہم
 کز فضل تو باشد شمارے
 نوید بروں مارن پریشم
 تقدیم بحر امید بردست
 بکشائے خرنہائے مقصود

بجای

بجای

۱۰ ہر مراد دہ حفاظت آن کن و خجھدار دہ مرا عطا کن ۱۱ ش ۱۲ تفکیک لای شکر تو کہ لای دین تکلم
 است ۱۳ ش ۱۴ تو زید اندوختن جمع کردن (بر ماں) ۱۵ حسرت ۱۶ آن چشم دہ مرا ۱۷ حسرت

مناجات بے رگاہِ الٰہی

<p> اے عذر پریرِ عذرخواہاں خسر و کہ کیسے نیندہ تست آں اکہ تو آنگنی بہر زیت ہم رحمت تو بود کہ پیوست دستے! کہ فنا و نفسِ خود را بردار ز خاکِ رہ کہ پستم ہر چند تن گناہ پرورد بایں ہمہ گر پذیری این خاک نزدیک خم بچاں بدماں نور از یاد خود کم کن آں چاں شا جابیم رساں کز اوجِ حنا ص در گشتِ قدس کن نہالم گنجیم کہ تو کردہ نثارش در گرچہ دریں حلقہ کم نیست </p>	<p> عفو تو شیخ بر گناہاں در ہر چہ نقد گنہ دہ تست برداشتش بیازوئے کسیت انگندہ خویش را دہ دست در مطح سیل بے سر و پا از دست رہا ممکن کہ مستم در حضرت قرب نیست در خود نقصاں چہ بود بہ عالم پاک کہ خود ابدال ابد شوم دور کہ نہستی خود نیایدم یاد و تو ہم بہر شستگی شود حق ص گندار گلخن و با لم ہم تو بہ کرم نگاہارش چوں بدستہ عن تست غم نیست </p>
--	---

باریکی حکمت که دانند
 هر ذره که از هواش تابیت
 از امر تو شد کفایت اندوز
 و تربیت تو یافت ایام
 از صنع تو گشت گوهری چهر
 کردی بازل تمام کاری
 عاجزانه از اساس هر ساز
 شرکت نبرد به ملک رایه
 قادر توئی آن دگر که باشد
 جز تو که نه بد بهیب ایتد
 کاسی که خرد صلاح آن جبت
 فضل همه را کلید بر تو
 لطف تو انیس مستمندان
 گر لطف کنی دگر کنی قهر
 ای خاک بر آن سرے کز احلا
 همواره در تو بجائے من باد

کز کن کنن تو کنته راند
 از صنع تو دروے آفتابیت
 منشور شب و جریده روز
 پیرایه صبح و زیور شام
 یا قوت مه دز بر جد مهر
 کز هیچ کست نه بود یاری
 تا یار طلب کنی و انباز
 خاصه که به ملک چوں تو شاه
 منم توئی آن دگر چه باشد
 در یوزه مغلان جاوید
 موقوف بکار سازیست
 پنهان همه پدید بر تو
 قهر تو ملک زور مستان
 در هر دو بود ز رحمت بهر
 بر خاک عبادت نشد رخسار
 توفیق تو رهنمائے من باد

کرده قلم تو حرف رانی
حرف تو بنامه الهی
اندیشه بهر بلندی و پست
گردست منت رسد بامن
هر چه از تو گماں برم بچونی
با حکم تو گاه کار سازی
زین عقل ترا شناخت نتوان
زینیاں که کند است کوتاه
پس در ره تو به تیره بوشی
آن به که زنیم سر خرد را
با تونه سخن رنج سازیم
داننده تویی بهر که راست
از بودنی آن چه بود دارد
و آن چه عدست نامش آن نیز
بود همه گشته از تو موجود
چون حکم تو گردد دشکارا

بر تخت مرگ و زندگانی
بیرون ز سپیدی و سیاهی
بگذشت و بدامنت نزد دست
پس فرق چه باشد از تو تامن
آن من بوم تو زان بردنی
منصوبه عفتل جمله بازی
زان پیش جنبه به یافت نتوان
بر کنگر تو کرا بود راه
بیهوده بود سخن و روشی
اقرار کنیم عجز خود را
نادانی خود شفیع سازیم
سازنده تویی بهر چه سازست
از تو رسم وجود دارد
از حکمت تست مانده ناچیز
حکم تو را آن به بود و نابود
کس ابچرا و چون چه یارا

اے حکمت تو بامرطلق
 اے جلوہ گر بہارِ خنداں
 اے کردہ ز گنج حنائی
 اے قدرت تو بچیرہ دستی
 اے باز کن در معانی
 اے جان بحد فکندہ تو
 اے صانع جسم خالق روح
 اے چار بباط و ہفت پردہ
 اے نور و چرخ عالم
 عالم ز تو شد بہ حکمت آباد
 ہست از تو شدہ جهان فانی
 در کار تو آسماں زبونے
 کونین کہ از صفت بردست
 تقدیر تو پسرخ بر زمین کرد
 بودی تو نہ چرخ و نہ زمین بود
 دعوی گری سپہر پریچ

۱۰

عالم زد و حرف کردہ مشتق
 بینا کن چشم ہوشمند
 بر آدمیاں در سخن باز
 از نیست پدید کردہ ہستی
 بر ما بکلید آسمانی
 ہر کس کہ بجز تو بندہ تو
 مہرسم نہ سینہاے مجروح
 بر ہفت عروس عقد کردہ
 مردم کن آدمی و آدم
 حکمت ز تو یافت آدمی زاد
 و نیست کنیش ہم تو دانی
 و ز کلک تو کون کاف و نونے
 بالا و فروش کاف و نونست
 خبر تو کہ تواند آئینہ خیس کرد
 خبر تو کہ تواند آئینہ خیس بود
 در محکمہ قضائے تو بیج

از آئینہ خندان

از آئینہ خندان

از آئینہ خندان

۱۰ کس نیکون ۱۱ حسرت ۱۲ چار بباط و ہفت پردہ ۱۳ ہفت احوال ۱۴ ہفت عروس سبب تیارہ ۱۵ ہفت
 ۱۶ امرت ۱۷ ہفت ۱۸ ہفت ۱۹ ہفت ۲۰ ہفت ۲۱ ہفت ۲۲ ہفت ۲۳ ہفت ۲۴ ہفت ۲۵ ہفت ۲۶ ہفت ۲۷ ہفت ۲۸ ہفت ۲۹ ہفت ۳۰ ہفت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ایں قصہ کہ از حسن لقصص نمونہ اسیت بنام مجنون ولیلی داغ کرده
وثنای باری تعوید صحتش ساخته آمد تا بیا ران دل را مدام از خواند
آں صلاح قلب حاصل شود انشاء اللہ تعالیٰ و اہب الصحتہ

<p>عقل از تو شدہ خرنیہ پرداز سرایہ دہ تہی نشیناں نام تو گرہ کشائے ہر کار فرمان تو نطق را زباں بند زان تو جہاں زمعنہ تا پست در معرفت تو عقل بے ہوش</p>	<p>(جنتیہ) (نواز و نگی)</p>	<p>ای دادہ بدل خرنیہ راز اے دیدہ کشائے دُور بنیاں اے تو بہ ہیں صفت سزاوار اے بیش زدانش خرد مند اے بندہ نواز بندگی دست اے سیر تو بستہ وہم را گوش</p>
---	--	---

۱۵ اے قصہ حضرت یوسف علیہ السلام ۱۲ حسرت ۱۵ نام نہادہ شد ۱۲ حسرت ۱۵ صرف کنندہ و آرایندہ
۱۶ تہی دستان ۱۲ حسرت

ایسر خسرو

لَا مَاتَنی ہر دی

فرمودہ گلاہ را سواری

ہر ناخن آن نگارِ رعنا

دادہ مژہ را سلاح داری

چوں برگ شتافتے بہ خفا

افگندہ بہ دوش زلفِ چہشت

رُخا رہ دلفریش آبے

او بے خبر و نظارگی مت

گوئی ز من از ازاں حبابے

مجنون لبش بہ دُر فتانی

زاں پائے کہ در نگار بستہ

پروردہ بہ آبِ زندگانی

سر و لیست ز لالہ زار رستہ

ختمِ کلام	اس مقدمہ کے دورانِ تحریر میں دو نسخے مجنوں لیلی کے اور
-----------	--

(ایک نکتہ کا مطبوعہ ۱۸۳۲ء دوسرا قلمی) ان دونوں سے بھی صحت کی گئی۔

اس طرح اب ہمارا یہ نسخہ ایک نسخے سے نقل اور دونوں سے مقابلہ کیا گیا ہے۔

مسودہ اور اس کی کاپیوں اور پروفوں کی تصحیح میں تابعدا مکان بشری پوری کوشش

کی گئی ہے۔ باقی العلم عند اللہ و ما توفیقی الا بہ۔
--

محمد حبیب الرحمن خاں شہزادانی حسرت

حبیب گنج ضلع علیگڑھ:

۳ رمضان المبارک ۱۳۳۵ھ

نوٹ: مقدمہ کے صفحہ ۲۱ پر چوتھے شعر کے پہلے مصرع میں بجائے ”ماں“ کے ”اماں“ اور متن کے صفحہ ۸۸

پر چوتھوں شعر کے دوسرے مصرع میں بجائے ”نوت“ کے ”دوت“ یڑھنا چاہیے۔

ایر خسر

ملاکتی شیرازی

ملا تفتی ہروی

سلطانِ شکر لبانِ آفاق	چشمش بہ تارہ راہ مے زو	میخورد ہمش ز روئے خورآب
شکر شکنِ شکیبِ عشاق	مژگانِ شاں باہ مے زو	زو پنجہ آفتاب در تاب
گردنِ زنِ عافیت فروشا	مژگاں بہ دلِ خراب کردہ	یللی نامے سمن عذارے
تنویشِ وہِ صلاحِ کوشاں	بر آتشِ رخِ کباب کردہ	نچنچہ دہنے سخن گزائے
سرتاب قدمِ کرشمہ نماز	مہِ عالیہ دانِ دایہ او	باروئے گل و چو مئے سنبل
ہم سرکشِ جنِ ہم سر انداز	خورشیدِ ندیدہ سایہ او	خنداں چمنے ز سنبل و گل
تانے و ہزار فتنہ در دہر	لعلشِ عملِ نخورد کس دشت	شیریں حرکاتِ عشوہ انگیز
چشمے و ہزار کشتہ در شہر	کز مردم دیدہ ہاگس دشت	در خندہ شکرین شکر ریز
چشمش ز کرشمہ مست بہوش	وز موی فککِ خمے فلکدہ	چشمے و ہزار ناز با او
آہو برہ بخوابِ خرگوش	بر گردنِ عالے فلکدہ	صد گونہ کرشمہ اش در بارو
خنداں چو سمن بہ تازہ رودی	از نازکیِ لکر کہ اود دشت	از شکر آبِ شکر تانے
شیریں چو شکر بہ تلخ گوئی	گفتی کہ بہ دلِ خیالِ مود دشت	وز سنبلِ زلف بوستانے
از دوسوہ چشمِ دیو بہتہ	ز ابرو و مژہ کیس کشادہ	بادامِ دو چشمِ آں سمن بر
تبسجِ فرشتگانِ گستہ	صد تیر بہ یک کماں نہادہ	مے بود نہالِ تازہ را بر
نہ بت کہ چراغِ بت پرست	باغے نکلستہ گلِ بنش دم	آں ہر دو ہلالِ ابرو انام
طاؤسِ بہشتِ دو کبکِ بت	ماہے نکلستہ لیلیش نام	از دوسمہ دو برگِ سبز بادام

امیر خسرو

ملاکبتي شیرازی

ملاہاتفی ہروی

نامش بہ سریر بادشاہی گرسد شریعتش نہ بودے خورشید زہرہ در تاج
 توفیق سپیدی و سیاہی طوفان بلا جہاں بودے بانہرہ ہسجہ تو محتاج
 جاروب زنان بارگاہش ورنچہ لب نہ برکشاے گردیدہ ستون دین عصایت
 از پتر فرشتہ رفته رہش از باغ جہاں کہ درکشاے شد پردہ سرے حق نوبت
 دیکھو انبیا علیہم السلام کا ذکر جس پیرائے بیان میں مکبتي و ہاتفی کے کلام میں
 ہر اُس کا شائبہ بھی امیر خسرو کے کلام میں نہ پاؤ گے۔

لیلیٰ

امیر خسرو

ملاکبتي شیرازی

ملاہاتفی ہروی

بود از صف آں بتان بخواہ زان جملہ کیے عروس زیبا بس نادردہ دخترے لطیفے
 ماہی کہ زد آفتاب را راہ چوں صورت چیں میان دیا خلوت گاہ اُنس را حریفے
 لیلی نامے کہ معنلاش از جلوہ سرو او برفتار دریاے حیا و کان آزریم
 خالاش نقطے ز حرف نامش صد خانہ مرغ دل گرفتار گویا کہ سرشتہ اندش از شرم
 مشعل کش آفتاب و انجم رویش کہ بہشت را بقا بود خورشید ندید سایہ اش را
 دیوانہ کن پری و مردم حوران بہشت را عت بود مہ نیز نیافت پایہ اش را
 تاراج گرفتار جہاںما در تنگ ز انگیس دہانش دایم گل عارضش ز پاکی
 بنیاد شکاف خانماںما در گرد سر مہ آہوانش در زیر عرق ز شرمنا کی

میسے خسرو

لاکبتی شیرازی

لا اثنی ہر دی

پروانہ رسانِ نلمت و نور	زاں مہرِ ازل کہ بزرگینِ دشت	چوں روزی آدمی نمک شد
وز نور و دھاں نوشته منشور	اقبالِ ابد در آتیشِ دشت	شائستہ بسجده ملک شد
سر کوبِ مخالفانِ ابرہ	عقل از کلماتِ اوست محفوظ	شاہِ قرشی دہاشمی خنیل
تن پوشِ برہنگانِ محشر	دلِ عوٹ و زبانش لوحِ محفوظ	زلفیں تو شد و ولامِ اویل
گنجینہٗ کیمیاے عالم	او پیش قدم ترا ز جہاں بود	آمد حرمتِ حرمِ لطیف
پیش از ہمہ پیشوائے عالم	زاں پیشرو جہانیاں بود	فراشِ درت درمِ مسحا
در کتبِ کاف و نون شب و روز	آدم کہ شد است لوحِ تقویہ	ہم خادمِ خوانِ تو خلیل
ز و جملہ رسل و دوحرف آموز	زاں صورتِ خوب شد جاگیر	ہر مرغِ مدینہ جبریلے
لیس ز دہانش در فتانہ	سجادہٗ شرع او کہ بکشد	بر زرگمت لے رسولِ پتر
طاہاش و اں یکا د خواندہ	در کشتیِ نوح بادیاں بود	موسیٰ بہ عصائے خویش جاب
نون و قلمش ز حق تلکے	تا من خلیل از دوز آمد	خضر آمدہ نیز سوائے ایں در
چترے ز برستونِ الا	ز آتشکدہٗ سُخِ رود برآمد	کز خاکِ درت بے کند تر
مہ میم شود بہ چرخِ نون ہم	ہر ریگ ز رہگذارِ آں نور	باغِ ارم از نسیمِ کویت
یعنی کہ ز بحرِ حنِ او نم	ہاروں و کلیم راشدہ طور	خوشبوئے بفسقہ رازِ موت
کس از صفتش زبانِ سیدہ	ہرزردہ ز خاکِ راہِ آں تاج	از بوئے خوشِ نسیمِ آں کوئے
بحر ز کلبِ او چکیدہ	ادریس سحیح رہست معراج	روحِ قدسِ ست خاصیت جوئے

ایسے خرو

لاکبتی شیرازی

لانا تھی ہر دی

اے صانعِ جسم و خالقِ روح

عقل از کرمت بہ نکتہ دانی

او کردہ بنا سر اچہ تن

مرہم نہ سینہ اے مجروح

دریائے گہر کھنڈ معانی

بکشا و درونِ پیدہ روزن

اے چار بساط و ہفت پرو

ہستی تو بحرِ بیکرانت

بتہ بہ کمالِ قدرت از موی

بر ہفت عروس عقد کردہ

واں در ہمہ قطرہ عیانست

بر منظر دیدہ طاقِ ابروئے

اے نور دہِ پسایعِ عالم

حرفے کہ زباہ تا بجا ہیست

او ساختہ اس ہمہ عجائب

مردم کن آدمی و آدم

بر ذاتِ تو محضر گواہیست

او کردہ بنا ئے اس غائب

نعت

شاہِ رسل و شفیعِ مرل

شاہنشہ انبیا محمدؐ

اں دُزیمیم بحرِ سرمد

خورشیدِ پین نورِ اول

ماہِ افسر آفتاب مند

سرخیلِ ہمپراں محمدؐ

ہم نور دہِ پسایعِ بنیش

عنوانِ صحیفہ الہی

ای خاتمِ انبیائے مرل

ہم چشمِ چراغِ آفرینش

سرخیلِ سپیدی و سیاہی

شد فتوئے دیں ز تو سچل

شاہنشہ تختِ آسمانی

اں مجملِ آخرینِ مفصل

اے قاضی شرع و فتوٰی دین

خواندہ تختہ نہانی

نورِ شیدِ پین و صبحِ اول

توقع تو خاتمِ البیتین

سلطانِ ممالکِ سالت

اں سایہ رحمتِ الہی

اے چشمِ چراغِ اہلِ بنیش

طنینِ صحیفہ سالت

فیروزہ نگینِ مہرِ شاہی

مقصود توئی ز آفرینش

محبوبہ کشائے پردہ غیب

زاں از ہمہ سایہ اش نہاں بو

قائم بہ طفیلِ تست عالم

گنجِ خزینہ اے لاریب

کش سایہ بردن از ان جاں بو

وز نورِ تو شد مکرم آدم

ایسے خرد

نما کبھی شیرازی

نما اتنی حسری

اے بندہ نواز بندگی دوست	اے طائر عقل عرش پرواز	زینت گرا آساں بجم
زان تو جہاں مغز تا پوست	بے یاد خوش تو ناخوش آواز	تشریف دہ زین با دم
اے ستر توبہ وہم را گوش	اے مبدع آفرید گاری	لطفش ز مہ خجستہ عید
در معرفت تو عقل ہیوش	سرمایہ دہ بزرگواری	فخال بہ ساق عرش بخشید
اے حکمت تو بامر مطلق	اے قطرہ ابرو ذرہ سیج	بر کو بہ فیل چرخ خود رائے
عالم زد و حرف کردہ مشق	در حلقہ طاعت تبسج	اودادہ بہ ہندے زحل جا
اے جلوہ گر بہار خنداں	اے بر ترازا نکدہ جوید	داد از پے ضبط فیل متش
بنا کن چشم ہوشمنداں	یا نطق زباں بریدہ گوید	از قوس قزح کجک بدتش
اے کردہ ز گنج خانہ راز	اے بحر تو پیش از ان مقدر	اودادہ ز تارائے خورشید
بر آدمیاں در سخن باز	کاجا بتواں فگندنگر	ابریشم چک و عود ناہید
اے قدرت تو بہ چہرہ دستی	در بحر تو گوہریت نایاب	بر جس کہ دید دولت دیں
از نیت پدید کردہ ہستی	زیراک کشندیدہ پایاب	بسجہ دہش ز عقد پرویں
اے باز کن در معانی	از بحر تو یک تباب شکست	شد قوس فلک کمان بہرام
برابہ کلید آسمانی	ایں دارائے آبگوں بست	لشکر کشیش چو کردن نام
اے جان بہ جہد فگندہ تو	یعنی فلک ارچہ دیر پست	اودادہ بافتاب شاہی
ہر کس کہ بحر تو بندہ تو	با بود تو چوں خطے بر آبت	وز خیل کو اکبش سپاہی

امیر خسرو ملاکبتی شیرازی، ملا ہاتھی ہروی

میں نے ملاکبتی شیرازی اور ملا ہاتھی ہروی کی لیلیٰ مجنوں کا مختلف مقامات سے مطالعہ کیا۔ ملاکبتی شیرازی کی لیلیٰ مجنوں کے والد داغستانی نے اپنے تذکرہ میں خصوصیت سے تعریف کی ہے۔ ملا ہاتھی ہروی مثنوی گوئیوں میں خاص مرتبہ رکھتے ہیں اور مولانا جامی کے بعد ان کا شمار ہے۔ تاہم ان دونوں کی مثنوی لیلیٰ مجنوں امیر خسرو کی مجنوں لیلیٰ اسو باعتبار خوبی معنائیں اور لطف کلام کے پست ہو دو ایک مقام کے کلام بالمقابل لکھتے ہیں اہل ذوق خود اندازہ فرمائیں گے۔

حمد

امیر خسرو	ملاکبتی شیرازی	ملا ہاتھی ہروی
اے دادہ بدل خزینہ راز	اے برادریت ز آغاز	ایں نامہ کہ غلامہ کرد ایجاد
عقل از توشہ خزینہ پرہ	خلق ازل وابد ہم آواز	تو قیوم قبول روزیش باد
اے دیدہ کشائے دہریناں	اے سایہ مثال گاہ بنیش	طغرائش بنام پادشاہے
سرمایہ دہ تہی نشیناں	در حکم وجودت آفرینش	کور است چو عرش بارگاہ
اے تو بہر صفت سزاوار	اے کالبد آفرین جانسا	بنا کن چشم اہل بنیش
نام تو گرہ کشائے ہر کار	گو ہر کش رشتہ زبانا	فیاض وجود آفرینش
اے بیش زردانش خردمند	اے ظرف نہ آسمان عالی	لقاش نگار خانہ غیب
فرمان تو لفظ رازباں بند	در بحر تو چوں حباب خالی	منشی صحیفائے لاریب

مولانا نظامی

ہمسہ خسرو

چوں عاشقِ خویش را بہ صند	در آتشِ تپِ قنادہ نعلش
دلخوشہ دید و آرزو مند	یا قوتِ کبود گشتہ نعلش
بر خاطرِ افسانہ رہ کرد	گشتش خفے تپِ روانِ تعجیل
سودائے ورا یکے بدہ کرد	ہم دسمہ ز رشتہ شستہ ہم نیل
تا کارِ بد ایں رسید کز کار	گیسوز شکنجِ نازماندش
یکبارفتاد و گشت بیمار	ز گس ز کشتہ بازماندش
لرزہ بکشتِ پیکرش را	شد تیرہ جمالِ صبح تابش
بتخالہ گزید شکرش را	و افتاد بہ زردی آفتابش
بالیں طلبید زاد سروش	تپِ لرزہ بختِ رفته پوں باغ
وز سروقہ شد تدروش	بتخالہ بناد بربش داغ
افتاد چنانکہ دانہ از کشت	ہم رنجِ تن و ہسم اندہ یار
سربندِ قصب بہ رنجِ فروخت	یک جاں بہ و غم شدہ گرفتار
ایں گفت و بگریہ دیدہ ترکرد	گفت ایں سخن و ز حالِ دگر گشت
آہنگِ ولایتِ دگر کرد	و ز حالتِ خویش بے خبر گشت
چوں را ز نہفتہ بر زبان اند	جانش کہ میانِ موجِ خوفت
جانانِ طلبید و رفت و جان داد	جنوں گویاں ز تنِ بروفت

مولاناظمی

ایسہ خرو

شد زخم زده بسیار و باغش	آتش زده گشت نو بہارش
ز دبا و طپا پنچہ بر چسہ اغش	وز آب برفتہ چشمہ سارش
آن سرکہ عصا بہائے زربست	آن ریش کمن کہ در جگر دشت
خود را بہ عصا بہ دگر بست	جاں بُرد کہ سئے جاں گنزدشت
گشت از تپ آن گلِ قصب پوش	آن دل کہ شدش بہ عشق پامال
چوں تا قصب ضعیف بہیوش	جاں نیز رواں شدش بہ بُنال
شد بد ریش چوں ہلا لے	آینخت بہ سر و نو جوانش
شد سر و ہمیش چوں خلا لے	بیماری جسم ناتوانش
سودائے دلش بہ سر برآمد	شعلہ زتنش چنایں برآمد
سر سام سرش بہ دل درآمد	کش دو دز استخوان برآمد
گرامے تو ز ژالہ را بُرد	پہلو بہ کنارِ بستر آورد
با دآمد و برگ لالہ را بُرد	سر پوشِ اجل بسر درآمد
زاں روز کہ یار از وجہ داشت	گشتش تن گوہریں سفالیں
سروش ز گدائخن گیشد	وز بستر پنج ساخت بالیں
زاں پیشتر ارچہ مہرباں بود	چشمے کہ ہے بہ خواب دگشت
آن مہر کی بہ صد بنفروزد	در بند غودن دگر گشت

ایسہ خرد

پیغام رساں بہ گریہ تر بود
پیغام پزیر بے خبر بود
مجنوں دل از آہ پارہ می کرد
بلبل بہ چمن نطفارہ می کرد
مجنوں ز سرشک لالہ می خست
او با گل و لالہ عشق می باخت
چوں دید کہ گفتہ ناصواب ست
قاصد نہ میاں بجی جواب ست
نالیدم ز بختِ ناشاد
و ز سایہ سر و جت چوں باد

لیلی بسترِ مرگ پر

ایسہ خرد

ناگہ بہ چنیں شگوفہ ریزے
اُفتاد گلے بر ستخیزے
لیلی کہ بہارِ عالمے بود
ز چشمہ زندگی نمے بود

مولانا نظامی

در معرکہ چنیں خزانے
شد ز خیم رسیدہ گلستانے
لیلی ز سریرِ سر بلند می
اُفتاد بچاہِ در و مندی

مولانا نظامی

ایسر خرو

گوئی ز زبانِ من دُعایش	چوں گر گبرہ زمیش بر بود
بوسی ہنرِ عذر پایش	فریادِ شباں کجا کند سود
وانگہ بہ عبارتے کہ دانی	چوں سیلِ خراب کرد بنیاد
ایں قصہ بگوشِ اورسانی	دیوارِ چہ کاہ گلِ چہ پولاد
کلمے دعویٰ مہر کردہ بہن	چوں کشتہ بہانہ خشک و بے بر
وانگہ زوف کشیدہ دامن	خواہ ابرِ سبار خواہ بگزر
دور از توبہ من نماذجِ پست	او تیرِ سخن کثادہ گستاخ
دوری و نعوذ باللہ از دوست	ولانِ زباغ پریدہ شلاخ در شاخ
بر بونے گلِ آدمِ دریں گشت	او تیرِ سخن دراز کردہ
ورنہ چہ کم ست خار در دشت	پرتندہ ریل ساز کردہ
گلزار کہ بے رخِ توبہ سینم	چوں گفت بے فسانہ باز باغ
آں بہ کہ بہ کنجِ غم نشینم	رشتہ زباغ بہادہ بردلش داغ
زیناں چمنے چو تیرِ طاس	مجنوں چو شبِ چسپِ مرغِ مردہ
افسوس کہ بتو بینم افسوس	اقتادہ دیدہ زباغ بردہ
او در سخن از درونہ خویش	میرنخت سرِ شک دیدہ تار و ز
بیل بہ نشا طِ نعرہ خویش	مانندہ شمعِ خویشن سوز

مولانا نظامی

ایسہ خسرو

شہر نگ چرائی لے شب افروز
 روزت بچہ شد سیہ بدیں روز
 بر آتش غم منم تو جوشی
 من سوگ زدہ سیہ تو پوشی
 نہ سوختہ دل نہ خام را ئی
 چوں سوختگاں سیہ چرائی
 زنگی بچہ کد ام سازی
 ہندوئے کد ام ترک سازی
 روزے کہ روی بہ نزدیام
 گوئی کہ ز دوست رفت کارم
 دریاب کہ گر تو در نیابی
 نہا چہ نہ شوم بدیں خرابی
 گفتی کہ مترس دست گیرم
 ترسم کہ دریں ہوس بمیرم
 بنیائی دیدہ چوں بریزد
 از دادن تو تیا چہ خیر د
 در موسم گل کہ نوکنی ساز
 بس عشق کمن کہ نوشود باز
 من با تو بہ عشق ہم شرابم
 زیرا کہ تو مت و من خرابم
 بوئے کشم و کسم خرابی
 فریاد ازیں تنک شرابی
 چوں زمزمہ وفا سگالی
 بہر گل بی وفا چہ نالی
 چندیں کہ بہر چمن گشتی
 در گرد گل و شاگد گشتی
 گر چوں گل من بہ بوستانے
 دیدی سمنے وار غوانے
 گو تا بہ تبر کش رُبا یم
 کہ بردل و گہہ بدیدہ سایم
 چوں سر و من آید اندراں باغ
 تا در دل لالہ نوکند داغ

ایسہ خرد

درہم شد و بعد سبیل از باد
شاد طلب از دخت شمشاد

قاصد و پیام

ایسہ خرد

مولانا قاضی

(مجنوں ایک نخت پر کوتاہیٹھا ہوا دیکھتا ہے)	(مجنوں ایک نخت پر کوتاہیٹھا ہوا دیکھتا ہے)
بر شاخ نشہ دید تراغ	بر شاخ نشہ دید تراغ
چنے و چہ چشم چوں چراغ	چنے و چہ چشم چوں چراغ
چوں زلفِ تباں سیاہ و دلبند	چوں زلفِ تباں سیاہ و دلبند
بادل چو جگر گشت پیوند	بادل چو جگر گشت پیوند
صالح مرغ چو نادر خاموش	صالح مرغ چو نادر خاموش
چوں صالحیاں شدہ یہ پوش	چوں صالحیاں شدہ یہ پوش
بر شاخ نشہ پست و بینا	بر شاخ نشہ پست و بینا
ہچوں شبہ میانِ مینا	ہچوں شبہ میانِ مینا
مجنوں چو مسافرے چاں دید	مجنوں چو مسافرے چاں دید
باو دل خویش ہمعناں دید	باو دل خویش ہمعناں دید
گفت لے یہ سپید نامہ	گفت لے یہ سپید نامہ
از دست کہ سیاہ جامہ	از دست کہ سیاہ جامہ
مجنوں ایک بیل دیکھتا ہے)	مجنوں ایک بیل دیکھتا ہے)
دید از سر شاخ بیلِ مست	دید از سر شاخ بیلِ مست
دربتن صوتِ خویش می جبت	دربتن صوتِ خویش می جبت
دل در غم گل بہ خار می سفت	دل در غم گل بہ خار می سفت
بر یادِ سمن سر و دمی گفت	بر یادِ سمن سر و دمی گفت
مجنوں ز نثِ طآں فسانہ	مجنوں ز نثِ طآں فسانہ
چرخے بنمود عاشقانہ	چرخے بنمود عاشقانہ
مرغ از سر سوز در مقات	مرغ از سر سوز در مقات
مجنوں بہ بیانِ وجد و حالت	مجنوں بہ بیانِ وجد و حالت
گفت لے ز شرابِ ناشتہ مت	گفت لے ز شرابِ ناشتہ مت
باغِ مزدگان بہ تالہ ہم دست	باغِ مزدگان بہ تالہ ہم دست
سازت کہ نو لے عشقِ بازیت	سازت کہ نو لے عشقِ بازیت
حجی بہ کٹائے عشقِ بازیت	حجی بہ کٹائے عشقِ بازیت

مولانا نظامی

ایسہ خمر

چوں سبزہ چسبِ لاجوردی شیرانِ گل گردِ کُشادہ
 خیری شود از غیبِ زردی ہر سو و رستے بردنِ قنادہ
 نازک جگر انِ باغِ رنجور ماندہ ہمہ غنیمائے خوشبوئے
 شیریں نمکانِ تاکِ مخمور از خندہ شکرین ترشِ روئے
 انداختہ ہندوئے کہ یور برگے کہ ز باد شد گریزاں
 زنگی بچکانِ تاکِ راسر ہر گوشہ دواں نقاںِ دخیزاں
 سرہائے ہی ز طستِ کاغ ز گس کہ بنجوابِ چشم بستہ
 آویختہ ہم بطرہ شخ از بانگِ زغنِ ز خواب بستہ
 نار از جگر کفیدہ خویش سوسنِ زغبائِ سینہ پر خار
 خونا بہ چکاند بردلِ ریش کا زادہ دباخانِ سروکار
 بر پستہ کہ شد دہنِ دریدہ رُخاںِ یاسمینِ زمیں سائے
 غائب ز دور لبِ گزیدہ پیما نہ لالہ بادِ پیمائے
 نارنجِ زروئے زردِ دولی گیسوئے بنفشہ خاکِ بوساں
 بردہ ز ترنجِ مشکبوی چوں زلفِ خمیدہ عروساں
 دہقانِ زخمِ مئے معانہ نسریں بہلتِ زمانہ خوردن
 سرست شدہ بوسے خانہ وز شلخِ بتا زیانہ خوردن

مولانا نظامی

ایسر خسرو

خونے کہ بود ورونِ ہر شاخ	رُخسارِ لالہ پر ز چیں شد
بیرون و دامنِ شامِ سوراخ	آئینہ آب آہنیں شد
قارورہ ز آب سرد گرد و	ہر غنچہ کہ جسدہ کرد گشاخ
رُخسارِ باغ ز رد گرد و	در رنجِ آید از سر شاخ
شاخ آبلہ ہلاک یابد	پر برگ شدہ زمینِ گلزار
ز جوید و لیک خاک یابد	چوں مجلسِ مکرماں ز دینار
ز گس بہ جازہ بر نمد رخت	ریزاں گل لالہ شست دشت
نمشاد در افتد از سر تخت	مالیدہ چار دست بردست
سیمائے سخن شکست گیرد	ہر سوئے بر ہنہ گلتانے
گل نامہ خون بدست گیرد	چوں راہ قادی کارولنے
بر فرقِ چمن کلالہ تاک	ز آسب طپانچائے صرصر
پیمپیدہ شود چو ماہِ صفاک	غلطاں بز میں شگوفہ تر
چوں بادِ مخالف آید از دور	منقارِ کلاغ بر سرِ گل
اُفتادینِ برگ ہست معذور	مقراض شدہ بہ پربلبل
کاناکہ ز غمر قہ می گریند	خفتہ علم شگوفہ بر خاک
زاندیشہ باد رخت ریزند	عباس شدہ درختِ صفاک

مولانا نظامی

میسر خرد

از لاله لعل و از گل زرد
 گیتی علم دورنگ بر کرد
 سیرابی سبزهای نوخیز
 از لولوئے تر ز مرد انگیز
 لاله ز ورق فشانده شجرف
 کافا و سیاهیش براں حرف
 زلفین نبفشه از درازی
 در پائے فتاده وقت بازی
 غنچه کمر استوار می کرد
 پیکان کشتی ز حصار می کرد
 گل یافت سترق حریری
 شد باد بگوشتوان گیری
 شمشاد و بجه شانه کردن
 گلنار به نار دانه کردن
 سنبل سیر نافه باز کرده
 گل دست بد و دراز کرده

سرو از علم بلند پایه
 بر فرق سمن فلکند سایه
 از شبنم گوهریں شمال
 آراست گلوائے گل حائل
 غنچه بد را آمد از شبستان
 پر شیر شدش زابرستان
 بید از سر خنجر گسردار
 شد بر سر یاسمن گسربار
 نازک تن لاله دل منور
 لرزنده شد از نسیم نوروز
 باشا بدوئے خجسته ناماں
 گشتند بهر چمن حسنه اماں

ایسہ خرد

شاد مِ برخت کہ غم کند کم
 پیش چو توئی و آنگہ غم
 و غم رسد از تو نیز شاد مِ
 ایں شادی و غم ہمیشہ بدم
 مہر تو در استخوانِ من باد
 در دِ تو دو لے جانِ من باد
 مجنوں چو بدیں دم دل گسینہ
 از سینہ بروں ز د آتش تیز
 کوہ از جگرش بہ خوں در آمد
 فریاد ز وحشیاں بر آمد

بہار

ایسہ خرد

چوں ناف کشاد باد نور روز
 بگلست بہارِ عالم انس و
 ابراز صدفِ سپہ کیر
 در گوشِ بنفشہ ریخت گوہر

مولانا نظامی

چوں پردہ کشید گلِ صبحِ بہار
 شد خاک بروئے گلِ مطرا
 خندید شکوفہ بر درختاں
 چوں سکہ بروئے نیکنچاں

مولانا فاضل

ایسہ خرد

زلف تو درید ہر چہ دلِ خست
 ایں جامہ درسی ورا کہ آموخت
 لے راحتِ جانِ من کجائی
 در بردنِ جانِ من چسپائی
 جرمِ دلِ غدر خواہِ من چیت
 جز دوستیت گناہِ من چیت
 یک شب ز ہزار شبِ مرا باش
 یک لے صواب گو خطا باش
 عشق تو ز دل نہا دنی نیست
 ایں راز کس کٹا دنی نیست
 با شیر بہ تن در آمد ایں راز
 با جاں بدر آید از تنم باز
 آں را کہ خبر نہ ز آتشِ گرم
 گو دست بروزند با زرم
 ایں گفت و فقا د بر سرِ خاک
 نظار گیاں شدند غناک
 گیم خوش و شادمان تو اں بست
 ہیہات کہے تو چوں تو اں بست
 فریاد کہ جاں ز عشمِ نبوں شد
 وز رخنہ دیدہ دل بروں شد
 آں تن کہ خمیدہ بود بکشت
 و اں دل کہ نداشتہ شد از دست
 سیلابِ بلا بر آمد از فرق
 کشیم چہ سو دچوں شد مغرق
 بر سوزِ دلم کہ رستخیزست
 انگشتِ منہ کہ شعلہ تیزست
 ہر قطرہ فوں بریں سُرخ زرد
 پندار کہ چشمہ ایست از درد
 از دیدہ رو دچو جوئے خوغم
 شیراں نکشد بوئے خوغم
 از شعلہ آہ - درد ہانم
 پُر آبلہ میں ہمہ ز بانم

مولانا نظامی

ایسہ خسرو

خو نیزِ منِ خراب و خستہ	یارب چه خوشست نالہ زار
ہست از دیت و قصاصِ ستہ	خاصہ زد و رونمائے افکار
اے ہمنسانِ مجلسِ رود	جانم ز فراقِ برب آمد
پد رود شوید جسدِ پد رود	مے آئی دیا بروں خرامد
کاں شیشہ مے کہ بود در دست	جر نیم دلم نمائند حالی
اقتادہ شد آبگینہ بشکت	باز آئے کہ خانہ گشت خالی
لے بے خبراں زد و دآہم	گفتی کہ صبور شو بہ دوری
خیزید رہا کسید راہم	دوری ز تو انگے صبور ی
من سوختہ ام مرا مسوزید	بنمائے بخت چو یاسینم
بر سوختگاں نمک مرزید	بنواز بہ شربتِ پسینم
از پائے قتادہ ام پتہ تدبیر	تینم بزن آتاں کن پاک
لے دوست بیاؤ دیتِ من گیر	بگزار کہ بردرت شوم خاک
ایں خستہ کہ دل سپردہ تست	گنجینہ عشق شد و جو دم
زندہ بہ تو بہ کہ مردہ تست	بے عشق متباد تار و پودم
بنواز بہ لطف یک سلامم	آسودہ مباد جانم آں روز
جاں تازہ کنم بہ یک پیامم	کز دو غمت نباشد م سوز

مولانا نظامی

میسر خسرو

آوارہ زخاناں چنانم
 کر کوئے بہ خانہ ندام
 نے بر دور دیر خود پناہے
 نے بر سر کوئے دوست رہے
 قرابۂ نام و شیشہ رنگ
 افتاد و شکست بر سر رنگ
 ویراں نہ چھاں شدہ است کلام
 کابادی خویش چشم دارم
 لے کاش کہ بر من اوقافے
 بائے کہ مرا بہ باد دافے
 یا صاعقہ برآمدے سخت
 ہم خانہ بونختہ و ہم رخت
 کس نیت کہ آتش در آرد
 دو دازن و جان من بر آرد
 اندازد در دم ہنسگم
 تاباز رہد جہاں ز نسگم

چوں گل بہ خوشی بہ خندہ کو شیم
 ہر چند پلاس زندہ پوشیم
 گرا ز خزو پر نیاں گدایم
 در زیر گلیم بادشاہیم
 جامہ ز پلاس پارہ دوزیم
 خانہ ز پئے نطاع سوزیم
 بے منت تاج سر سوزیم
 بے منت دیدہ عشق بازیم
 باشیر و گوزن ہمسنایم
 باز اغ و زغن ہم آشیایم
 در سایہ بوم جائے رویم
 بر نغمہ چنڈ پائے کویم
 گنجیت غم اندرون سینہ
 ماراٹ کلید آں خزینہ
 دل خستہ و گریہ خون ناست
 اں گر ہوس می و کباست

مولانا نظامی

امیر خسرو

او بندہ یارویار در بند
 ہر کس ز لطافتِ جوانیش
 از یکد گراں بپوئے خرسند
 می خورد فسوس زندگانش
 ہر شب بہ فراق بیتِ خواناں
 اینش ز درونہ پند می داد
 چوں باد شدے بپوئے جاناں
 وانش چہ گزند می داد
 در بوسہ زد و باز گشتے
 طفلان بہ نطاعِ سنگِ در دست
 باز آمدنش در از گشتے
 اینش زد و آن شکست و اخوت
 در وقتِ شدن ہزار پر ثوت
 با آن شبنم کہ در گزر بود
 چوں آمد خار برگزداشت
 دیوانہ ز فویش بے خبر بود
 میراند ز آبِ دیدہ روئے
 میگفت چو بلبلانِ سروئے
 می زد ز درونِ جان دمِ سر
 زان باد چو ریگِ جدی کرد

مجنوں کے کالہ کھائے نہ اس

چوں ماندہ شد از عذابِ اندوہ
 ماہِ بچکانِ گوئے یاریم
 سجادہ فردوسِ فلکِ زانوہ
 ماسوختگانِ خامِ کاریم
 بنشت دہائے بگریت
 جانے نہ و با خضرِ سمِ آبیم
 کاوِخ چہ کنم دوئے من چیت
 نورے نہ و یارِ آفتابیم

آہی بہ جگر فرو دمی خورد	ہر صبح دمے شدی شتاباں
والماس پہ سینہ خورد می کرد	سر پائے برہنہ در بیا باں
ز اس ناوکِ غم کہ بے سپر بود	اومی شد دمی زدند ہر کس
ہم دم خلہ ایش در جگر بود	بجنوں مجنوں ز پیش و از پس
زیں گو نہ بہ چارہ کہ دہشت	کوشید کہ راز دل پوشد
می کرد ٹیکب تا توانست	با آتش دل کہ باز کوشد
چوں یل غمش رسید بر فرق	خوں از جگرش بہ دل برآمد
از پرودہ بروں قناد چوں بق	وز دل بگزشت دبر سر آمد
بیرون شد و کرد سپر ہن چاک	او در غم یار و یار از دور
واغندہ بہ تارک از زمین خاک	دل پر غم و غمگسار از دور
گرایاں بہ زیں قناد از تاب	چو شمع بہ ترکِ خواب گفتہ
ور خاک مراغہ کرد چوں آب	نا سودہ بہ روز و شب نختہ
برداشت ز خانہ راہ صحرا	می گشت بہ درد و خوشتن را
چوں خضر نو دمی سل خضر	می جست دوائے جانِ مُتن را
میرفت چو باد کوہ بر کوہ	می کند بریں اُمید جانے
خلقے ز پیش دواں با بنوہ	می کوفت سرے بر آستانے

ایسہ خرو

بندہ نقش مینی از دور
عاشق بہ حسابِ خویش مستور
رازیکہ ز سینہا بچو شد
آن باز کند گرایں بپو شد
باشد چو قریطہ پر ز سوزن
بندی دہش جہد ز روزن
بروئے محیط پل تو اں بست
تو اں لبِ خلق راز باں بست
ہجنون کی اشفتگی لیلی کی پردہ نشینی کے بعد

ایسہ خرو

مولانا نظامی

چوں ماند پر یوشِ حصارِ	ہجنوں چو ندید روئے لیلی
درجہ غم بہ سوگواری	از ہر مژہ کشاد سیلی
قیس از ہوسِ جمالِ بلند	میگشت بگرد کوئے و بازار
در درسِ ادبِ ویدیک چند	در دیدہ ہر شک و در دل آزار
در گوشہٴ صحن و کنج دیوار	میگفت سرود اسے کاری
می کرد سرود عشق تکرار	میخواند چو عاشقاں بہ زاری

ایسہ خرو

در دادہ چو بادہ ساقی شوق
 گم شد دو حریف در یکے ذوق
 متاں از شراب خانہ جلتند
 خم بر سر محبت شکستند
 در شہر وفا در آمد آں بوی
 ہم خانہ خراب گشتہ ہم کوئے
 عاشق منکر کہ داغ پوشد
 کو مقننہ بر چسبای پوشد
 دستے کہ کند عبیر سائی
 انگشت برود ہمد گوانی
 بودند بہ زاری آں دو غنچہ ار
 در چنبر یکدگر گرفتار
 میکرد دوسینہ جوش بر جوش
 میرفت دو قصہ گوش در گوش
 یاراں کہ بہ کینارہ بودند
 دزدیدہ در آں نظارہ بودند

مولانا نظامی

ایسہ خسرو

غم دا دہل از کنا رشان بد	ایں گفتہ غم خود از رخ زرد
وز دل شدگی قرارِ شاں برد	او داده جوابش از دم سرد
ز اس دل کہ بیکد کردادند	ایں دیدہ درو چشم پاک
در معرض گفتگو افتادند	اد نیز لے بہ شہر مناک
ایں پرودہ دریدہ شد بہرے	ایں کام خود از فغان خود وخت
واں راز نشیدہ شد بہر کوئے	اد سینہ خود ز آہ خود سوخت
ایں قصہ کہ محکم آتے بود	عشق آمد و خوں بہ خوں در آیت
در ہر دہنہ حکایتے بود	خونابہ دل ز دیدہ می رخت
کردند بہم بے مارا	اندیشہ متلع صبر گم کرد
تا راز نگردد آشکارا	غم بردل و دیدہ آتلم کرد
بند سرنافہ گر چہ خشکست	سلطانِ خرد پروں شد آنجست
بجئے خوش او گواہ مشکست	ہم خانہ بباد داد ہم رخت
بادے کہ ز عاشقی خیر داشت	طوفان ز تنور سہر آورد
برقع ز جمالِ عشق برداشت	و آفاق بموجِ خوں در آورد
کردند شکیب تا بکوشند	اُفتاد ز فرقِ عافیت تاج
کاں عشق برہنہ را بپوشند	خازن شدہ و خزینہ تاراج

ایسہ خرو

اندِ صَفِ آں بتانِ شیریں

چوں زہرہ بہ نور و مہ پر ویں

ابتداءً عشق

مولانا ظہیر

- ایسہ خرو

ہر دو بہ نظارہ رُوئے در رُوئے

دار فتنہ خیال مئے در مئے

لب ماند ز گفتن و زباں ہم

دل گشتہ ہم یکے و جہاں ہم

بیوشی شاں بہ گفتنِ راز

خاموشی شاں بہ پردہ آواز

ہر دو بہ غم و گداز ماندہ

لب بستہ و دیدہ باز ماندہ

آں کردہ نظر بہ رُوئے ایں گرم

وا فکندہ ز دیدہ برقعِ شرم

ایں تن بہ ہلاک ساز دادہ

اوسینہ بہ تیغِ ناز دادہ

عشق آمد و جامِ جام در داد

جامے بد و خوئے خام در داد

مستی بخت بادہ سخت ست

افتادنِ ناقادہ سخت ست

چوں از گلِ مہرِ بوگر فتند

با خود ہمہ روزِ خوگر فتند

ایں جاں بہ جمالِ او پردہ

دل بُردہ و یک جاں بُردہ

آں بر رنجِ او نظر نہادہ

دل دادہ و کامِ دل نہادہ

عشق آمد و خانہ کرد خالی

برداشتہ تیغِ لا اُبالی

مولاناظمی

ایسے خرد

بر رشتہ عقد زلف و خالش

خداں چو من بہ تان روی

آموہ جو اسر جالش

شیریں چو شکر بہ تلخ گوئی

گلگونہ ز روئے خویش پرورد

از دوسوہ چشم دیو بستہ

سر مرہ ز سوادِ مادر آورد

بتیغ فرشتگان گُستہ

در ہر دے از ہواش میلے

نہ بت کہ چراغ بت پر تاں

گیوش چو لیل و نام لیلے

طاووسِ بہشت کُکبِ بتاں

شکر شکنی بہرہ خواہی

فرمودہ کلامِ را سوار ی

شکر شکن از شکر چہ خواہی

دادہ مرہ رسلِ احیاء داری

افگندہ بہ دوش زلفِ چہشت

او بے خبر و نظارگی مست

مجنون لبش بہ دُرفشا نی

پروردہ بہ آب زندگانی

ہمجا بہ لالہ گیوانش

ہمیشہ انگیس دہنش

خورشید غلام زادہ او

مہ داغِ جبین نہادہ او

مولانا نظامی

امیر خسرو

آفت نرسیدہ دخترے خوب
 چوں عقل بہ نام نیک منسوب
 آراستہ لبتے چو ماہی
 چوں سرور سہی نظارہ گاہی
 شوخیکہ بہ غمزہ کیسہ
 سفتہ نہ یکے ہزار سینہ
 آہو چشمے کہ ہر زمانے
 کشتے بکرشمہ جانے
 ماہِ عربی بہ رخ نمودن
 ترکِ عجی بہ دل ربودن
 زلفش چو شبے رخس چراغ
 یا مشعلہ بہ چنگِ زاغ
 مجھو بہ بیتِ زندگانی
 شبہ بیتِ قصیدہ جوانی
 تعویذِ بیتِ ہمنشیاں
 در خورِ دکن رنمازیناں

لیلیٰ نامے کہ معہ سلامش
 خالش نقطے ز نقشِ نامش
 مشعل کُشِ آفتابِ انجم
 دیوانہ کُنِ پری و مردم
 تاراجِ گریستہ جانہا
 بنیادِ شکافِ خامنا
 سلطانِ شکر لبانِ آفاق
 لشکرِ شکنِ شکیبِ عِشاق
 گردنِ زنِ عافیت فروشاں
 تشویشِ دہِ صلاحِ کوشاں
 سرتابہ قدمِ کرشمہ نماز
 ہم سرکشِ حُسنِ وہم سرافراز
 نامے و ہزار فتنہ در دہر
 چشمے و ہزار کشتہ در شہر
 چشمش ز کرشمہ مست و بیہوش
 آہو برہ بہ خوابِ خرگوش

لیکن چہ کنم ہوا دورنگ ست کا ندیشہ فراخ و سینہ تنگ ست

دہلیزِ فسانہ چوں بود تنگ گرد و سخن از شد آمدن لنگ

میدانِ سخنِ فسادِ باید تا طبعِ سواریِ نساید

اسبابِ سخنِ نشاط و ہزارست زیں ہر دو سخنِ بہانہ سازست

بر شیفتگی و بند و بختیہ باشد سخنِ برہمنہ و گیسہ

ایں آیت اگر چہ ہست مشہور تفسیرِ نشاط ہست از دور

در مرحدہ کہ رہ نہ انم پیدا است کہ نکتہ چنہ را نم

نہ باغ نہ بزمِ شہریاری نہ رود نہ مے نہ کامگاری

بر خشکیِ ریگ و سختیِ کوہ تا چنہ رود سخنِ بانوہ

دیکھو! امیر خسرو کی روانی طبع نے اسی خشک ریگ اور تنگ لانِ پہاڑ پر فصاحت کے
دریا بہا دیے اور رنگینیِ کلام سے اُن کو رشکِ گلستاں بنا دیا۔ فقہ صدق فصیح العربی
و اعجمی صلی اللہ علیہ وسلم اِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لِسِحْرًا۔

جمالِ لیلیٰ

ہمسہ خسرو

مولانا ظفری

بود از صدفِ دگر قبیلہ بود از صفِ آں بتان دلخواہ

ناستہ دُریشِ ہم طویلہ ماہی کہ زد آفتاب را راہ

لہ صمیر شش را جمع بہ جانبِ جنون ۱۲ حسرت

مستقل ہوا ہو۔ عالم ملکوت میں اپنے مرتبہ پر حضرت جبریل کا رہ جانا اور دُور سے ”اللہ معک“ زبان پر لانا کس دلاویز اور بلیغ پیرایہ میں آپ کے علوم مرتبہ اور تقرب الہی پر دلالت کرتا ہے۔ اللہ معک معمولاً کلمہ رخصت ہے لیکن اس موقع پر جو قرب ذات باری کا پہلو اس میں نکل رہا ہے وہ شانِ بلاغت بلکہ جانِ بلاغت ہے۔ حضرت جبریل بارگاہِ جلال میں قدم آگے نہیں بڑھا سکے اور دُور سے کہتے ہیں اللہ آپ کے ساتھ ہے۔ یعنی اب خدا کی ذات اور آپ کے سوا اور کوئی نہیں۔ اُردو میں اس موقع پر ”اللہ کے سپرد“ کہتے ہیں لیکن اس میں یہ پہلو نہیں۔ مولانا نظامی کی عربی فقروں کی تضمینِ کندن میں نگینہ ہے بعض نمونے اوپر بھی دیکھ آئے ہو۔ رحمۃ اللہ علیہ۔

مقابلہ کی کشمکش دیباچہ کے مضامین (خصوصاً مضامین مذکورہ بالا) میں ختم ہو جاتی ہے۔ آگے (داستانِ لیلیٰ مجنوں کا میدان) اقلیمِ خسروی ہے ع
شرکتِ نبرد بہ ملکِ راہی

صرف دونوں اُستادوں کا کلام بالمقابل پڑھنے سے فرقِ عظیم نمایاں ہو جاتا ہے۔ لہذا وجہِ مقابلہ کی تفصیلِ تحصیلِ حاصل ہے۔ معلوم ہوتا ہے کہ خود مولانا کو اس کا احساس تھا کہ یہ میدان اُن کے اُشبِ قلم کے واسطے تنگ ہے۔ چنانچہ سببِ تالیف میں اُس موقع پر فرماتے ہیں جب فرمانِ شاہی داستانِ لیلیٰ مجنوں کے نظم کرنے کی بات پہنچا ہے۔ مولانا کو تال ہے۔ صاحبزادہ محمد نظامی کو اصرار کہ شاہی فرمائش کی تعمیل ضرور ہو۔

گفتم سخنِ تو بہت بربائے لے آئینہ رشے و آہنیں رائے

ایسر خسرو

پس دادا بارے مقوس

محراب بہ قبلہ مقدس

در قبلہ شد و بہ قعدہ نشست

تخریمہ بہ قبلہ سہایت

علاوہ فوجی کلام امیر خسرو کے اشعار میں شان عبودیت کا پورا جلوہ ہے۔

ایسر خسرو

مولانا نظامی

بازا رجت گزشت بر جائے

بازا رجت بسم شکستی

یہنا د بہ نطع بے جت پائے

از زحمت فوق و تحت رستی

سرزاں سوعے کائنات بر کرد

خوگاہ بروں زردی ز کونین

ملک ازل وابد نطفہ کرد

در حجلہ قرب قاب قوسین

زور کلام امیر خسرو کے یہاں زیادہ ہے۔ دیکھو انسان جب کسی بند مقام پر پہنچتا ہے تو

شوق سے چاروں طرف کا منظر دیکھتا ہے۔ امیر خسرو نے کیا نظارہ گاہ پیدا کیا۔ ع

ملک ازل وابد نطفہ کرد

مولانا نظامی کا یہ شعر

اللہ معک زدور خواندہ

جبریل ز ہر ہمت ماندہ

لا جواب ہے۔ اللہ معک لاکھوں موقعوں پر استعمال ہوا ہوگا، لیکن شاید ہی اس سے بہتر

ایک اور موقع دیکھو حضرت جبریل علیہ السلام کی آمد:

مولانا نظامی

ایسے خسرو

جبریل رسید طوق در دست	از سدا رسید مرغ والا
کز ہر تو آسماں کمر بست	خواندش بہ نوید حق تعالیٰ
ہر ہفت فلک کہ حلقہ بستند	آورد جنبہ فلک گام
نظارہ تست ہر چہ بستند	فردوس نورد و فرقد آشام
بر خیز و ہلانہ وقت خواب ست	داد از منہ جنبہ داری
مہ منظر تو آفتاب ست	شہ را بہ جنبہ شہسوری
آگے باقی سیاروں کا ذکر کر کے فرماتے ہیں:	آں شاہ سوار آسماں گرد
امشب شبِ قدرِ ت در یاب	آہنگ بہ گشت آسماں گرد
قدرِ شبِ قدرِ خویش در یاب	
آرایشِ سرمدی ست امشب	
معراجِ محمدی ست امشب	

اشعار بالا کے مقابلہ سے واضح ہو گا کہ غالباً حفظ مراتب کلام خسروی میں زیادہ ہے۔

اور زور کلام مولانا نظامی کے یہاں۔

روانگی معراج کے موقع پر:

مولانا نظامی

سر بر زدہ زین سر لے فانی	اول ز سر لے ام ہانی
بر اوج سر لے ام مانی	شد محرم کعبہ بیانی

بنوخت بہ عزتِ سلامش بسپرد و دلعتِ کلامش

مقصودِ دو کون برنشِ ریخت گنجِ دو جہاں بدانشِ ریخت

مراجعتِ ملاحظہ ہو۔ مولانا نظامیؒ

از قربتِ حضرتِ الہی باز آمدی آں چنانکہ فواہی

گلنارِ شگفتہ از جبینیت توقیعِ کرم در آستینیت

آوردہ براتِ رستگاراں از بہرِ چو ماشکتہ کاراں

امیر خسروؒ

بخششِ پاک بندہٗ پاک آمد سوئے بند خانہٗ خاک

آورد ز حضرتِ خداوند منشورِ نجاتِ عاصیِ چند

مولانا نظامی کا دوسرا شعر بیت بلند پایہ ہے۔ خصوصاً دوسرا مصرع ”توقیعِ کرم در آستینیت“

امیر خسرو نے ۷۰ بخششِ پاک بندہٗ پاک ۶۰ آمد سوئے بند خانہٗ خاک ۶۰ میں کمال

عبودیت کو جو کمال محمدیؐ فرمایا ہے۔ کیا پاکیزہ مصرع ہی ع

بخششِ پاک بندہٗ پاک

اس شعر کو اُن اشعار کے ساتھ ملا کر پڑھو جو قربِ خاص کے بیان میں گزرے،

حفظ مراتب اور پاسِ ادب کی داد دل سے نکلے گی۔

مولانا نظامی کے اخیر شعر کا امیر خسرو کے اخیر شعر سے مقابلہ کرو گے تو امیر خسرو کا

شعر زیادہ چست معلوم ہوگا۔

مولانا نظامی

امیر خسرو

از غایتِ فہم و نورِ ادراک زانِ گفت و شنیدِ بے کم و کاست

ہم دیدن و ہم شنیدنِ پاک ہم گفتن و ہم شنیدنِ راست

مولانا نظامی کا پہلا مصرع بہت بلیغ ہی اور رسالت کے فہم و ادراک کی شان نہایت پر معنی الفاظ میں ظاہر فرمائی ہے۔ وہ موقع جس اہتمام و احتیاط کا تھا اُس کا اظہار امیر خسرو کے الفاظ ”بے کم و کاست“ اور ”راست“ میں لفظ ”پاک“ سے زیادہ مصرح ہی۔ عنایتِ سرمدی کا ذکر مولانا نظامی ان الفاظ میں فرماتے ہیں ۷

درخواستی آں چہ بود کاست درخواستِ خاص شد بہ نامت

یعنی جو کچھ مقصود تھا آپ نے چاہا اور جو چاہا عنایتِ خاص سے عطا ہوا۔ امیر خسرو فرماتے ہیں ۷

ایزد بہ کمالِ مہربانی دادش بہ کمالِ ہرچہ دانی

اول تو بے مانگے بخشا پھر کمالِ مہربانی کو کمالِ بخشش کے ساتھ ملا کر غور کرو تو ذہن عطیہ الہی کی عظمت سے مالا مال ہو جائیگا۔ خداوند ذوالجلال کمالِ عنایت سے بخشش علیٰ وجہ الکمال فرمائے تو اُس کا انداز کون کر سکتا ہے۔ اسی لئے امیر خسرو زورِ کلام کم مزید ترقی دیتے ہیں اور فرماتے ہیں ”ہرچہ دانی“ امیر خسرو کے ان اشعار کو پڑھو لطفِ سرمدی کا نقشہ آنکھوں میں پھر جائیگا ۷

کرد از کفِ غیب شربتِ نوش کز ہستی خویش شد فراموش

ایسہ خسر

مقصود و وکوں برنشِ نخت
گنج و وجہاں بد منشِ نخت
ببخشِ پاک بندہ پاک
آد سوئے بند خانہ خاک
آورد از حضرتِ خداوند
مشورِ نجاتِ عاصی چند

مولانا نظامی نے تصریح فرمادی ہے

ہم حضرت ذوالجلال دیدی ہم سیرِ کلامِ حق شنیدی
امیر خسرو نے جن الفاظ میں اس موقع کا ذکر کیا وہ بہت بلیغ و پر معنی ہیں
دید آں چہ عبارتِش فسجد در وصلہ حسنہ و گنج
وہ نظام ضرور ایسا ہی تھا جو سب عبارت اور وصلہ خرد و دونوں سے ماورا تھا

مولانا نظامی کے مطلب کو امیر خسرو نے ان الفاظ میں بیان کیا ہے

دیدارِ خدائے دید بے غیب گفتارِ حق شنید بے ریب
دیدارِ خدائے دید بے غیب میں جو شانِ رویت ہے وہ غالباً ہم حضرت ذوالجلال دیدی
میں نہیں ہے۔

معراج

معراج کے ذکر میں معرکہ کا مقام قربِ خاص کا بیان ہے، اور وہاں کمالِ شاعری معلوم ہوتا ہے۔ سب سے اول یہ دیکھنا ہے کہ دونوں اُستادوں نے اس موقع پر کیا پیرایہ اختیار فرمایا ہے۔

مولانا ظفری

ایسے حسود

ہم حضرت ذوالجلال دیدی	دید آں چہ عبا رتقش تسجد
ہم تر کلام حق شنیدی	در حوصلہ حسد و گنجید
از غایت فہم و نورِ ادراک	دید از خدائے دید بے غیب
ہم دیدن وہم شنیدنت پاک	گفتار ز حق شنید بے ریب
در خواستی آں چہ بود کامت	زاں گفت و شنید بے کم و کاست
در خواستہ خاص شد بنامت	ہم گفتن وہم شنیدنت راست
از قربت حضرتِ الہی	کرد از کف غیب شربت نوش
باز آمدی آں چنانکہ خواہی	کہ ہستی خویش شد فراموش
گلزارِ شگفتہ از حبلیت	ایزد از کمالِ مہربانی
توقعِ کرم در آستینت	دادش بہ کمال ہر چہ دانی
آوردہ براتِ رستگاراں	بنواخت بہ عزتِ سلامش
از بہر چہ باشکستہ کاراں	بسرود و دیعتِ کلامش

تن پوش برہنگانِ محشر

صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ۔

ہم مضمون وہم قافیہ اشعار کا مقابلہ ختم ہو چکا۔ باقی اشعار دونوں استادوں کے اپنے اپنے رنگ میں فرد ہیں۔ مولانا نظامی کے حسب ذیل اشعار کس قدر بلیغ ہیں:

لے صدر نشین ہر دو عالم	محرابِ زمیں و آسماں ہم
گشتہ زمیں آسماں ز دینت	نے نے شدہ آسماں ز مینت
بہ عقل کہ بے تو بے پردہ	ہر جاں کہ نہ زندہ تو۔ مردہ
سرجوشِ خلاصہ معانی	سرچشمہ آبِ زندگانی
صاحبِ طرف و لایتِ جود	مقصودِ جاںِ جانِ مقصود
سرخیلِ توئی و جسدِ خیل اند	مقصودِ توئی ہمہ طفیل اند

امیر خسرو کے اشعار ذیل غالباً زیادہ بلیغ اور شانِ رسالت کے منظر ہیں۔

محبوبِ کائنات پر وہ غیب	گنجِ خزینہ سائے لاریب
پروانہ رساںِ ظلمت و نور	وزِ نور و دغاںِ نوشتہ منشور
لیسِ زہانتِ دُرِ شانِ دہ	طاہاتِ وانیکا دِ خواندہ
جاروبِ زنانِ بارگاہِ ہش	از پرِ فرشتہ رفته راہِ ہش
در کتبِ کاف و نونِ شبِ روز	ز جملہ رسل و حرفِ آموز

بلکہ شاہ راہ معرفت پر چراغ بھی رکھ دیا۔ امیر خسرو کا دوسرا مصرع ہے ع
خاکِ قدمت بید ہا نور

مقابلہ کرو۔ ع

اے خاکِ تو تو تیا بے بنش

فرق صاف روشن ہے۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

خاکِ تو ایدیم روئے آدم (۴) گنجینہٴ کیمیاۓ عالم -

نورِ تو چراغِ ہر دوعالم پیش از ہمہ پیشوائے عالم

مولانا نظامی کے اول مصرع میں خاکِ پاک روئے آدم کی رونق کا باعث ہے۔ ایدیم و
آدم کا تالش ہے۔ امیر خسرو نے کیمیاۓ عالم سے اُس صفت کو بیان کیا جس نے
قلب کی ماہیت بدل کر من سے کُنڈن بنا دیا۔ ظاہر کی رونق سے اندرونی صفائی
پیدا کرنے میں زیادہ کمال ہے۔ دوسرے مصرعوں کا مضمون جدا جدا ہے۔ بندش
دونوں کی قابلِ داد ہے۔

ہر کہ آرد با تو خود پرستی (۵) سرکوبِ مخالفانِ اہستہ

شمیرِ ادبِ خور و دوستی تن پوشِ برہنگانِ محشر

مولانا نظامی کے شعر میں صرف شانِ جلال کا ظہور ہے۔ امیر خسرو نے پہلے مصرع میں
اس مضمون کو ختم کر کے دوسرے میں شانِ رحمت بھی دکھلا دی ہے اور کیسے دلگداز

اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ نُورِیَّ اور شان و جلال کے عین مطابق۔ ملائکتی شیرازی کا مصرع ہے

خورشیدِ پینِ صبحِ اَوَّل

صبحِ اَوَّل میں وہ عالم نہیں جو نورِ اَوَّل میں ہے۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

اے حاکمِ کشورِ کفایت (۲) سلطانِ ممالکِ رسالت

فرماں دہِ جملہٗ ولایت طغرائے صحیفہٗ جلالت

امیر خسرو کے شعر کا ترفع کسی شرح کا محتاج نہیں حاکمِ کشورِ کفایت کے مقابل سلطانِ ممالکِ رسالت ہر لفظ زور و شکوہ میں بڑھ کر ہے۔ ع فرماں دہِ جملہٗ ولایت ع طغرائے صحیفہٗ جلالت۔ مضمون اگرچہ جہاں تاہم شکوہ الفاظ محتاج بیان نہیں۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

اے خاکِ تو تو تیا ہے بنیش (۳) ہم نور دہِ چراغِ بنیش

روشن بہ تو چشمِ آفرینش ہم چشمِ چراغِ آفرینش

تو تیا آنکھ کو قوت دیتا ہے جس سے ایک شخص دیکھ سکتا ہے بشرطیکہ عالمِ روشن ہو۔ امیر خسرو فرماتے ہیں کہ چراغِ بنیش کا نور تیز کر دیا جس سے ہزاروں آنکھوں کے سامنے منظرِ حقیقت روشن مَعیاں ہو گیا۔ دوسرے مصرع میں روشن کا مقابلہ چشمِ چراغ سے کر دے علاوہ شوکتِ الفاظ کی قوت ہدایت صاف دیدہ افروز ہوگی۔ نہ صرف آنکھیں کھولیں

جب کائنات کا خوانِ کرم بچھا تو اُس پر صلائے عام کا آغاز و انجام ذاتِ اقدس سے ہوا۔ روحی فداہ۔ نہ صرف یہ بلکہ جس طرح نمک قوامِ بدن کا باعث اور غذا میں لطفِ ذوق پیدا کرنے والا ہے اسی طرح ذاتِ ہمایوں قوام و صلاحِ عالم کا اصلی سبب اور جمالِ مبارک تمام کائنات کا نمک اور حُسن تھا۔ خاتمہ دستِ خوان کا حلوہ پر ہوتا ہے جو علاوہ خوش ذائقہ ہونے کے ہاضمِ طعام ہونے کی حیثیت سے غذا کے اصل مفاد کے حصول کا ذریعہ ہوتا ہے۔ شیرینیِ ذوق کی اعلیٰ ضیافت ہے۔ اسی طرح ذاتِ مبارک پر رسالت کا خاتمہ تمام اگلی رسالتوں کی تعلیم کی کامیابی اور مرغوب ترین انجام تھا۔ امیر خسرو کے مطلع کے اوّل مصرع میں دو صفتیں مذکور ہیں ایک سروری انبیا و دوسری شفاعتِ مذنبین۔ دوسرا مصرع بہت بلند پایہ ہے۔ ع

حلوئے پین و ملحِ اوّل

امیر خسرو فرماتے ہیں: ”ع“ خورشیدِ پین و نورِ اوّل۔ اس مضمون میں قابلِ غور یہ ہے کہ خورشید کے طلوع ہوتے ہی سارے تارے نظروں سے غائب ہو جاتے ہیں اور خورشید کا تنہا قائم مقام بن جاتا ہے۔ آفتابِ رسالت کے طلوع ہونے سے تمام ادیانِ سابقہ کے انوار محو ہو گئے اور نورِ حق کی روشنی سے عالمِ رشکِ روزِ روشن بن گیا۔ دیکھو ایک لطیف مضمون۔ سورج کا نگلنا ستاروں کے فنا کا باعث نہیں ہوتا بلکہ اُن کے انوارِ نورِ آفتاب میں محو و جذب ہو جاتے ہیں۔ اسی طرح شرعِ محمدی نے تمام ادیان کی خوبیوں کو احاطہ کر لیا ہے۔ ملحِ اوّل کے مقابل نورِ اوّل حدیث کا مضمون ہے۔

مولاناظمی

ایسے خضر

ہم مہر موی دی ندارد	ذیل کنفش ز فتنہ دور
تا دین محمدی ندارد	غاک قدمش بیدھا نور
اے شاہِ مقررانِ درگاہ	در کتبِ کافِ نونِ شبِ روز
نام تو در اے ہفت خرگاہ	زوجہ رسل و حرفِ آموز
صاحبِ طرفِ ولایتِ جود	گلک از صفتش زباں بریدہ
مقصودِ جہاںِ جانِ مقصود	نہ سحر ز گلکِ ادِ چکیدہ
سر جوشِ خلاصہ معانی	لشکر کشِ آسمانِ غلامش
سر چشمہ آبِ زندگانی	تویند کلاہ کردہ ہامش
سرخیلِ توی و جبِ لیلِ اند	خورشید بہ نیلگوںِ عماری
مقصود توئی ہمہ طفیلِ اند	دربانِ درش بہ پردہ داری
سلطانِ سیرِ کائناتی	
شاہنشاہِ کشورِ حیاتی	

مولاناظمی کے مطلع کے مصرعِ اوّل میں صرف ایک صفت ختم رسالت کا ذکر ہے۔
 دوسرا مصرع بہت مشہور ہے اور اس میں حضرت سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم کے اوّل
 و آخر شرف کو نہایت لطیف و مرغوب پیرایہ میں بیان فرمایا ہے۔ یعنی طحِ اوّلِ حلوانِ پسین
 خوانِ کریم پر دستورِ قدیم کے مطابق آغازِ نمک سے ہوتا ہے۔ خاتمہ حلوان یا شہرِ نی پے

مولاناظمی

ایسر خرد

سرکوب مخالفان ابر	ہر کہ آرد با تو خود پرستی
تن پوش برہنگانِ محشر	شمشیرِ ادب خورد و دوستی
شاہنشہ تختِ آسمانی	اے شاہ سوارِ ملک ہستی
خوانندہ تختہ نہانی	سلطانِ خرد بچیدہ دستی
محبوبہ کٹائے پردہ غیب	اے بر سرِ سدرہ شاہراہست
گنجِ خزینہائے لاریب	وے بر سرِ عرشِ تمکین گاہست
پروانہ رسانِ ظلمت و نور	رفتہ زور اے عوشِ والا
وز نور و دغاں نوشتہ منشور	ہفتاد ہزار پردہ بالا
لیس ز دہانش دُرفشا ندہ	اے صدر نشینِ ہر دو عالم
طاہش وان یکا د خواندہ	محرابِ زمیں و آسماں ہم
نامش بہ سریرِ بادشاہی	گشتہ زمیں آسماں ز دینت
توقعِ سپیدی و سیاہی	نے نے شدہ آسماں زمینت
جاروب ز نانِ بارگاہش	ہر عقل کہ بے تو پے نبردہ
از پر فرشتہ رفتہ راہش	ہر جاں کہ تہ زندہ تو مردہ
شمشیرِ سیاستش سرا انداز	عقل ارچہ خلیفہ شگرفت
شمشیرِ زبانش گوہر انداز	بر لوحِ سخن تمام حرفست

کے ساتھ جا رہی ہے۔ بُرا یاد پر غور کر کے دیکھو کہ کہاں۔ کچھ شبہ نہیں کہ یہ خوبی مضامین حضرت نظام المتلانی کی صحبت کا فیض ہے۔ رضی اللہ عنہ۔

مولانا نظامی کے اشعار ذیل نہایت بلیغ اور اثرِ بجز و نیاز میں ڈوبے ہوئے ہیں۔

من بکس و رخصا نہانی ہاں لے کس بکیاں تو دانی

پیش تو نہ دیں نہ طاعت آرم افلاس تھی شفاعت آرم

گرتن جھٹے سرشتِ تست و رخط خستی نبشتہ تست

ہاں لے کس بکیاں بھجان اللہ۔ اخیر شعر کا مضمون اور تقابل الفاظ کمالِ استادانہ ہے

نعت

مولانا نظامی

ایسے خسرو

شاہِ رسل و شیخِ مرسل

خورشیدِ پین و نورِ اول

سلطانِ ممالکِ رسالت

طغرلے صحیفہٴ جلالت

ہم نورِ دہِ چراغِ بنیش

ہم چشمِ چراغِ آفرینش

گنجینہٴ کیمیاۓ عالم

پیش از ہمہ پیشوائے عالم

لے ختمِ پیمبرانِ مرسل

علوئے پین و ملحِ اوّل

لے حاکمِ کشورِ کفایت

فرماں دہِ جہلہٴ ولایت

لے خاکِ تو تو تیاۓ بنیش

روشن بہ تو چشمِ آفرینش

خاکِ تو اَدیمِ روئے آدم

نورِ تو چراغِ ہر دہِ عالم

کا نذر تو رسم دگر تو دانی

نہیں نہیں کچھ انتہا ہی نہیں۔ لفظ نہانی کس قدر بیغ و حسب حال ہے۔ امیر خسرو نور ظلمت کے مضمون کو دوسرے عنوان سے بیان کرتے ہیں:

عفو تو کہ مشعلیت پر نور از ظلمتِ راہِ من مکن دور

روشن کن ازاں منظر ہم را کاری بہ سحر شبانگہم را

ظلمتِ شب کو نور سحر سے بدل دینا کمالِ تنویر ہے۔ ان دو شعروں کا مقابلہ کرو۔

مولانا نظامی (۲) امیر خسرو

وانکہ کہ نفسِ باخِ آید کا ندُم کہ دم ز تن بر آید

ہم خطیبہ نام تو سرا آید با نام تو جانِ من بر آید

ظاہر ہے کہ مضمون دونوں شعروں کا ایک ہی یعنی خاتمہ تیرے نام پر ہو۔ خطبہ کے

لفظ سے مولانا نظامی کے مصرع میں خاص شانِ بلاغت پیدا ہو گئی ہے۔ بیان امیر خسرو کا

زیادہ موثر ہے جو موقع کے بالکل مناسب ہے۔ مولانا نظامی فرماتے ہیں جب نفسِ آخر ہو

(زندگی ختم ہو) تو تیرے نام کا خطبہ پڑھ رہا ہو۔ امیر خسرو فرماتے ہیں جب دم نکلے

تو جان تیرا نام لیتی ہوئی نکلے۔ جان اور نفس میں جس قدر فرق ہے اُسی قدر نام کی

عجوبیت میں فرقِ اسلوبِ بیان سے مفہوم ہو گا۔ امیر خسرو کے کلام میں 'با نام تو'

میں لفظِ با نے خاص لطف پیدا کیا ہے جو رفاقت پر دلالت کرتا ہے۔ مولانا کے

شعر میں نفسِ نامِ پاک لیتا ہوا ختم (آخر) ہو۔ امیر خسرو کے کلام میں جانِ نامِ پاک

امیر خسرو صرف ایک سوال کرتے ہیں چنانچہ فرماتے ہیں ع
خواہش بجز ایسے نذارم از تو

سوال کی انتہائی ہر ع

کا نذر تو رسم دگر تو دانی

دونوں انتہائی مصرعوں پر غور کرو اور دیکھو کہ فغانی اللہ کا مضمون کس میں زیادہ
نمایاں ہے؟ یقینی امیر خسرو کے مصرع میں۔ دیکھو مولانا نظامی کا مدعا ختم ہو جاتا ہے۔ ع

تا بآ تو چہ رخ نور گردم

امیر خسرو فغانی اللہ کے بعد بھی ترقی مدارج کے آرزو مند ہیں ع

کا نذر تو رسم دگر تو دانی

دگر تو دانی میں مدارج کی انتہائیں۔ علم قدیم غیر متناہی ہے۔ علیٰ ہذا سوال کی بھی
انتہائیں۔ جہاں تک رسائی نہم تھی، مدعا ظاہر کیا اور خوب ظاہر کیا۔ آگے حضرت
کریم کے علم قدیم کے حوالہ کر دیا۔ افوض اھریٰ الی اللہ۔ مولانا نظامی کے یہاں
نور سایہ اور چراغ کا تلازم بہت خوب ہے۔ امیر خسرو نے صاف صاف الفاظ میں
مدعا عرض کر دیا ہے۔ اوّل مجلہ قدس میں مقام چاہتے ہیں پھر وہاں سے رفیق علی کی
رفاقت میں قدم آگے بڑھا رہی ع

تا بآ تو بہ جانب تو آیم

انتہائے سیر ع

مولانا نظامی ایک ذرہ اخلاص کے طالب ہیں۔ امیر خسرو اچھے اخلاص پر مصود چاہتے ہیں۔ مس کو سونا کر دینے سے دیو کو فرشتہ بنا دینے میں زیادہ ترقی ہے۔ امیر خسرو کا مضمون زیادہ بلند ہے۔

(گزارش)

مولانا نظامی

امیر خسرو

روزیکہ مرا ز من ستانی	زمیناں کہ ایسے دارم از تو
ضائع کن از من آن چہ دانی	خواہش بجز این ندارم از تو
وانگہ کہ مرا بہ من دہی باز	کاندم کہ دم ز تن بر آید
یک سایہ لطف بر من انداز	با نام تو جان من بر آید
آن سایہ کہ از چرخ دورست	در جسد قدس بخش جایم
آن سایہ کہ آن چراغ نورست	تا با تو بہ جانب تو آیم
تا با تو چہ رخ نور گردم	آن راہ نما بہ من نہانی
چوں نور ز سایہ دور گردم	کاندر تو رسم دگر تو دانی

مولانا نظامی نے دو سوال کئے ہیں۔ ایک اوّل شعر میں ضائع کن از من الخ اس میں قبولِ عمل کا پہلو ہے۔ دوسرے سوال کا بیان دوسرے شعر سے شروع ہو کر چوتھے پر ختم ہوتا ہے۔ انتہایہ ہے ع

تا با تو چہ رخ نور گردم

دیکھتے ہو۔ ڈوبتے ہوئے کو بچا کر گھوڑے سے گرنے والے کو اٹھاؤ گے۔ سوار
گھوڑے سے گر کر اکثر خود دامن جھاڑ کر کھڑا ہو جاتا ہے۔ جو سیلاب میں بے قابو ہو جائے
اُس کو خدا ہی بچائے تو بچے۔

مولانا نظامی ایسہ خسرو

گرم سبزائے است آخر (۲) گر رحمت تست بر نکو زیت
ہم لطف برائے است آخر رحمت کن بندگان بد کیت
نیا زندانہ ناز مولانا نظامی کے یہاں ہے، امیر خسرو کے یہاں شانِ عجز۔ اول لطف
اور رحمت کا موازنہ کرو۔ پھر اس عاجزانہ سوال پر غور کرو۔ ع

رحمت کن بندگان بد کیت؟
مولانا نظامی ایسہ خسرو
پیش تو نہ دیں نہ طاعت آرم (۳) افلاس بسین و از سر جود
افلاس تہی شفاعت آرم بکھائے خزینہائے مقصود

اپنے اپنے رنگ ہیں دونوں شعر لا جواب ہیں۔ خسروی عجز، مولانا نظامی کے شعر میں ہے
اور نظامی شوکت امیر خسرو کے شعر میں۔ امیر خسرو کے سوال میں بھی اس موقع پر شانِ خسروی
بکھائے خزینہائے مقصود

افلاس جود خزینہ مناسب الفاظ ہیں۔ مولانا کے یہاں "تہی" کے لفظ نے شعر میں جان ڈال دی ہے
مولانا نظامی ایسہ خسرو
یک ذرہ ز کیمیائے اخلاص (۴) جانیم رساں کز اوج اخلاص
گر بر من من نہی شود خاص دیوم بفرشتگی شود خاص

امیر خسرو

گر فضل تو رحمتِ نریند

از طاعتِ چوں منے چہ خیرد

مجموعہ اشعار پڑھنے سے عجز و شکستگی کا رنگ امیر خسرو کے اشعار میں زیادہ نمایاں ہے۔
بندہ کینہ، تن گناہ پرورد، خاک، بندہ در، ناپاک، عذر خواہ، بے سرو پا، افلاس،
رحمت، عفو، شفع، یہ عاجزانہ الفاظ امیر خسرو کے یہاں ہیں۔ مولانا نظامی کے یہاں
اس رنگ کے الفاظ بیدل، عاجز، وجودِ پست، افلاس، تھی، بیکس، تن جستہ، شفاعت،
اور لطف ہیں۔ خود ان الفاظ کا مقابلہ کرو تو باعتبار اکثر امیر خسرو کے الفاظ میں
انکا شکستگی زیادہ پاؤ گے۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

بردار مرا کہ اوفتادم (۱) دستے کہ قنادنفس خود رائے

از مرکبِ جہدِ خود پیادم در مطرحِ سیلِ بے سرو پائے

بردار، دستے اس موقع پر دستے کلمہ و طلب کرنا بمقابلہ بردار کے زیادہ موثر ہے۔
مولانا نظامی کے شعر میں یہ مضمون ہے کہ ایک شخص گھوڑے سے گر گیا ہے اور کہتا ہے
بردار (اٹھاؤ) امیر خسرو یہ سہان دکھاتے ہیں کہ ایک شخص سیلاب میں اُچھلتا دُوبت
چلا آتا ہے اور چلاتا ہے دستے، (اتھ پکڑنا) تباؤ دیکھنے والے کے دل پر کس کا درد زیادہ اثر
کرے گا؟ یقیناً دُوبنے والے کا۔ خزن کر دو تم دونوں واقعے ایک ساتھ اپنی آنکھ سے

مولانا نظامی

امیر خسرو

چوں گرد شود و وجودِ بستم
 ہر جا کہ روم ترا پرستم
 من بیکس و رخنہا منسانی
 ہاں اے کس بیکیاں تو دانی
 پیشِ تونہ دیں نہ طاعتِ آرم
 افلاسِ تہی شفاعتِ آرم
 گر تن جھٹے سرشتہٗ تست
 و رخطِ ختنی نبشتہٗ تست
 گر باز بد اورم نشانی
 لے داوِرد اوراں تو دانی
 ہم تو دلِ پاک دہ زباں ہم
 در مدحتِ خویش بلکہ جاں ہم
 پیدا است کہ نیت از ہمہ ہست
 نقدیم بجز اُمید در دست
 افلاسِ بین و از سرِ جود
 بکشائے خزینہائے مقصود
 گیرم کہ نیم بلطف درخور
 آخر نہ کہ بندہ ام ہر دور
 گر رحمتِ تست بر نکوزیت
 رحمتِ کن بندگانِ بدبیت
 چون ان تو ایم پاک و ناپاک
 ہم تو بکرم نگر دریں خاک
 آخر نہ کلمِ سرشتہٗ تست
 نیک و بد من نوشتہٗ تست
 جرمِ منکر کہ چارہ سازی
 طاعتِ مطلب کہ بے نیازی

گزارشِ مدعا کی نسبت یہ دیکھنا ہے کہ بارگاہِ عالی میں کیا مدعا پیش کیا۔ ستائش کے
 نمونے تم کافی دیکھ چکے۔ اب نیایش و گزارش کی کچھ کیفیت معلوم کرو۔

(نمایش)

مولانا ظہامی

ایسے خسر و

اے عقل مرا کفایت از تو	اے عزیز پر غدر خواہاں
جتنِ زمن و ہدایت از تو	خو تو شیخِ برکناہاں
من بیدل و راہِ سہناک ست	خسر و کہ کیسہ بندہٴ قت
چوں راہِ برم توئی چہ پاک ست	در ہر چہ فتنہٴ فکندہٴ قت
عاجز شدم از گرانیِ بار	ہم رحمتِ تو بود کہ پیوست
طاقت نہ چگونہ باشد ایس کار	افگندہٴ خویش را دہ دست
گر قہر سرائے ماست آخر	دستے کہ فنا و نفسِ خود رہے
ہم لطفِ برائے ماست آخر	در مطرحِ یل بے سرو پائے
بردار مرا کہ اوستا دم	ہر چند تن گناہ پرورد
از مر کب جہد خود پیادم	در حضرتِ قرب نیست در خورد
تا در نفسم کفایتی ہست	با اینمہ گر نیری ایس خاک
فراک تو کئے گزارم از دست	نقصاں چہ بود بہ عالم پاک
داگر کہ نفسِ باخرا آید	خواہم بہ ستائشِ تو بودن
ہم خطبہٴ نام تو سہ آید	من خود چہ تو انمتِ ستودن

ایسے خرد

عفو تو کہ مشعلت پر نور
 از ظلمتِ راہِ من کمن دور
 روشن کن ازاں منظر ہم را
 کاری بسجرا شبا نگہم را
 زیناں کہ اُمید دارم از تو
 خواہش بجز این ندارم از تو
 کاظم کہ دم ز تن بر آید
 با نام تو جانِ من بر آید
 در حُجۃِ قدس بخش جاہم
 تا با تو بجانبِ تو آیم
 آں راہِ مناسبِ نہانی
 کا نذر تو رسمِ دگر تو دانی

مناجات کے تین جز ہیں جو خود خالق اکبر نے سورہ فاتحہ کے ذریعے سے تلقین فرمائے
 ہیں۔ اول تائیس، دوم نیایش، سوم گزارش تائیس کا حصہ زیادہ تر حدیں ختم ہولیتا
 ہے۔ مناجات کے لئے نیایش و عرض حال دو جز رہ جاتے ہیں۔ نیایش کی جان عجز و شکستگی ہے

مولانا نظامی

ایسر خسرو

روزیکہ مرا ز من ستانی	چوں زان تویم پاک فنا پاک
ضلع کن از من آں چه دانی	ہم تو بکہم نگر دریں خاک
وانکہ کہ مرا بہ من وہی باز	آہ نہ گلم سرشتہ تست
یک سایہ لطف بر من انداز	نیک بد من نوشتہ تست
آں سایہ کہ از چراغ دورست	چوں من قسم از تو می پریرم
آں سایہ کہ آں چراغ نورست	گر نامہ سیہ بود گیسم
تا با تو چراغ نور گردم	جرم منگر کہ چارہ سازی
چوں نور ز سایہ دور گردم	طاعت مطلب کہ بے نیازی
بے یاد تو ام نفس نیاید	گرفضل تو رجحتہ نہ ریزد
باید تو یا و کس نیاید	از طاعت چوں منے چه خیزد
گرتن جہنم سرشتہ تست	فردا کہ ز بندہ راز پرسی
ور خطفتی بنشتہ تست	نا کردہ و کردہ باز پرسی
گر باز بد اورم نشانی	چوں میدانی بکار ستم
لے داورد اوراں تو دانی	شرمندہ کن بب زجتم
	از رجعت خویش کن درم باز
	بے آنکہ ز کردہ پرسیم باز

مولانا فی

ایسے خسرو

من بکس و رخصتا ہنسائی	تا گوید ز کبر تو بہتیسین
ہاں لے کس بکیاں تو دانی	تہنا زباں کہ جان دل نیز
یک ذقن ز کیمیا لے اخلاص	بگرند ہی بیسچ سام
گر بر مس من نہی شود خاص	اں باں کہ بخویش زندہ مانم
آنجا کہ دہی ز لطف یک سہا	اں چشم ہم کہ بیش بند
زر گرد خاک - دُر شود آب	عفو تو جو بس ہم خویش بند
پیش تو نہ دیں نہ طاعت آرم	اں پر وہ کشا کہ باریا ہم
افلاس تہی شفاعت آرم	در پر وہ صلاح کار یا ہم
تا غرق نشد سفینہ در آب	پیدا است کہ نیت از ہم بہت
رحمت کن و دستگیر و دریا ب	نقدیم بجز امید بردست
ہم تو بہ عنایت اتہی	افلاس ہیں از سر جو
آنجا قدم رساں کہ خواہی	بخشائے خزینہائے مقصود
از ظلمت خود را نیم وہ	گیرم کہ نیم بلطف در خور
با نور خود آشنا نیم وہ	آخر نہ کہ بندہ ام بریں در
بردار مرا کہ اوفتادم	گر رحمت تست بر نکو زیت
از مرکب جہد خود پیادم	رحمت کن بندگان بدیت

مولانا نظامی

ایسہ خسرو

شک در دلِ من بود کاسیرم
 کز لطفِ زیم ز قسَمِ میرم
 گر قهر سزائے ماست آخر
 ہم لطفِ برائے ماست آخر
 تا در نفسم کفایتِ هست
 فتراک تو کے گز ارم از دست
 وانگہ کہ نفسِ باخِر آید
 ہم خطبہ نام تو سراید
 واں لحظہ کہ مرگ را پیچم
 ہم نام تو در حنوط پیچم
 چوں گرد شود و جو دِ پستم
 ہر جا کہ روم ترا پرستم
 احرام گرفت ام بکویت
 بلیک زناں بہ جستجویت
 احرام شکن بسی ست ز نهار
 ز احرام شکستم نگہ دار

با اینمہ گر زیری این خاک
 نقصان چہ بود بہ عالم پاک
 نزدیکِ خودم بخواں بدان تو
 کز خود ابد الابد شوم دور
 از یادِ خودم کن آہنناں شاد
 کز ہستیِ خود نیاید م یاد
 جائیم رساں کز اوجِ اخلاص
 دیوم بفرشتگی شود خاص
 در گلشنِ قدس کن ہنالم
 مگذار بہ گلخن و با لم
 آن بخش کہ از توام دہ یاد
 واں دہ کہ براہِ تو تواں داد
 خواہم بستایش تو بودن
 من خود چہ توانست ستودن
 ہم تو دلِ پاک دہ زباں ہم
 در دہتِ خویش بلکہ جاں ہم

مجرد کافرق مستلزم عدم ادراک ہے۔ عدم ادراک عدم وجود کو مستلزم نہیں۔

مُنَاجَات

مولانا نظامی

ایسر خسرو

عقل آبلہ پائے و کوئے باریک	اے عذر پذیر عذرخواہاں
وانگاہ ہے چو موئے باریک	عفو تو شفیق برگشاں
توفیق اگر نہ رہ نہاید	خسر کہ کینہ بندہ تست
ایں قفل بہ عقل کے کشاید	در ہر چہ فتنہ گندہ تست
اے عقل مرا کفایت از تو	آں را کہ تو انگنی بہر زیت
جُستنِ زمن و ہدایت از تو	برداشتنش باز دے کیت
من بیدل در راہ سہنا کست	ہم رحمت تو بود کہ پیوست
چوں راہ برم توئی چہ پاکست	افگندہ خویش را دہد دست
عاجز شدم از گرانی بار	دستہ کہ فنا نفس خود راے
طاقت نہ چگونہ باشاں کار	در مطرحِ یل بے سرو پائے
میکوشم و در تنم تو ایں نیست	بردار ز خاک رہ کہ پستم
کاز رم تو ہست پاک ازاں نیست	از دست رہا مکن کہ مستم
گر لطف کنی و گر کنی قسم	ہر چند تن گناہ پرورد
پیش تو یکست نوش تا زہر	در حضرت قرب نیست در خورد

اے خالقِ جسم و صانعِ روح مرہم نہ سینہائے مجسّمِ روح

اے بندہ نواز بندگیِ دوست زانِ تو جہاں ز مغز تا پوست

اے خاکِ براں سرورِ کز اخلاص برخاکِ عبادت نہ شد خاص

اس رنگ کے اشعار مولانا نظامی کے یہاں نہیں ہیں۔ اشعار ذیل کی معرفت ملاحظہ ہو:

اے بیشِ زدنشِ خردمند فرمانِ تو نطقِ را زباں بند

اے سترِ توبتہ و ہم را گوش در معرفتِ تو عقلِ بہوش

اے نورِ دہِ چہرِ عالم مردمِ کنِ آدمی و آدم

بودی تو نہ چنچ و نہ زمیں بود جز تو کہ تو اندِ اینچیں بود

چوں حکمِ تو گردِ آتشکارا کس را بہ چراؤ چوں چہ یارا

کردی بہ ازلِ تمامِ کاری کہیچ کستِ نبود یاری

عاجز نہ از اساسِ ساز تا یا رطلبِ کنی و انباز

اندیشہ بہر بلندی و پست بگزشت و بدامنّتِ نزدست

گردستِ منتِ رسد بہ دامن پس فرقِ چہ باشد از تو ہامن

آخر کے دو شعروں میں اُس غلطی کی اصلاح کی ہے جس میں فکر انسانی اپنے منتہائے

کمال پر پہنچ کر متلا ہو جاتی ہے۔ جب وہ کُنہ واجب الوجود کے ادراک سے عاجز

آ جاتی ہے تو انکار کی جرأت کر بیٹھتی ہے۔ امیر خسرو فکرِ نارسا کو مخاطب کر کے فرماتے

ہیں کہ ادراکِ ہنوس کے تو انکار نہ کر بلکہ یہ سمجھ لے کہ مادی مخلوق اور ذات

میر خسرو

عاجز نہ از اساسِ ہزار
تو یا رطلب کنی و نہ باز
قفلِ ہمہ را کلید بر تو
پنهانِ ہمہ پدید بر تو
لے خاکِ براں سرورِ کز خدایں
بر خاکِ عبادتِ نشہ خاص

مولانا نظامی کے اشعارِ خاص میں (یعنی جن کا مقابلہ امیر خسرو کے یہاں نہیں ہے) یہ شعر بہت بلیغ و نادر ہے۔

لے خطبہ تو تبارک اللہ فیض تو ہمیشہ ببارک اللہ
تبارک اللہ و ببارک اللہ کا مقابلہ دیکھو۔ تبارک اللہ اشارہ ہے مَتَبَارَكَ اللَّهُ الْكَلِيمُ الْحَقِيقُ
کی طرف۔ اشارہ اللہ کیا بلیغ خطبہ ہے۔ یہ اشعار بھی بہت خوب ہیں :

لے ہیچ خطہ نشہ ز اوّل بے حجتِ نام تو مُسَجِّل
لے ہرچہ رمیدہ و آرمیدہ در کنِ فیسکوں تو آفریدہ

امیر خسرو کے اشعارِ خاص تعداد میں زیادہ ہیں۔ اشعارِ ذیل میں اُن کا خاص درود
نیا رنگ ہے۔

مولانا ظفری

ہیہ خرو

اے مقصدِ ہمتِ بلند

اے صانعِ جسم و خالقِ روح

مقصودِ دلِ نیازمنداں

مرہمِ نہ سینہائے مجروح

ہم قصہ نامو وہ دانی

اے نوردہ چرخِ عالم

ہم نامہ ناموشہ خوانی

مردمِ کنِ آدمی و آدم

اے بندہ نواز بندگی دست

زانِ تو جہاں ز مغز تا پوست

بودی تو نہ چرخِ فتنے زمیں بوڑ

جز تو کہ تو اندایہ چنیں بود

اندیشہ بہ بندگی و پست

بگزشتِ بد امنست نزد دست

گردستِ منت رسد بد امن

پس فرق چہ باشد از تو تا امن

چوں حکم تو گرد آتشکارا

کس را بہ چراؤ چوں چہ یارا

کردی بہ ازل تمام کاری

کز ہیچ کست نبود یاری

عظمتِ قدرتِ ربّانی کا جو اظہارِ عُرّ و درکارِ تو آسماں زربوئے سے ہوتا ہے وہ ع
 اور دی چو سپرِ بیستونے سے نہیں ہوتا۔ مولانا نظامی فلکِ بیستون کی رفعت و کھا کر
 عظمتِ قدرتِ ثابت فرماتے ہیں امیرِ خسرو پستی و زبونی یعنی عظمتِ قدرتِ اس قدر
 ہے کہ اُس کے سامنے عظمتِ آسمان کا تخیل بھی نہیں ہو سکتا۔ ع ”بے کو کہنی ز کاف و نونے“
 سے معلوم ہوتا ہے کہ بلا دشواری قدرت نے سپرِ بے ستوں بنا دیا۔ کلامِ خسروی سے
 ظاہر ہوتا ہے کہ قلم برداشتہ کاف اور نون دو حرف لکھ دیے بس یہ قدرت کے ردِ بڑ
 یہ کائنات ہر ساری کائنات کی (جس کا آسمان ایک جزوِ اقل ہے) اب تم خود سمجھ
 لو کہ کونسا مضمون زیادہ آسانی ظاہر کرتا ہے۔ اس مقابلے سے ظاہر ہوتا ہے کہ
 منجملہ بندہ اشعار کے چار شعر مولانا کے افضل ہیں گیارہ امیرِ خسرو کے۔

مضامین خاصہ

امیرِ خسرو

مولانا نظامی

اے بیشِ زدنِ شِخِ دمنہ

اسمِ بیچِ خطِ گشتِ زاوَل

فرمانِ تو نطقِ رازِ باں بند

بے محبتِ نامِ تو مُسَجَل

اے سِرِّ توبتہ و ہمِ راگوش

اے خطبہِ تو تبارکِ اللہ

در معرفتِ تو عقلِ بیہوش

فیضِ تو ہمیشہ بارکِ اللہ

اے جاں بہ جسدِ فگندہ تو

اے ہر چہ رمیدہ و آرمیدہ

ہر کس کہ بجزِ تو بندہ تو

در کُنِ فیکوں تو آفریدہ

لگا دی ہیں تو اُن کے ذریعے سے سترگر ہیں کھول دی ہیں۔ یعنی آبائے علوی کے جو تصرفات عالم میں جاری ہیں اُن سے ہزاروں کام ہو رہے ہیں۔ یا احکامِ نجوم کی جانب اشارہ ہو۔ سات گرہ کے سترگر ہیں کھول دینا پر لطف مضمون ہے لفظی رعایت پر خیال کرو تو بد و بختا دی میں دو کا لفظ ہفت و ہفتاد کے مناسب ہے۔ امیر خسرو کا مضمون اس سے بلند تر ہے۔ فرماتے ہیں کہ حکم الہی کے سامنے آسمان کیا چیز ہے محض بیج اور ناپ چیز لہذا عظمت الہی کا اظہار امیر خسرو کے شعر میں زیادہ ہے۔ سپر کے ساتھ پر بیچ کا لفظ لطف خاص رکھتا ہے۔ نجومی اور ظکی آسمان کے جس چکر میں ہیں اُس سے آج تک بال بھر بھی نہیں نکلے۔

مولانا نظامی

ایسے خسرو

ترتیبِ جہاں چنانکہ بایست (۱۴) عالم ز تو شد بہ حکمت آباد
کردی بمثابتہ کہ شایست حکمت ز تو یافت آدمی زاد

مولانا نظامی کے پورے شعر کا مضمون ایک مصرع میں امیر خسرو نے زیادہ شاندار الفاظ میں لکھ دیا ہے۔ چنانکہ بایست اور بمثابتہ کہ شایست کا پورا مفہوم بہ حکمت آباد میں زیادہ بیغ پیرایہ میں آگیا ہے۔ دوسرے مصرع میں امیر خسرو شرف انسانی کو نمونہ قدرت قرار دیتے ہیں۔ یہ مضمون مولانا نظامی کے شعر میں نہیں ہے۔

بے کو کہنی ز کاف و نونے ^{مولانا نظامی} (۱۵) در کار تو آسماں ^{ہیستے خسرو} زبونے
کردی چو سپہ مستونے وز کلک تو کون کاف و نونے

مولنا نظامی کے شعر کا پایہ بہت بلند ہے۔ نور لایزال نے جو برقی قوت مولنا نظامی کے کلام میں پیدا کی ہے اس کا عشرِ عشر بھی امیر خسرو کے شعر میں نہیں ہے۔ امیر خسرو نے شاہانہ غیرت کی بنیاد پر شرکت کی نفی کی ہے مولنا نظامی جلال ربانی کی برقِ زمین سے شریک و شرکت دونوں کی ہستی کو مٹاتے ہیں۔ وَلْيَهْطَا بُونَ بَعِيدٍ۔

امیر خسرو

مولنا نظامی

در صنع تو کا د ازعد و بیش (۱۲) باری کی حکمت کہ داند

عاجز شدہ عقلِ علت اندیش کہ کُن کُن تو نکتہ راند

مولنا یہ بیان فرماتے ہیں کہ تیزی بے شمار صنعتِ عقلِ علت اندیش کے عجز کا سامان ہے۔ امیر خسرو فرماتے ہیں کہ چونکہ حکمتِ الہی کی باریکی کو پہنچنا محال ہے اس لئے اس کے امر و نہی میں کون عقل کو دخل دیکتا ہے۔ اس طرح دعویٰ دلیل سے ثابت ہو گیا۔ اس کے علاوہ مولنا نظامی کے مضمون سے واضح ہوتا ہے کہ بے شمار صنعت کو دیکھکر عقل عاجز ہوتی ہے۔ امیر خسرو باری کی حکمت کی سبب عجز قرار دیتے ہیں جو ذرہ ذرہ میں عیاں ہے لہذا ہر ذرہ عجزِ عقل کے لئے کافی ہے۔

امیر خسرو

مولنا نظامی

گرفت گرہ بہ چرخ دا دی (۱۳) دعویٰ گری سپر پر تیج

ہفتا و گرہ بد و کشا دی در محکمہ قضائے تو بیج

مولنا نظامی فرماتے ہیں آسمان میں اگر سات گرہیں (سبعہ تیارہ) دستِ قدرت نے

لفظ ہمہ میں انحصار کر کے وسعتِ قدرت دکھاتے ہیں جس طرح ایک مصوّر تل کی برابر نقطہ میں ایک شہر کا منظر نمایاں کر دیتا ہے۔ دوسرے دونوں مصرعے مقابل پڑھو۔

ع با حکم تو ہست و نیت یکماں

ع حکم تو رواں بہ بود و نابود

امیر خسرو کا مصرع زیادہ چست اور زور دار ہے۔ حکم الہی کا نفوذ و نفاذ جس قوت کے ساتھ امیر خسرو نے ظاہر کیا ہے وہ مولانا نظامی کے لفظوں میں نہیں ہے۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

اے امیر ترا نفاذِ مطلق (۱۰) اے حکمتِ توبہ امیرِ مطلق

از امیر تو کائنات مشتق عالم زد و حرف کردہ مشتق

مولانا نظامی کے اوّل مصرع سے امیر الہی کا محض نفاذِ علی الاطلاق عیاں ہوتا ہے۔ امیر خسرو کے مصرع میں امیرِ مطلق کا عین حکمت ہونا بھی بیان ہوا ہے، اور یہی شانِ عدل ہے۔ مولانا نظامی کے پورے مصرع کا مضمون امیر خسرو کے ان دو لفظوں میں آگیا امیرِ مطلق۔ از امیر تو کائنات مشتق میں وہ لطف نہیں جو عالم زد و حرف کردہ مشتق میں ہے۔ صرف دو حرف سے سارے عالم کا مشتق ہو جانا قدرت پر زیادہ دلالت کرتا ہے بہ مقابلہ عظیم الشان امیر الہی سے مشتق ہونے کے۔

راہِ توبہ نورِ لایزالی (۱۱) شرکتِ نبردِ بملکِ راہے

از شرک و شریک ہر دو خالی خاصہ کہ بملکِ چیں تو شاہے

مولانا نظامی

امیر خسرو

اے بر ورقِ تو درسِ ایام (۸) و ز تربتِ تو یافت ایام

ز آغازِ رسیدہ تا بانجام پیرایہٴ صبح و زیورِ شام

مولانا نظامی نے سادہ الفاظ میں یہ مفہوم ادا فرمایا ہے کہ زمانہ بآں ہمہ امتداد پس اس قدر وسعت رکھتا ہے کہ اُس کے سارے واقعات کی سرگزشت کتابِ قدرت کے صرف ایک ورق پر ثبت ہے۔ امیر خسرو تغیرِ مضمون کے ساتھ زیادہ دلکش الفاظ میں یہ ظاہر کرتے ہیں کہ عالم کی دلکش نیزنگیاں بد قدرت ہی کی بخشی ہوئی ہیں۔

ع پیرایہٴ صبح و زیورِ شام

کیسا دلآویز مصرع ہے صبح کا نورانی لباسِ شام کا مضع زیورِ تنخیل کا اعلیٰ نمونہ ہے۔

مولانا نظامی کے شعرے درسِ ایام کا وقوع ثابت ہوتا ہے اور بس۔

نتیجہٴ تعلیم نہیں معلوم ہوتا۔ امیر خسرو کے شعرے درس و نتیجہٴ درس دونوں ظہور پزیر ہیں۔

مولانا نظامی

امیر خسرو

اے واہبِ عقل و باعثِ جاں (۹) بودِ ہم گشت از تو موجود

با حکمِ تو ہست نیست یکساں حکمِ تو رواں بہ بود و نابود

مولانا نظامی نے صرف عقل و جان کے عطا و ایجاد کا تذکرہ فرمایا ہے، نیز یہ کہ حکمِ ربّانی وجود و عدم دونوں پر یکساں نافذ ہے۔ امیر خسرو تمام مخلوق کا ایک زراے

فرق ہے۔ جو آنکھ سُر سے کی مدد سے دیکھے وہ اُس آنکھ کو کہاں پہنچ سکتی ہے جو خود اپنی قوت سے دیکھے۔ اس کے بعد بلندیں اور دُوریں کے فرق پر غور کرو۔ بلند میں شانِ رفعت کو ہویا کرتا ہے۔ عارف ششِ جہت میں نگاہ سے مطلوب کا جلوہ دیکھتا ہے اور اُس کی نظر میں فوق و تحت سب یکساں ہے۔ درِ باز کن اور سرمایہ وہ کا فوق بھی ملاحظہ ہو۔ در کھول دینے سے یہ حاصل ہے کہ نگارہ گاہ پیش نظر ہے، اہلِ بصر اپنی نظر سے کام لیں۔ سرمایہ وہ سے یہ مراد ہے کہ نگارہ اور توفیقِ نگار سب اُسی طرف سے ہے۔ نطائِ گاہ کے ساتھ قوتِ نگارہ بھی اُسی طرف سے آتی ہے۔ سرمایہ وہ سے فیض ذاتی مفہوم ہوتا ہے۔ دروں نشین و ہتی نشین دروں نشین میں زیادہ سے زیادہ خلوتِ نشینی کا مفہوم ہے۔ ہتی نشین میں احتیاج و افلاس ہے جو درِ کریم پر پہلا ذریعہ حصولِ فیض کا ہے۔ نظر کو مزید وسعت دو۔ جو خودی سے ہتی ہو کر اور فنا کے مراتب طے کر کے سرحدِ بقا پر پہنچے اُس کی کامیابی اور مایہ داری کہاں تک پہنچے گی۔

ایسے خرد

مولانا نظامی

صاحبِ تُوئی آں دگر کہ ام اند (۱) قادرِ تُوئی آں دگر چہ باشد

سلطانِ تُوئی آں دگر غلام اند منعمِ تُوئی آں دگر کہ باشد

مولانا نظامی کا شعر صاف بلند پایہ ہے۔ ”ع“ سلطانِ تُوئی آں دگر غلام اند“ کو

امیر خسرو کا کوئی مصرعہ نہیں پہنچتا۔

نہایت مناسب ہے۔

مولانا نظامی

ایسر خسرو

اے آنکہ نہ بر طریقِ چو نی (۵) ہر چہ از تو لگان برم بچو نی
 دانائے درونی و برونی آں من بوم و تو زان برونی
 مولانا نظامی نے سادہ مضمون بیان فرما دیا ہے۔ ایسر خسرو ایک دقیق فلسفہ پیدا کرتے
 ہیں۔ یعنی جو بھی تصورِ علی سے اعلیٰ ذات باری تعالیٰ کا ہم اپنے ذہن میں قائم کریں وہ
 ہمارے دماغ کی ایجاد ہوگا نہ ذات باری کا ادراک۔ لہذا وہ ایک ناقص ہستی کا
 ادراک و تصور ہوگا، نہ کامل و جب الوجود کا۔ ”آں من بوم“ پر غور کرو۔ ظلم و جہول
 انسان بڑی کاوش سے ایک مفہوم ذات باری کا قائم کرتا ہے اور اُس پر بزمِ خود
 بڑے سے بڑے نتائج لیکن یہ نہیں سمجھتا کہ اس پردہ میں وہ خود چھپا ہوا ہے اور خود
 اپنے ہی بابۃ احکام صادر کر رہا ہے۔ جو بچوں ہے وہ چگونگی میں کس طرح ساسکتا ہے۔
 اس راہ میں کیسے کیسے مدعیانِ خود نے ٹھوکریں کھائی ہیں۔

مولانا نظامی

ایسر خسرو

اے سرمہ کش لبِ بندیاں (۶) اے دیدہ کشائے دُورِ بنیاں
 در باز کنِ دروں نشیاں سرمایہ دہِ تنی نشیاں
 اہل معرفت کو جو فیضِ مبدیٰ فیاض سے پہنچتا ہے اُس کا ذکر ہے۔ ایسر خسرو کا شعر بلند پایہ
 ہے۔ سرمہ کش، اور دیدہ کشائے کو اول دیکھو۔ صفاتی و عارضی قوت اور ذاتی قوت کا

امیر خسرو کا پہلا مصرعہ ”اے توبہ بین صفت سزاوار“ مضمون و بندش دونوں میں
لاٹھانی ہے۔ اور المستجمع لجميع صفات اکمال کی پوری تفسیر۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

اے ہست کنِ اساسِ ہستی (۳) اے قدرتِ توبہ چہرہ دستی

کو تہ زورت دراز دستی از نیت پدید کردہ ہستی

مولانا نظامی کے اوّل مصرعہ کا مضمون امیر خسرو کے شعر میں زیادہ بیغ انداز میں موزوں
ہوا ہے۔ قدرت اور چہرہ دستی سے کلام میں خاص زور پیدا ہو گیا جو حسبِ حال ہے۔
نیت سے ہستی کا پیدا کر دینا قدرت کا انظما رب مقابلہ اساسِ ہستی کو ہست کرنے کے
زیادہ کرتا ہے۔

امیر خسرو

مولانا نظامی

اے ہفت عروسِ نہ عماری (۴) اے چار ببا طہفت پردہ

بر در گہ توبہ سپردہ داری بر ہفت عروسِ عتد کردہ

مولانا نظامی کے یہاں مضمون زیادہ صفائی سے بندھا ہے۔ ہفت عروس و نہ عمار کے
واسطے پردہ داری بہت مناسب ہے۔ سب سے تیارہ کی جانبِ تصرفات و احکامِ نجوم
منسوب ہیں ان کے لحاظ سے بھی پردہ داری بہت موزوں ہے۔ امیر خسرو کے
یہاں چار ببا طہفت پردہ ہفت عروس تین عدد جمع ہیں۔ مولانا نظامی کے
یہاں صرف دو ہفت عروس و نہ عمار ہی۔ امیر خسرو کے شعر میں لفظ عتد عروس کے

مولانا نظامی

امیر خسرو

بے کو کہنی ز کاف و نونے در کارِ تو آسمانِ بُونے
 کر دی چو پہرِ بیتونے وز کلمبِ تو کون کاف و نونے

انفرادی مقابلہ۔ مطلع مولانا نظامی کا بہت بلند و اعلیٰ ہے۔ پہلا مصرع دلیل و دھما
 دعویٰ ”سر آغاز کا لفظ کس قدر مناسب موقع ہے۔ دوسرا مصرع

بے نام تو نامہ کے کلم باز

جتنی بار پڑ ہو گے نام اور نامہ کی تجنیس تازہ و لطف دے گی۔ امیر خسرو کے مطلع میں
 ایک خاص خوبی ہے۔ داستانِ عشق و جن کے مناسب خزینہ راز ہے اور قصۂ مجنوں کے
 ساتھ خزینہ پردازِ عقل صنعتِ تضاد۔ مولانا نظامی کا مطلع ہر مضمون کی مثنوی کا
 سرنامہ ہو سکتا ہے۔ امیر خسرو کا مطلع صرف داستانِ عشق کا طرۂ دستار بن سکتا ہے۔

مولانا نظامی

امیر خسرو

اے کار کشائے ہر چہ بستند (۲) اے توبہ ہیں صفتِ سزاوار

نام تو کلیدِ ہر چہ بستند نام تو گرہ کشائے ہر کار

امیر خسرو کا شعر بہتر ہے مولانا نظامی کے پورے شعر کا مضمون امیر خسرو کے دوسرے
 مصرع میں آگیا۔ ”کار کشائے“ ”گرہ کشا“ ”زیادہ بیخ ہے۔“ ”گرہ کشائی شکل کشائی پر دال ہے“
 لہذا اس سے اظہارِ قدرتِ بیشہ ہو گا۔

مولانا ظفری

ایسخر و

صاحبِ تویی آن دگر که ام اند	قادر تویی آن دگر چه باشد
سلطانِ تویی آن دگر غلام اند	منعم تویی آن دگر که باشد
اے برورقِ تو درسِ ایام	وز تربیتِ تو یافتِ ایام
ز آغازِ رسیده تا انجام	پیرایه صبح و زینورِ شام
اے وایسبِ عقل و باعثِ جان	بودِ ہمہ گشت از تو موجود
با حکمِ تو هست و نیست یکاں	حکمِ تو رواں بہ بود و ناپود
اے امرِ ترانفادِ مطلق	اے حکمتِ تو بہ امرِ مطلق
از امرِ تو کائناتِ مُشتق	عالمِ زد و حرفِ کردہ مشتق
راہِ تو بہ نورِ لایزالِ	شرکتِ نبرد بہ ملکِ راہے
از شرکِ و شریکِ ہر دو خالی	خاصہ کہ بہ ملکِ چن تو شاہے
دُصنعِ تو کا مد از عددِ بیش	باریکیِ حکمتِ کہ داند
عاجز شدہ عقلِ علتِ اندیش	کز کنِ کمنِ تو نکتہ راند
گرفتِ گرہ بہ چسبِ دادی	دعویِ گریِ سپرِ پہنچ
ہفتادِ گرہ بہ دو کشادی	در محکمہ قضائے تو ہیچ
ترتیبِ جہاں چنانچہ بایست	عالمِ ز تو شد بہ حکمتِ آباد
کردی بہ مشابہتِ کہ نہایت	حکمتِ ز تو یافتِ آدمی زاد

ایک قادر الکلام ہوتا کہ کلام ہو۔ اس کے بعد ایسے نسخہ کے اشتہار اسی انداز سے ریختے
اور سوچے۔ متانت و فصاحت کلام اور بندی و خوبی منہا میں کے ساتھ ساتھ اور دل
چاشنی پاؤ گے اور تمہارا دل شہادت نکلا کر یہ ایک در آتش دل کی صدا ہو۔
اول حمد کو لیجئے۔

حمد

مولانا نظامی

ایسے نسخہ

اے نام تو بہترین سر آغاز	اے داہہ بہ دل خزینہ راز
بے نام تو نامہ کر کسب باز	مقل از تو شدہ خزینہ پرداز
اے کار کشائے ہر چہ بستند	اے توبہ ہیں صنعت سراوار
نام تو کلید ہر چہ بستند	نام تو گرہ کشائے ہر کار
اے ہست کنِ اساس ہستی	اے قدرتِ توبہ چہرہ دستی
کو تہ زورت دراز دستی	از نیت پدید کردہ ہستی
اے ہفت عروسِ نہ عماری	اے چار بباط و ہفت پردہ
برد رگہ توبہ یردہ داری	بر ہفت عروس عقد کردہ
اے آنکہ نہ بر طسریق چونی	ہر چہ از تو گماں برم بہ چونی
داناے درونی و برونی	آں من بوم و تو راں برونی
اے سر مرہ کش بستہ بیناں	اے دیدہ کشائے دُور بیناں
در باز کنِ دروں نشیناں	سر پایہ دہ تہی نشیناں

مجنوں لیلیٰ کا مقابلہ لیلیٰ

مجنوں (۱) مولانا نظامی

گنجوی (۲) ملا ہاشمی ہروی

اور (۳) ملا مکتبی شیرازی

کے ساتھ

مولانا نظامی امیر خسرو

مقابلے سے پہلے یہ اظہار ضروری ہے کہ مقابلہ کلام میں اگر اشعار امیر خسرو کو مولانا نظامی کے اشعار پر ترجیح دی جائے تو اس سے یہ نہ سمجھنا چاہیے کہ مولانا کے پایہ بلند میں کچھ فرق آتا ہے۔ شہسوی میں مولانا نظامی کا

مرتبہ امیر خسرو سے بلند ہے۔ اور اس کو خود امیر نے اس بلند آہنگی سے ظاہر کیا ہے کہ مولانا نظامی کا بڑے سے بڑا ماح اس سے بڑھ کر بیان نہیں کر سکتا۔ لیکن اس سے یہ لازم نہیں آتا کہ مولانا نظامی کا کل کلام امیر خسرو کے تمام کلام سے افضل ہے۔ شہسوی مجنوں لیلیٰ میں کلام خسروی کی برتری صاف عیاں ہے۔ میں اپنی فہم و ادراک کے موافق موازنہ کر کے فرق کلام آزادانہ ظاہر کر دوں گا۔

مقابلے کے واسطے وہ اشعار انتخاب کئے گئے ہیں جو ہم قافیہ یا ہم مضمون

ہیں۔ اس طرح پورا موقع مقابلہ کا ہے۔ موازنہ دو طرح ہو سکتا ہے۔ اولاً مجموعۂ ثانیاً انفراداً۔

مجموعی مقابلے کے لئے پہلے مولانا نظامی کا کلام پڑھا اور بار بار پڑھا۔

اور جب پڑھ چکو تو غور کرو کہ دل پر کیا اثر ہوا۔ تمہارے دل پر متانت بلاغت کلام کا اور مضامین کی بلندی و رزانت کا اثر پڑے گا اور تم کہہ اٹھو گے کہ ضروریہ

جاں بلب پایا پانی سمجھ کر سراب پر بامید سیرابی نہنچتا ہی اور وہاں دیکھتا ہے کہ
پانی نہیں ریگ موج زن ہے۔ جو صدمہ مایوسی اُس کے دل کو نہنچتا ہے وہی اُس
شخص کے دل کو نہنچتا ہی جو وفائے وعدہ کی اُمید پر سفلہ کے پاس جاتا اور اُس کی
وعدہ خلافی سے خون جگر پیتا ہے۔ جنہوں اپنی ناقدری کا شکوہ کرتا ہی:

بے قیمت و قدر و خوار و کاہاں

چوں مرکبِ کورِ بادشاہاں

دیکھو کسی تشبیہ تام ہے۔ مشبہ کی چاروں صفات ”بے قیمت و قدر و خوار و کاہاں“
مشبہ بہ میں اعلیٰ پایہ پر موجود ہیں۔ بادشاہ کی سواری کا گھوڑا اندھا ہو جائے تو
ہمیشہ خوار و زار رہتا ہی۔ معمولی گھوڑا ہو تو مار دیا جائے۔ وہ نہ مارا جاتا ہے نہ
کچھ قدر ہوتی ہی اور نہ پیٹ بھر کر کھانا ملتا ہی۔ یوں ہی کس مہر سی ولاغری میں ایام
زندگی پورے کرتا ہی۔

یہی کے دفن کی تشبیہ:

گرایاں جگر زمیں کشادند

واں کانِ نمک درو نہادند

”جگرِ مین“ اور ”کانِ نمک“۔ اللہ دُرِّ قائلہ۔

لیلیٰ مجنوں ایک مرتبہ خوبیِ تقدیر سے باہم ملتے ہیں، لیکن پاکبازی و پاک دلی کے تھ

دو صبح بسم رسیدہ از دور

دو مشعلہ را یکے شدہ نور

چونکہ دونوں سوختہ جاں تھے اس لئے مشعل کی تشبیہِ حال ہے۔

مراجعتِ لیلیٰ کے بعد مجنون سوختہ آخر تمام شب پیشِ غم کے ہاتھوں نیم

مردہ ہی رہا۔

نے مردہ نہ زندہ بود تاروز

چوں غم زدہ مشعلِ جگر سوز

تیل میں پانی لمبا ئے تو اُس کے اثر سے مشعل بجالتِ نیم سوختگی سخت شورش و پراگندگی

کے ساتھ جلتی ہے۔ یہی حال مجنوں کا تھا۔ کمالِ تشبیہ یہ ہے کہ مشعل شب کو جلتی ہے، مجنوں

بھی رات ہی کے وقت آتشِ فراق میں جل رہا تھا۔

فرط غم و اندوہ سے لیلیٰ کے نازک رخساروں پر جھائیاں پڑ گئی ہیں :

نے کلفۂ کسایہ بد بہتاب

نے غلظۂ کسایہ بر آب

رخسارِ نازک کی جھائیاں پانی پر سایہ، یہ نازک خیالی امیر خسرو کا حصّہ ہے۔

سراب کی تشبیہ :

در دشتِ سراہائے کیس تو ز

چوں وعدہٴ سفلیگاں جگر سوز

در پردہ غیب محرم راز وزیر از سپہ کیہ پرداز
 در عالم وحدت ایستاده برہر دو جہاں قدم نہادہ
 از خواہگی استیں کشیدہ در پایہ بندگی رسیدہ
 بنا تر جسد پاک بناں بیدار ترین شب نشناں
 ہر شب کہ رو در بریں کن بام بر فرش فرشتگان زندگام
 در پیش دو ند جسد مشاق گویند بہ عرش قم علی الساق
 منذر سپہ بر ترش باد خسرو چوستان چاکرش باد

تشبیہ | اشاعی کے کلمات میں سے خوبی تشبیہ بھی ہے۔ تشبیہ کا حُسن یہ ہے کہ وضع ہو
 اور بدیع یعنی جس کی تشبیہ ہو اُس کا پورا نقشہ کھینچے۔ اسی کے ساتھ ندرت کا پہلو لے
 ہوئے ہو۔ امیر خسرو نے مجنوں لیلیٰ میں بہت سی نادر تشبیہیں پیدا کی ہیں بعض ہونے
 اور پردہ ہو چکے ہیں۔ چناب لکھے جاتے ہیں۔ جانباز دلاور جب میدان میں حملہ آور
 ہوتا ہے تو اس پھرتی اور سبک دستی سے ہر سمت حملہ کرتا ہے کہ اس کی تلوار شعلہ جوالہ
 بن جاتی ہے۔ دیکھنے والوں کو یہ معلوم ہوتا ہے کہ ایک ہی وقت میں چاروں طرف
 ہاتھ مار رہا ہے۔ امیر خسرو اپنے بھائی کے ہوں کا بیان فرماتے ہیں:

رو از ہمہ سو بر زم چوں تیغ

تیغ از ہمہ رو چو برق در میغ

علاوہ خوبی تشبیہ دونوں مصرعوں کا تقابل اور تیغ کی الٹ پلٹ قابل داد ہے۔

خطِ مراتب

امیر خسرو کو دقیقہ سنجی و واقعہ نگاری کا جو ملکہ مبدیہ فیاض سے عطا ہوا تھا اُس کی جانب ہم اوپر اشارہ کر چکے ہیں۔ اسی صفت کا اثر ہے کہ اُن کے کلام میں غلطِ مراتب کا پہلو نمایاں ہے اور اُن کا قلم کبھی دائرہ اعتدال سے باہر نہیں جاتا۔ سب سے زیادہ لغزش گاہ پیر کی بیچ ہے۔ زورِ مبالغہ کبھی حدِ رسالت سے ٹکرا دیتا ہے اور کبھی سد الوہیت سے۔ حضرت سلطان المشائخ نظام الدین اولیا محبوب الہی قدس سرہ کے ساتھ جو جوشِ عقیدت امیر خسرو کو تھا اور جو شفقت حضرت کو اُن کے حال پر تھی وہ یادِ گارِ زمانہ ہے۔ تاہم بیچِ مُرشد میں پورا لحاظِ حفظِ مرتبہ کا رکھنا ہے۔ اور ایک لفظِ قلم سے ایسا نہیں نکلا جو اس دائرہ سے باہر ہو۔ بیچِ پیر کی بیچ میں ذرہ برابر کمی نہیں کی۔ غالباً یہ بیچِ نمونہ بیچ کہی جاسکتی ہے۔

چوں گوہرِ بیچِ خواجہ صفتم	از غیب شنیدم آنچہ گفتم
اکنوں قدرے دُرِ معانی	ریزم بسرِ جنبہِ ثانی
قطبِ زمین و پناہِ ایماں	سرِ حُبِّدِ حُبِّدِ کریاں
در شرعِ نظامِ دینِ احمد	یعنی کہ نظامِ دیں محمد
در حجرِ ہفتہ بادشاہے	در عالمِ دل جہاں پناہے
بر خاکِ ز رحمتِ آسمانے	بر چرخِ ز دولتِ آستانے
بر مہِ زِ گلیمِ بُردہِ رایت	سلطانِ ممالکِ ولایت
شاہنشہ بے سرِ رویہ تاج	شاہانش بہ خاکِ پائے محتاج

کاں تن کہ بہتے سرشتہ است مردم نگری دے فرشتہ است
فی الجملہ ہرچہ دست سانی ہمت چوقوی بود برآنی

(بے اصول کام بیکاری سے بدتر ہے)

بے بہرہ کہ کار کردنش بخت بیکار ترین مردماں اوست
(سستی ارادہ کو بھی سست کر دیتی ہے)

آن خواجہ کہ کاہلی ست خویش کاہل تر از وست آرزویش
(جو کام کر دو کو تن کے ساتھ کر دے)

ہر کہ کہ علم شدی بہ کاے در غایت آن بکوش باے
(تھوڑی اچھی چیز بہت سی بُری سے بہتر ہے)

یک شاخ کہ میوہ دہد تر بہتر ز ہزار بارغ بے بر
یک بیل خوش نوائے و دلکش بہتر ز دوصدہ کلاغِ ناخوش
(اچھا لکھو اگرچہ تھوڑا ہو)

آن بہ کہ چونکتہ سگالی حرفے بنود ز نکستہ خالی
نے چوں حبشی کہ از تب ہی نورے نہ و عالم سیاہی
جو لوگ بے معنی دفتر سیاہ کرتے ہیں اُن کی تحسیروں کی تشبیہ حبشی سے کیا
خوب ہو۔ ع

نورے نہ و عالم سیاہی

واں راست پانچ آسماں سر کز جو ہر علم یافت افسر
(علم سطحی و سرسری نہ بلکہ عمیق و کامل ہونا چاہئے)

آن نیست نشان علم والا کز خلق بری بہ جیلہ کالا
علم آں باشد کہ نہ کند پاک نے زرق مژدہ ران چالاک
آن تختہ درست کن بہ تکرار گاہ کہ شوی از ہنسایت کا
(مرد بننے کی کوشش کرنی چاہئے)

چوں مرد بگردِ مردمی گرد نے ہمچو بجیل نابو اُندر
سرمایہ مردمی مکن کم کز مردمی ست قدرِ مردم
(دوست اور دوستی)

تا پانہ نہی بدست یاری از دوست مخواہ دوست ڈاری
یائے کہ بجاں نیاز مائی در کارِ خود شہِ روائی
صد یار بود بہ نام شکست چوں کار بجاں فتدیکے نیست
(آسودگی دل کا راز)

خواہی کہ نگردی آرزو مند می باش بہر چہ بہت خورند
پویاں حرصِ رے ز رست خورند ہی دل صلاے مرد
(عزت بہت کا ثمرہ ہے)

خواہی شرف و بزرگواری میکوش بہتے کہ داری

طاقت بر میسد چند جو شتم	آتش بدرونه چند پو شتم
گیرم کہ بود بہ پردہ جا یم	وز حجرہ غنم بروں نیایم
ایں خانہ شگاف نالہ زار	پوشیدہ کجا شود بہ دیوار
اں را کہ درونہ چاک باشد	از پردہ درمی چہ باک باشد
در مجلس عشق جہام خوردن	و نگہ غم ننگ و نام خوردن
دست من و آستین یارم	گو خلق کنند نگارم
شوریدہ کہ غرقِ حال باشد	رُسوا شدنش جمال باشد
ہر کبک درمی بہ تیز گامی	بر لالہ و گل بہ خوش خرامی
مکیں من ستمند دل تنگ	مجبوس بلا چو لعل درنگ
اے دوست کہ بے منی و با من	آتش زدہ یا توئی و یا من
زارم ز غمت عظیم زارم	دست کہ زد دستِ فِت کارم
گر کرد زمانہ بے وفائی	بارے تو کمَن کہ آشنائی
مانعِ حیات درنو شتم	تو دیر بزی کہ ما گد شتم

حقائق و معارف | مجنوں لی! اگرچہ ایک عشقیہ داستان ہے لیکن امیر خسرو کی دقیقہ بینی نے جا بجا اُس میں ایسے معارف درج کر دیئے ہیں جو ایک کامیاب زندگی اور رفعتِ مرتبہ کے واسطے دستورِ عمل بن سکتے ہیں۔

(کمال انسانی ہمت و علم پر منحصر ہے)
لیکن بنو و حیاتِ جاوید تا سرنگشی بہ ماہ و نورِ شید

می آئی یا بروں خسرا بد
دوری تر تو وائے صوری

بنواز به شربت پسیم
مگذار که بردرت شوم خاک
کز دو غمت نباشم سو
هیات کبے تو چون تو انست
کشتم چه سود چون شدم غرق
انگشت منه که شعله تیرست
پندار که چشمه است از درد
در د تو دوائے جان من باد

جانم ز نسق بر لب آمد
گفتی که صبوحه دوری
بنمائے رنج چو یامینم
تغیم زین آستان بکن پاک
آسوده میاد جانم آن روز
گیرم خوش و نشاطاں تو انست
سیلاب بلا برآمد از نسق
بر سوز دلم که رستخیزست
هر قطره خون بریں رخ زرد
مهر تو در استخوان من باد

(دیل کی زار نالی ویرانہ عاشق سے مراجعت کے بعد)

بنیاد صبوریم در فساد
خود را بوبال من گرد کرد
که عقل نشاں نماند با من
بر بست بروئے من در روز
طوفاں ز تونر سر بر آورد
از سینه گذشت بر سر فساد

بازم غم عشق در آفتاد
باز این دل خسته در نو کرد
بازم ہو سے گرفت دامن
باز این شب تیره جگر سوز
خون موج در و نہ بر سر آورد
دو دے که ز شوق در بر آفتاد

پائے تو کہ گشتِ ہر درِ یار
بر چشم منشِ ہنر است رفتار
از حسرت آنکہ چشمِ آں ماہ
دیدہ است بہ جانبِ تو کہ گاہ
خواہم کہ شکافِ مِیں دلِ تنگ
درے کشیت چو لعل و شنگ
خاکست بثرہ فقام از پائے
در دیدہ کشم کہ بہت از بجائے
ہستیم من تو ہر دو شب گرد
لیکن تو بہ نالہ و من از درد
ایک شخص نے مجنوں کی اس سگ نوازی پر اعتراض کیا تو وہ جواب دیتا ہے:

گر من تیرے پائے سگِ نرم ہوں
زاں پائے بود نہ زیں لبِ انبوں
ایں پاکہ بہ شہر و کوئے گشت است
پیشِ درِ یارِ من گذشتہ است
روزیش بہ کوئے آں پری کش
دیدم گذراں بہ دیدہ خویش
تقظیمِ ویم نہ از پئے اوست
کش دوست گرفتیم از پئے دوست
سوز و گداز

(مجنوں کا نالہ مستانہ)

ماہیچ کسانِ کوئے یاریم
ماسوختگانِ حسامِ کاریم
جانے نہ وہ با خنہ ہم آہیم
نورے نہ وہ یارِ آفتابیم
گر از خزو پر نیاں گدائیم
در زیرِ حکیم بادشاہیم
بے منتِ تاجِ سہ فرایم
بے زحمتِ دیدہ عشقِ باہیم
جامہ ز پلاسِ پاںِ دوزیم
خانہ ز پئے نطانِ سوزیم
گنجے ست غم اندرونِ سینہ
مار است کلیدِ آں خزنہ

از سایہ تو مریدہ نقاب چوں سایہ کہ وارد ز مہتاب
 از خاستن شب سیاہت میمون شدہ خوابِ صبح گاہت
 تو شیرِ جوان و مست بودہ و ز شیر و پلنگ جاں ر بودہ
 معشوقہ خسر داں پنجپیر و افگندہ بدوش زلفِ زنجیر
 صدخون ز لبِت چکیدہ در خاک و ز لوثِ جنایت دہن پاک
 امروز کہ بازماندی از کار خواری ہمہ امرانہ خوار

مجنوں کتا ہر لے گئے و فاتیری گھٹی میں پڑی ہے۔ حلال کی کمائی تو کھاتا ہے۔
 اپنے محسن کا حق خدمت و وفاداری پورا کرتا ہے۔ اُس کی جان و مال کی حفاظت پر
 اپنا آرام قربان کر دیتا ہے۔ جو پاسبان اپنی خدمت انجام دینے میں سستی کرتے ہیں
 اُن کا تو دشمن ہے۔ چور تیرے سایہ سے بھاگتے ہیں۔ رات بھر کی محنت کے بعد صبح
 کا تیرا سونا مبارک ہے۔ جب تو جوان تھا تو شیر و پلنگ تجھے کا پنتے تھے۔ بادشاہوں
 کا معشوق تھا۔ دوش پر زنجیر کی زلف پڑی ہوتی تھی۔ ان اوصاف کو پڑھ کر
 فرمائے کہ جس مخلوق میں یہ وصف ہوں اُس کی کون قدر نہ کرے۔ اس صفت کو تو

جانت ز حلال خواری گیت

و آسود گیت حرام پیوست

جس انسان پر یہ شعر صادق آجائے وہ قدم چومنے کے قابل ہوگا۔ گتے کا یہ
 معمولی وصف ہے۔ مجنوں کے پیار کا فلسفہ اس سے بھی اعلیٰ ہے۔

از دم دہنش فرس از ماندہ دندانش ز خندہ باز ماندہ
سر تا قدمش جراحۃ و ریش شویاں بزباں جراحۃ خویش
بے لقمہ گلوئے لقمہ خوارش لیسیدن دست پائے کارش

گلی میں ایک خارشتی کتا پڑا ہوا ہے۔ خارش سے سارا جسم گھائل ہے پہلو میں جسم ہو گئے ہیں زخموں سے خون بہتا ہے۔ سر خاک میں گھسا ہوا ہے۔ منہ کھلے کا کھلا رہ گیا ہے کمر کبڑی ہو گئی ہے۔ بھوکوں کا مارا پیٹ کمر سے جا لگا ہے۔ سر سے پاؤں تک زخموں سے چورا و خون آلودہ زخموں کو زبان سے چاٹ رہا ہے۔ اس نفست انگیز مخلوق کو مجنوں دیکھتا ہے۔

مجنوں چو بہ حال او نظر کرد در پیش دوید و دیدہ ترکرد
بگرفت بہ رفیق در کنارش می شست بگرہائے زارش
جایش ز کلوخ و خار می فرت وز پائے و سرش بخار می فرت
یہ مجنونانہ حرکت نہیں ہے۔ حق شناسی و حق پسندی کا جوش ہے۔ وجہ سننے۔
گفت اے گلت از وفار شستہ نقشست فلک از وفانوشتہ
ہم نہان کسان حلال خورد ہم خوردہ خود حلال کردہ
کردہ زہ حلال خواری با منعم خویش حق گزاری
جانت ز حلال خواری گیمست و آسود گیت حرام پیوست
پیکار پزیر پاسبانان بیدار کن خس بانان

از عشرتِ آں دو مستیِ جام در رقصِ در آمدہ دو دو دام

کانٹے بھی حاضر ہیں ۛ

ہر خار کشیدہ دُور باشتے

می کر دجشتم بد خراشتے

سحرِ حلالِ اشاعر کا اعلیٰ کمال یہ ہے کہ اُس کو یہ قدرت ہو کہ چاہے تو مخاطب کے

دل میں ایک چیز سے نفرت پیدا کر دے اور چاہے رغبت۔ دنیا میں کوئی چیز شہ

مطلق نہیں ہے کہ کوئی صفت اُس میں ہو۔ نہ خیر محض ہے (سولے ذات باری

تعالیٰ کے) کہ اُس میں کوئی بُرائی ہو۔ فطرت کا مصور (شاعر) ہر ایک شے کے

اچھے بُرے پہلو دیکھتا اور اپنے سحر انگیز بیان کے زور سے رغبت دلانے یا نفرت

پیدا کر دینے کا کام لے لیتا ہے۔

حضرت امیر خسرو ایک موقع پر سب لیلیٰ کے ذکر میں یہ جادو بیانی دکھاتے

ہیں۔ اول دیکھو کیا گھناؤنا اور مکروہ صورت کُتا ہے۔

(بچوں پھرتے پھرتے ایک موقع پر پہنچتا ہے)

دید از طرفِ گدز بسوئے غلطیدہ سگے بہ کنجِ کوئے

خارشِ زردہ و خراشِ غرودہ و از پہلوئے خود تراشِ خوردہ

در گردِ سرش چو فرقِ نقاب و ز سلخِ تنش چو پیشِ قصاب

خم یافتہ در تہی گمش راہ گشتہ شکش ہمہ تہی گاہ

لڑکی کا پیام سن کر جو حجاب ہوتا ہے اُس کی تصویر۔ ع

از بس خبلی بماند خاموش

مجنوں کی حالت کی وجہ سے پیام کی ناگواری۔ ع

برخود قدرے چو مار پر سچید

یہ تین مضمون صاف کہہ رہے ہیں کہ یہ قصہ سرزمین عرب کا ہے:

ع گفتا چہ کنم کہ میمانی

ع مارا بہ قبیلہ کرد بدنام

۷ وانکہ بخدای خد اوند

از صدقِ عقیدہ خورد سو گند

کیس در نشو و کش وہ تا دیر

گر کارِ زباں رسد بہ شمیر

ایک باریلی ناقہ پر سوار ہو کر مجنوں کے پاس گئی ہے۔ مجنوں کے ہمدم ہر قسم کے درند

تھے اس واقعہ کے بیان میں یہ پہلو امیر خسرو کے نکتہ سنج قلم سے فرو گذاشت نہیں ہوتا

کہ اونٹ درندوں سے ڈرتا ہے۔ بلی کا ناقہ درندوں کی بوسونگہ کر رک جاتا ہے:

او خفتہ و گرد او دوانش ^{مجنوں ۱۲} شیرانِ شکارِ پاسبانش

از بوائے دوانِ صید فرسائے از کارِ بشدِ جازہ راپائے

اس ملاقات کی خوشی درندوں کے سوا کون مناتا۔

باآں شبنم کہ در گزربود دیوانہ ز خویش بے خبر بود
 میراند ز آب دیدہ روئے می گفت چو بلبلان سروئے
 زیادہ تشریح کی حاجت نہیں۔ لڑکوں کے سارے طوفان بے تیزی کا نقشہ اس
 ایک مصرع میں کھینچ کر دریا کون میں بند کر دیا ہے۔ ع
 اینش زدوآں شکستِ دُخست
 چوٹ کی یہ تین ہی قسمیں ہو سکتی ہیں خفیف، شدید، مہلک۔
 ایک اور واقعہ نگاری: بعدِ دعوت مجنوں کا پیام شادی دیا گیا۔ اس کو سن کر
 یلی کے باپ کا حال اور جواب:

ایں قصہ کہ کردینر باں گوش از بس خبلی باند خاموش
 بر خود قدرے چو مار پیچید وانگہ بجواب دُرِ بنجید
 گستاخ کہ کنم کہ میہانی ورنہ کنم آن ستر کہ دانی
 ہر نکتہ کزاں کسے بر نجد رنجیدہ شود کسے کہ بنجد
 شخصے کہ ز نقشِ تاسر انجام مارا بقبیلہ کرد بدنام
 دیوانہ و مست و لا ابالی وز مردمی زمانہ حنالی
 از بے تنگی قناد و رنگ از بے تنگی بہ خوردنِ سنگ
 خلق از خبرش بہ کوچہ و در انگشت بہ گوشِ دستِ بر سر
 زیں گو نہ حریفِ ناخبرمند در خورد کج بود بہ پیوند

وعدہ کوشش کا فرق :

ماہم زیت چنانکہ دہنیم
جہدے بکنیم تا تو انیم

یعنی جہاں تک ہم سے ہو سکے گا کوشش کریں گے۔

زین غم ہمہ گرم را دیارست
غم ہیچ مخور کہ در کنارست
گرم بر مہ آسماں نہی ہوش
کوشتم کہ رسانمت در آئوش

باپ

اپنا مقصود اپنے دامن میں آیا سمجھ۔ آسمان کا چاند بھی ہے تو اُس کو تیرے پاس لانے کی کوشش کروں گا۔

ایک اور واقعہ کی تصویر: مجنوں جوش جنوں میں سرگرداں ہو مخلوق کا پیچھے ہجوم ہو۔ دیوانوں کے اُستاد لڑکے بھی سرگرم ضیافت ہیں :

میرفت چو باد کوہ بر کوہ	خلقے زپیش دواں بانہوہ
ہر کس بہ لطافتِ جوانیش	مینور و فوسنِ ندگانیش
اینش ز درونہ پند می داد	وانش بہ جفا گزند می داد
طغلاں بہ نطاں سنگ در دست	اینش ز دواں شکست داد

باوجود اس جوہر جفا کے مجنوں کا کیا حال تھا :

اور بیکار نہ کھوتے کا فلسفہ سمجھاتا ہی۔ اور اُس کی دہشت مندی سے اپیل کرتا ہے۔ ع
یا اں خردے کہ دہشت ریت

پھر مردانہ جذبات کو تحریک میں لا کر صبر و ضبط کی تلقین کرتا ہی۔ بالآخر یہ کہتا ہی
کہ کچھ بھی ہو اُس کا دامن مقصود بھردیا جائے گا۔

دیکھو ما اپنی ضعیفی و سبکی اس طرح بیان کرتی ہی:

واکنوں کہ دمید صبح پیری کا فوری گشت زلفِ قیری

بالائے چو تیر شد کما نم و آمد بہ زلزل استخوانم

مپند کہ در چنین زمانے سوز و غمت گستہ جانے

باپ بڑھاپے اور ناتوانی کا یوں اظہار کرتا ہی:

در یاب کہ عمر با سر آمد طوفانِ اہلِ بے در آمد

جنید درائے کار و انم ہو دج طلبید سار با نم

بگست زہ کسانِ بختم وز زلزله سست شد در ختم

گر چوں خلفا شوی جگر سوز باشد خلف از برائے ایں رو

ان دو شعروں کا مقابلہ کرو، زمانہ عجز اور مردانہ قوت کا پتا لگے گا:

بالائے چو تیر شد کما نم

و آمد بہ زلزل استخوانم

بگست زہ کسانِ بختم

وز زلزله سست شد در ختم

ما

باپ

محبت میں عموماً اپنی پاک بازی پر بھروسہ اور یہ گمان ہوتا ہے کہ ہم پاک باز ہیں تو ہم کو
کوئی بُرا کئے کا کیا حق رکھتا ہے۔ لیلیٰ کی ماں اس خیال کی بھی تردید کرتی ہے۔

صوفی کہ رود بہ مجلسِ

ابستہ چکد پیالہ بروے

بالآخر قبضہ شبہ بھی رفع کر دیتی ہے۔

گرم نہ زند کارواناں

چوں باز رہی زبندگاناں

اہلِ خرد بدنام کرنے سے احتیاط بھی کریں تو بدگمانوں سے کب پناہ مل سکتی ہے غالباً
ایسے موقع پر اس سے بہتر نصیحت کا پیرایہ نہیں ہو سکتا۔

مجنوں کی ما اپنے فرزند کی گرفتاری کا حال سن کر اُس کو اس پیرایہ میں

سمجھاتی ہے کہ اب تک میں آرام سے رہی ہوں اب مجھ کو صدمہ جانکاہ مت دے۔

پھر اُس کو مردانہ ہمت یاد دلا کر ضبط و صبر کی جانب رہنمائی کرتی اور بالآخر حصولِ

مدعا میں حتی الامکان کوشش کی تسلی دیتی ہے۔ مجنوں کا باپ بھی یہی نصیحت کرتا ہے۔

مگر مردانہ لہجہ و انداز میں وہ کہتا ہے کہ اولاد بڑھاپے کا سہارا ہوتی ہے۔ مجھ کو بھروسہ تھا

کہ پیری کے وقت تو میری دست گیری و ہمدردی کرے گا مگر تو خود ہمدردی و

دست گیری کا محتاج ہے۔ پھر اپنے بڑھاپے پر اُس کو رحم دلانے کی کوشش کرتا ہے۔

دوست احباب کے جلسے یاد دلا کر اُس طرف طبیعت کو مائل کرتا ہے۔ عمر کے گرانمایہ ہونے

گرچوں خلفاں شوی جگر سوز
 باشد خلف از برائے اس روز
 بٹاب کہ تادریں غم آباد
 پیش از اجلم رسی بہ فریاد
 زیں پس کہ بہستم شبابی
 جو نیم بے ولے نیابی
 نقد تو ہماں بود کہ خنداں
 بینی بہ جمال ارجنداں
 با وقت عزیز عیش و لکش
 یارانِ عزیز را کنی خوش
 زمیناں نفے چہ بل مشمر
 عمر ست نہ باد سہل مشمر
 آن تحفہ کہ قیمت ست جانش
 ضلع چہ کنی بہ را کُناش
 سستی بہ لطمہ پست گشتن
 وز جامِ نخت مست گشتن
 گردِ وقعہ چند سینہ سوزست
 مردی ز پئے کدام روزست
 زیں غم ہمہ گر مراد یارست
 غم ہیچ مخور کہ در کنارست
 گر بر مہ آسماں نہی ہوش
 کو شتم کہ رسانمت در آغوش

آپ نے تینوں نظمیں پڑھیں لیلیٰ کی ما جیسے ہی لیلیٰ کے تعلق خاطر کا حال سنئی ہر
 رسوائی و بدنامی کے خیال سے جگر تھام لیتی ہر اور فرطِ صدمہ سے ایک گوشہ میں
 جا بیٹھتی ہر۔ بالآخر سنبھلتی اور لیلیٰ کو تنہائی میں سمجھاتی ہر۔ شرم غیرت کی جذبات کو
 ابھار کے اور بدنامی و رسوائی سے خوف دلا کر اُس کا خیال بدل دینے کی کوشش
 کرتی ہر۔ یہ بھی سمجھاتی ہر کہ ابنائے زمانہ بیوفا ہیں دھوکا نہ کھانا چاہیے صنفِ نازک
 کے خیال میں مرد ایک خود غرض مخلوق ہر اسی کی جھلک اس نصیحت میں ہر۔ ابتدا

مردانه بر آری از گل بندی بخدائے خوشن دل
تا بوی که بصیر فرخ انجام از کام رو ابر آیت کام
ما هم ز پیت چنانکه دهنیم همدے بکنیم تا تو انیم

(بخون کا باب)

پیر از جگر کباب گشته رُخ شسته بہ خون آب گشته
بگرست برو بخستہ جانی بوسید سرش بہ مہر بانی
میخست بزاری از گزندش میداد ز سوزِ سینہ پندش
کائے شمع دل و چراغ دیدہ مے میوہ جان و باغ دیدہ
با آن خردے کہ داشت ایت چوں در وصل اوقاد پایت
در دیکہ نہاد بر تو ایس بار سودائے کہ کرد با تو ایس کار
پیرانہ سرم گزاشتی چہر بر پیری من نیادت مہر
بودم گہاں کہ گاہ پیری مونس شویم بدست گیری
چوں بشکند ایس تن سفالیں غمخوار تو باشیم بہ بالیں
خود گشت دریں سفالِ پُر درد پیش از تن من سفالِ تو خورد
در یاب کہ عمر با سر آمد طوفانِ اجل بسر آمد
جنید درائے کار و انم ہو دج طلبید سار با نم
بگست نہ کہانِ خستم وز زلزله سُست شد خستم

چوں اہل زمانہ را وفا نیست
زیشان طلبِ فاروانیست
ہاں تا ننگی عیانِ دل سست
کافتا وہ خلاص چوں تو اس حُصبت
القصہ شنیدہ ام کہ جائے
داری نظرے بر آشنائے
ترسم کہ چو گردا پس خبر فاش
بدنام شوی میاںِ ادبش
بایں تن پاک و گوہر پاک
آلودہ چہ شوی بہر خاک
جائے منیش کہ چوں نہی پائے
تمت زدہ خیزی از چنای پائے
صوفی کہ شود بہ مجلسِ مے
البتہ چکہ پیالہ بروے
عشق ارچہ بود بہ صدقِ پاکِ
خالی نہ بود ز شرمِ ناکی
گردم نہ زند کار داناں
چوں باز رہی ز بگسناں

(مجنوں کی ما)

در پیش نشست و زار بگرست
گفتا کہ بہ است مرگ از یسیت
تا زادہ شد از عدم وجودم
رہنجے ز جہاں نیاز نمودم
دولت ہمہ عمر آنچنان دشت
کز اندہ دہر بر کراں دشت
آزادم داشت بختِ فیروز
ز آسیبِ زمانہ تا با مرو ز
واکنون کہ صیدِ بح پیری
کافوری گشت لطفِ قیری
بالائے چو تیر شد کما غم
و آمد تبر لزل استخوانم
پسند کہ در چنیں زمانے
سوز و غمت گسستہ جانے

دونو مائیں اپنے اپنے لخت جگر کی رسوائی کا حال سنتی ہیں۔ مگر نازک فرق یہ ہے کہ ایک لڑکے کی رسوائی سنتی ہے دوسری لڑکی کی۔ ظاہر ہے کہ دونو کے فکرو و رنج میں ایک لطیف تفاوت ہے۔ حضرت امیر خسرو اس فرق کو پیش انظر رکھا۔ دونو کا حال لکھتے ہیں۔ اسی طرح جس موقع پر مجنوں کا باپ اور اس کی ماں اپنے لخت جگر کو نصیحت کرتی ہے تو وہاں بھی اس نازک فرق کو ملحوظ رکھا ہے جو ایک ما اور ایک باپ کے جذبات اور انداز فہمائش میں ہو سکتا ہے۔

(دیلی کی ما کو اس کی وارثگی ملوم ہوتی ہے)

چوں رفت بگوش ہر کس این از	وز ہر طرفے برآمد آواز
تا گشت ز گشتگوئے او باش	برآمد ریلی این خب فاش
ماورز نہیب شرم اغیر	بنشت بگوشہ دل ہنکا
ز اں آتش دہ زبانہ ترسید	وز سر زفش زمانہ ترسید
فرزند خجستہ راہنسانی	بنشانند ز راہ مہربانی
گفت اے دل دیدہ مرا نور	از رفے تو با چشم بد دور
دانی کہ جہاں فریب ناک ست	آسود گیش غم و ہلاک ست
ہر کاسہ کہ خوانِ دہر دارد	پنہاں بنوالہ ز ہر دارد
ہر نمنج گلے کہ در بہارے ست	در دامن او منفہ خارے ست
تو مادہ مزاجی و تنک دل	وز نیک بد زمانہ عنفل

خود کمند و گے کہ ہو بہو تصویر کھینچ گئی۔ ”سردِ راست“ کے زلزلہ کی تشبیہ راست باز آدمیوں کی پریشان حالی سے جو زمانے کے ہاتھوں نصیب ہوتی ہے کیسی دلکش ہے۔
(دوپہر کی تیش)

یک وز بجائے نیم روزاں	کا بچم شدہ ز آفتاب سوزاں
جائے نہ کہ دیدہ را برد خواب	ابرے نہ کہ تشنہ را دہ آب
مرغانِ چمنِ سنہیدہ در شاخ	در رفتہ خزندگاں بہ سوراخ
خوشید چنانچہ تیزی اوست	بکشا و چو مار از آدمی پوست
در حوضہ خشک از آتش و تاب	صد پاں شدہ زمین بے آب
در دشت سر بہائے کیں توڑ	چوں وعدہ سفلگاں جگر سوز
مرغابی در آرزوے آبے	خوں خوردہ بگرد ہر سرابے
ریگ از بطنختہ در گرانی	چوں تابہ بر وز میہما نی
از گرمی ریگہائے گرداں	پرا بلہ پائے رہ نورداں
ہر کس بچیں ہوائے ناخوش	در حجرہ سر دکر دہ جا خوش

واقعہ نگاری | افسانہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ فرضی قصہ اس انداز سے بیان ہو کہ واقعہ معلوم ہونے لگے۔ اس کے لئے شاعر کو فطرتِ انسانی اور واقعات کا کمال بنض شناس ہونا چاہیئے۔ جن شعر اکو یہ ملکہ حاصل تھا وہی اس میدان کو کامیابی سے طے کر سکے۔ مثنوی مجنوں لیلیٰ میں دوماؤں کا ذکر ہوا ایک مجنوں کی دوسری لیلیٰ کی۔

سوسن ز غبارِ سینه پُر خار کا زادہ و باخاں سرو کار

رخسارہ یا سہیں زمیں سائے پیما نہ لالہ بادِ پیماے

در زلزلہ سرورِ است خانہ چوں مردم راست در زمانہ

نہیں بہلتِ زمانہ خوردن و ز شخ بہ تازیانہ خوردن

گیسوئے بنفشہ خاک بوساں چوں زلفِ خمیدہ عروساں

در ہم شدہ جعدِ سنبل از باد شانہ طلب از درختِ شمشاد

لالہ کارنگ بہار و خزاں دو نویں دکھایا ہے۔ بہار کی بہار دیکھو

نازک تن لالہ دلِ ہنسوز

لرزندہ شد از نسیمِ نوروز

وہی برگِ لالہ خزاں کے صدمے سے پڑ مر رہو کر پر شکن بن جاتا ہے۔ ع

رخسان لالہ پر زہیں گشت

خزاں کے ہاتھوں جو تباہی باغ پر پڑی اُس کی تشبیہ اُس کا رواں سے جس کو قراؤں

نے ابھی ابھی لوٹا ہو کس قدر بیخ ہی۔ ع

چوں راہِ قتادہ کاروانے

خشک پتوں کو جو ہوا ادھر ادھر اڑاتی پھرتی ہی اُس کا تصور باندھ کر اس مصرع

کو مکرر پڑھو۔ ع

ہر گوشہ دواں نقاں و خیراں

غنچہ بدر آمد از شبستان
 پر شیر شدش ز ابر پستان
 بید از سر خنجر گمبار
 شد بر سر یا سمن گمبار
 نازک تن لاله دل افروز
 لرزنده شد از نسیم نوروز
 باشا ہومی خجستہ تا باں
 گشتند بر چمن خراماں

(خسراں)

آمد چو خزاں بہ غارت باغ
 نشست بجائے بلبلان نراغ
 رخسارہ لالہ پر ز چین گشت
 آئینہ آب آہنیں گشت
 ہر غنچہ کہ جلعن کرد گستاخ
 در ریختن آمد از سر شاخ
 پر برگ شدہ زمین گلزار
 چون مجلس کمریاں زدینار
 ریزاں گل ولالہ شست دست
 مالیدہ چنار دست بر دست
 ہر سوئے برہنہ گلستانے
 چوں راہ قنادہ کاروانے
 ز آسب طپا پنچمائے صرصر
 غلطاں بہ زمین شگوفہ تر
 منقار کلاغ بر سر گل
 مقرض شدہ بہ پربلبل
 شیرازہ گل گرہ کثادہ
 ماندہ ہمہ غنچمائے خوشبوئے
 ہر سو ورتے بروں قنادہ
 از خندہ شکریں ترش روئے
 برگے کہ ز باد شد گریزاں
 ہر گوشہ دواں فتاں و خیراں
 نرگس کہ ز خواب چشم بستہ
 از بانگ نغن ز خواب جستہ

لیل بستر مرگ پر

لیل که بهار عالمی بود از چشمه زندگی نغمه بود
آتش زده گشت نو بارش وز آب برفه چشمه سارش
آن لیش کن که در جگر دشت جاں برد که سوائے جاں گزشت
آن دل که شدش به عشق پال جاں نیز رواں شدش به دنبال
آمیخت به سرو نو جوانش بمیاری جسم ناتوانش
شعله زرش چاں بر آمد کش دو دزد استخوان بر آمد
پهلوی به کنار بستر آورد سر پوش ابل بر سر آورد
گشتش تن گوهریں سفلیں وز بستر رنج ساخت بالیں
در آتش تپفت داده غلش یا قوت کبود گشت لعلش
گیسوز شکنج ناز ماندش ز رنگ ز کمر شمع باز ماندش
شد تیره جمال صبح تابش و افاده بر روی آفتابش
هم رنج تن جسم اندوید یک جاں بد و غم شده گرفتار

(بهار)

تصویر فطرت

چون بهانه کشاد باد نوروز بشکفت بهار عالم افروز
ابر از صدف سپهر کیمر در گوش نفیسه رنجت گوهر
سرو از علم بلند پایه بر فرق سمن گلند سایه
از شنیم گوهریں شامل آراست محلوئے گل حائل

او خود عسّم عشق دہشت درکا شد با عسّم عشق غیرتش یار

بلکہ کہ شکستہ بال باشد شاہیں زندش چہ حال باشد

بس کا ندہ سینہ شد فروزش از دل بہ دہن رسیدنوش

پردہ ضبط میں جو آگ لیلیٰ کو پھونک رہی ہے اُس کے لحاظ سے ”شمع نماں گداڑ گیس“
 حسب حال و بلیغ ہے شکستہ دلی و مایوسی کی حالت میں نکلج مجنوں کی خبر جسمِ کاری
 بن کر دل کو پارہ پارہ کرتی ہے۔ غیرت نسوانی صدمہ کو اور زیادہ جانکاہ بنا دیتی ہے۔
 اس حالت کا بیان اس شعر میں ہے۔

بلکہ کہ شکستہ بال باشد

شاہیں زندش چہ حال باشد

چکور (جو ایک بھولا بھالا پرندہ ہے) باز و شکستہ مبتلا ہے مصیبت ہے۔ ایسی حالت میں شاہیں
 (شکاری جانور) اُس پر آٹوٹا ہے اور جسم پر زخم لگاتا ہے۔ شکاری جانور اچانک اپنی
 شکار پر حملہ کرتے ہیں۔ اور دفعۃً جو صدمہ پہنچے وہ زیادہ سنگین ہوتا ہے۔ شکستہ خاطر
 بھولی بھالی لیلیٰ نے نکلج مجنوں کی خبر سنی تو اسی طرح اُس کی جان پر بھی بن گئی۔ نکتہ
 بلاغت، شکستہ بال چکور پر جو بے خبری میں حملہ شاہیں سے مصیبت پڑی اُس کی
 تشریح نہیں کی بلکہ ”چہ حال باشد“ کہہ کر پڑھنے والوں کے قیاس پر چھوڑ دیا کہ جہاں تک
 چاہیں انداز کو وسعت دے لیں۔ (الکناية ابلغ من الصراحة۔)

می سوخت چو مجر اندروں عود میشد بدماغ مردماں دود
 لے مانند عود اندرون مجر (دافنگی پردہ نشینی کے بعد)

افسانہ سرائے شکرین گفت زالماس زباں گہر چیں سفت
 کاں گوشہ نشین روئے بستہ بوئے ہمہ وقت دل شکستہ
 چوں غمزدگان بہ خاک نختے خاشاک زخوابکہ نرفتے
 گاہے ز جگر نوالہ کر دے گہ جاں بہ عدم حوالہ کر دے
 اہمختنی نہ داشت کہس مونس غم آشنائے خود بس
 پرداخت دل ز صبر و آرام گئے ہمہ شب چوماہ بر بام
 ہنگام سحر ز بخت نامشاد چوں ابر گریتے بے بنیاد
 گئے چو شبش دراز گئے باخود ز فراق سرگزشتے

(ایلی النج مجنوں کی خبیثہ سنتی ہے)

گویندہ ایں کہن فسانہ زان شعلہ چیں کشد زبانہ
 کاں شمع نہاں گداز شب خیز پروانہ صفت بر آتش تیز
 چوں یافت خبر کہ یار برگشت واندیشہ دل قفائے سرگشت
 روزے دوسہ در ز خلق و دست وز خون دلش زیں جگر بست
 نزدیک برون از دم سرد نے رغبت خواب نے غم خورد
 آنرا کہ دل از شکیب فرست از شب تار و زیار و دست

بنیاد شکافت خانماہ	تاراج گریستاع جاتا
لشکر شکن شکیب عاشق	سلطان شکر لبان آفاق
ہم سرکش حسن و ہم سہ انداز	سر تا بقدم کرشمہ و ناز
چشمے و ہزار کشتہ در شہر	نازے و ہزار فتنہ در دہر
آہو برہ بخواب خرگوش	چشمش ز کرشمہ مست و بیہوش
شیریں چو شکر بہ تلخ گوی ^{جو بی نقیبہ خط ہو ۱۲}	خندان چو سمن بہ تان روی
بیخ فتنہ شکن شکستہ	از و سوسہ چشم دیو بستہ
طاؤس بہشت و کبک بتاں	نہ بت کہ چراغ بت پرستاں
خود بے خبر و نظارگی مست	افگندہ بدوش زلف چوشت
پروردن باپ زندگانی	مجویں لبش بہ درفشانی
مہ داغ جبین ہنسا دہ او	خورشید غلام زادہ او

(دلی کی نو گرفتاری)

دل دادہ بباد و ماند بے تنگ	واں لعبت درمند و دل تنگ
سیمائے رخس گواہ دل بود	با آنکہ نمش ز بریر گل بود
پیدا چو مے اندر آبگینہ	خون دلش از صفائے سینہ
و آتش بدلیش گرفتہ می سوخت	بر چہرہ ز شرم پردہ می دوخت
می کرد ز بوسے حلق رہست	ہر چند کہ غنچہ بود سر بہست

۱۲
پیمبر میر کرد بکسی بھی - نو گرفتاری کے کس قدر

تصویر ہے۔ بلبل کے ساتھ تشبیہ اس سے پہلے بھی آئی ہے۔ دیکھو پہلے بیان میں بلبل مست کا ترانہ تھا۔ قیس بھی جوشِ نوجوانی میں تھا اور دیدار و ہم نشینی کی قوتِ دل میں رکھتا تھا۔ جب قوتِ عشق سے مغلوب اور فراق کے صدمہ سے چور ہو گیا تو اس صورت میں گویا شکستہ بلبل کی مورت بن گیا۔ خود بلبل بغیر کسی صفت کے غم و درد کی مجسم تصویر ہے۔

(انتہائے وحشت)

یک روز بے گاہِ نیم روزاں	کا نجم شدہ ز آفتاب سوزاں
مجنوں بہ کنار ہر سوادے	می گشت بسان گرد بادے
افروختہ روئے و تن بخونِ ق	در آتش و آب ماندہ چوں برق
بالاش ز غم دو تاہ گشتہ	رخسارہ زلف سیاہ گشتہ
ہر جا کہ رسید کرد زاری	بگرست چو ابرِ نوہاری
ہر سو کہ شنید بانگِ روئے	ق یا خاست ز گوشہ سر روئے
مستانہ برقص پائے فشر	کہ زندہ شد و گئے فر و مرد
۲، لیلی	(کمالِ حال)

بود از صفِ آں بتانِ چو ماہ	ماہ ہے کہ زد آفتابِ اراہ
لیلی نامے کہ بہ عنادِ ماش	خالش نقطے ز نقشِ نامش
مثلِ گشِ آفتاب و نجم	دیوانہ کُن پری و مردم

تشبیہ اوپر کے بیان میں پڑھ کر مقابلہ کرو، دونوں موقعوں کی تصویر شخصیت
آنکھوں میں پھر جائے گی۔

(یہی اکی پردہ نشینی کے بعد)

چوں ماند پر پوشِ حصارِ	در حجرہِ معسم بہ سوگواری
قیس از ہوںِ جالِ لبند	در درسِ ادب و دید یک چند
می بست بنجامشی دہن را	میداشت بہ حیلہ خوشن را
آہے بجگر فردمی خورد	والماس بہ سینہ خردمی کرد
زین ناوکِ غم کہ بے سپر بود	ہر دم خلہ ایش در جبگر بود
دُزدیدہ سرشکِ دیدہ می رخت	دُزدیدہ دُرِ پخیدہ می رخت
زین گو نہ بہ چارہ کہ دانست	می کردِ تکیب تا توانست
چوں سیلِ غش رسید بر فرق	از پردہ بروں قناد چوں برق
بیروں شد و کرد پیر ہن چاک	واگندہ بہ تارک از زمین خاک
گریاں بہ زمین قناد بے تاب	بر خاک مراغہ کرد چوں آب
میراند ز آب دیدہ روئے	میگفت چو بلبلاں ^{غلطیدہ} سروئے

یہی اکی کے حجاب سے جو چھپنی پیدا ہوئی اُس کو افشا کے خوف سے قیس نے چھپایا۔ اس
ضبط کی کشمکش کو چھٹو شعر تک کیسے لگتے ہوئے مضامین و الفاظ میں بیان کیا ہے۔
بالآخر سیلابِ عشق ضبط کے بند کو توڑ کر موجِ زن ہو گیا۔ بقیہ اشعار میں اُس کی

شخصیات (۱) مجنوں (بچہ کتب میں جاتا ہے)

سالش بشمارِ پنجم افتاد ز نور بہ چرخ و انجم افتاد
شد تان چونیم رستہ سرے یا بال و میدہ نو تدرے
زیرک و لیش چو باز خواندند خوبی تشبیہ ملاحظہ طلب ۱۲
داناے رقم زہرِ تعلیم کردش بہ کنارتختہ تسلیم
(ابتدائے عشق کتب میں)

ز انوزدہ قیس بردگرسو ہم چرب زباں و ہم سخن گو
نازک چو نساں نو میدہ خوش طبع و لطیف و آرمیدہ
شیریں سخن کہ ہوش می برد رونق ز شکر فروش می برد
نالندہ بہ تختہ در دستان چوں بلبل مست در گلستان
لحنش چو شدے بروزن گوش از روزن جان وں شدی ہوش
زاں تن کہ صدائے اوشنید جاں رقص کنائں برون وید
از نامہ سہر بجاں نور می داد از نالہ صدائے درومی داد

نوعمری کی شیریں آوازی میں جو درد کی چاشنی پیدا ہو گئی ہے اُس کی تصویر اس سے
بہتر کیا کھینچ سکتی ہے ؟ ع

از نالہ صدائے درومی داد

چوں بلبل مست در گلستان کی تشبیہ اس حال میں اور یا بال و میدہ نو تدرے کی

ہمسری کرتا ہے۔ شاعر مصوٰفطرت ہے۔ امیر خسرو کے قلم نے جو تصویریں الفاط میں کھینچی ہیں وہ مرقع مانی و بہزاد کی یادگار ہیں۔ امیر خسرو کا عہد ۶۵۲ھ سے ۷۲۵ھ تک ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے کہ مولانا نظامی مشنوی کی سلمان ساوجی قصیدہ کی، اویس خ سجدی غزل کی زبان مانجھ کر روکش آئینہ کر چکے تھے۔

امیر خسرو ان تینوں اقلیموں کے بادشاہ تھے۔ خود ان کی شہادت ہے (اور اس سے بڑھ کر شہادت کیا ہو سکتی ہے) کہ اُس عہد میں ہندوستان کی فارسی خراسان و ایران کی فارسی سے زیادہ فصیح و صحیح تھی۔ خلاصہ یہ کہ جس پاکیزہ اور پُر سوز زبان کی ایک عشقیہ داستان کے لئے ضرورت ہے وہ مشنوی مجنوں لیلیٰ کی زبان خود فرماتے ہیں۔

آرایشِ سپیکر معانی بستم بہ سلاستِ روانی

بعض بعض الفاظ اُس میں ایسے بھی ہیں جو بعد کو متروک ہو گئے مثلاً 'ناثرہ'، 'الفتح'، 'ستنبہ'، 'توزی'۔ مگر یہ الفاظ ایسے موقع پر استعمال ہوئے ہیں جو پر تکلف ہیں مثلاً دیوؤں کا قصہ حُسنِ عیشت کی داستان میں وہی الفاظ ہیں جن پر ایک بالکمال شیرازی و اصفہانی فخر کر سکتا ہے۔ فغانی و حافظ کی غزلوں سے مقابلہ کرو ان الفاظ سے بہتر الفاظ نہ پاؤ گے۔ اب ہم مذکور بالا مضامین کا جُدا جُدا نمونہ دکھاتے ہیں۔

آہ و زاری، لیلیٰ کی زارنالی، لیلیٰ اسلیوں کے ساتھ باغ میں جاتی ہے وہاں مجنوں کا ایک رفیق اُس کو پہچان کر مجنوں کی ایک غزل پر درد و سوز ناک آواز سے گاتا ہے، لیلیٰ اُس کو سُکر پیتا بانہ مجنوں کا حال پوچھتی ہے، وہ رفیق امتحاناً مجنوں کی وفات کی خبر سُنا تا ہے، لیلیٰ بقیار ہو کر گھر آتی اور مُبتلائے مرضِ موت ہوتی ہے، بہارِ جن کی خزاں، لیلیٰ کی وفات، مجنوں خبر مرضِ سُکر عیادت کو آتا اور جان دیکھتا ہے، مٹا نہ ترانہ، دفن کے وقت جان دیتا اور ساتھ دفن ہوتا ہے، امیر خسرو اپنی والدہ اور بھائی کا نوحہ کرتے ہیں، خاتمہ کتاب۔

داستانِ لیلیٰ مجنوں کا جو خاکہ ہم نے اوپر دکھایا اُس سے عیاں ہوتا ہے کہ قصہ مذکور میں نہ بزمِ آرائی ہے اور نہ قصر و ایوان کی آرائشی تحلف سے مبرا سوز و گدازِ عشق اور مصائبِ فراق کا جانسوز افسانہ ہے اور دشتِ پیمائی و بادیہِ نوردی کی حکایت اس کے لئے جس ساز و سامان کی ضرورت تھی وہ سرکارِ خسروی میں افرہ تھا، مبداءِ فیاض نے دل پر درد اور سینہٴ سراپا سوز عطا فرمایا تھا۔ حضرت نظام الشیخ قدس سرہ دعائیں اُن کے سوزِ سینہ کا واسطہ دیتے تھے چشتی نسبتِ جوش و غروش کی ضامن تھی غزل اُن کا خاص میدان تھی۔ قصہ مجنوں کی جان تغزل ہے۔ فسانہ کا کمال یہ ہے کہ واقعہ معلوم ہو۔ واقعہ نگاری امیر خسرو کا حصہ تھی۔ اُن کے دواوین کے مقدمات قیمتی تاریخِ معلومات سے مالا مال ہیں جن سے مورخوں نے مدد لی ہے۔ مشنوی مجنوں لیلیٰ میں جو شخصیت (کیرکٹر) ہے بولتی چالتی تصویر ہے۔ ہر قصہ واقعہ سے

مجنوں نے لیلیٰ کے نکاح کا حال سنا، سید عامری دو باں مجنوں کے پاس گیا، پدر مجنوں کی وفات، لیلیٰ کا مجنوں کے نام خط، مجنوں کا جواب، مجنوں کی لیلیٰ سے ملاقات باغ میں، ابن سلام کی بیماری اور وفات، لیلیٰ نے زید کو بھیج کر مجنوں کو بلایا، دونوں کی ملاقات، لیلیٰ کی بیماری اور ماں کو وصیت، لداری مجنوں کی، زید نے وفات لیلیٰ کی خبر مجنوں کو پہنچائی، مجنوں لیلیٰ کی قبر پر جان دیتا اور اسی قبر میں دفن ہوتا ہے۔

امیر خسرو نے اپنی مثنوی کے حسبِ ذیل عنوان قایم کئے ہیں: جمد، مناجات، نعت، معراج، مدح بادشاہ، خطاب بہ بادشاہ، حکایت دیوان، نصیحت فرزند کو، حکایت شبان، سبب تالیف، مجنوں کی پیدائش، مکتب نشینی، مکتب میں لیلیٰ بھی ہے، درسِ عشق کی تکرار، افشائے راز، ماکہ کی فہمائش لیلیٰ کو، پردہ نشینی، مجنوں کی وحشت و بادیہ نوردی، مجنوں کے باپ کا جنگل سے سمجھا کر مجنوں کو ماکہ کے پاس لانا، ماکہ کی نصیحت، مجنوں کا باپ لیلیٰ کے یہاں شادی کا پیام دیتا ہے، نفرت کے ساتھ جواب انکاری، سردارِ قبیلہ نوفل کا لیلیٰ کے خاندان سے لڑنا، اسی معرکہ میں مجنوں کی جانب سے گزروں کی ضیافت، مجنوں کی شورش کی ترقی، نوفل نے خود اپنی لڑکی کا نکاح قیس سے کر دیا، مجنوں کا جوشِ وحشت اور قطعِ تعلق، لیلیٰ کا نکاح کی خبر سن کر مجنوں کو خط لکھنا، قیس کا جواب، احباب دھوکہ دیکر مجنوں کو باغ میں لے آئے، دیوانہ گھبرا کر بھاگ نکلا، ٹپل سے مکالمہ، سگ لیلیٰ سے ملاقات، لیلیٰ بیمار پڑتی ہے، خواب میں مجنوں کو دیکھ کر شدتِ بقراری میں ناقہ پر سوار ہوتی اور مجنوں کے پاس جا پہنچتی ہے، لیلیٰ کی مرحبت، مجنوں کی

ستم پر ستم یہ ہوا کہ بے درد والدین نے لیلیٰ کی شادی دوسری جگہ کر دی
 مجنوں پر تو جو مصیبت گزری ہوگی وہ ظاہر ہے۔ لیلیٰ کی بیانی و بقراری نے شوہر پر
 زندگی و بال جان کر دی اور تنگ آ کر بے تعلق ہو گیا۔ مجنوں کبھی کبھی جوش و خروش میں
 دیارِ جاناں میں آتا اور دردناک اشعار سے لیلیٰ اور اُس کے اہل قبیلہ کو سبق اُڑ کر جاتا
 آخر لیلیٰ اسی حسرتِ فاس میں جان سے گزر گئی۔ مجنوں وفاتِ جاناں کی خبر سن کر
 کب نہ رہ سکتا تھا۔ امر اور مر گیا۔ یہ ہے عربی قصہ کا خلاصہ۔

مثنوی مولانا نظامیؒ کے عنوان مفصلہ ذیل ہیں۔

حمد، مناجات، نعت، منقبت چار بار، معراج، نصیحت، ترتیب کتاب،
 مدح ممدوح، وعائے دولت، حسبِ حال، یادِ گزشتگان، آغازِ داستانِ عشق، مجنوں لیلیٰ
 نالہ مجنوں فراقِ لیلیٰ میں، لیلیٰ کے نطاف کو مجنوں آتا ہے، سید عامری لیلیٰ کے گھر مجنوں کا
 پیامِ شادی لے گیا اور ناکام رہا، زاری مجنوں، سید عامری مجنوں کو زیارتِ کعبہ
 کے واسطے لے گیا، مجنوں کی دعا، قبیلہ لیلیٰ مجنوں کی ہلاکت پر آمادہ ہوا، باپ کی
 نصیحت مجنوں کو، مجنوں کا جواب، سرِ پائے لیلیٰ اور اُس کی شورش، لیلیٰ کا باغ میں
 جانا، ابنِ سلام لیلیٰ پر عاشق ہو کر خواستگار بنی نکاح کرتا ہے، نوفل کی مجنوں سے
 ملاقات اور پریش حال، نوفل کی لڑائی قبیلہ لیلیٰ سے، مجنوں کی شکایتِ نوفلؒ،
 نوفل کی قبیلہ لیلیٰ سے دو باں لڑائی، مجنوں کا مکالمہ کوٹے سے، لیلیٰ اپنے باپ سے
 مجنوں کی مخالفت پر ناخوش ہوتی ہے، لیلیٰ کا نکاح ابنِ سلام سے، دونوں میں نامنفقت

بچپن میں دونوں اپنے اپنے گھر کے مویشی چرایا کرتے تھے۔ اُسی عالم میں عشق کا نشوونما ہوا۔ جب سن بڑھا اور چرچا ہوا تو لیلیٰ کا پرہیز ہو گیا۔ فراق سے مجنوں کی شور بڑھی، شورش کے ساتھ شہرت و رسوائی۔ والدین نے فرط رحم سے شادی کا پیام دیا۔ خانہ رسوائی تباہ لیلیٰ کے ماں باپ کو داغ بدنامی گوارا نہوا۔ خانہ آبادی سے انکار کر دیا۔ برقی انکار نے قیس کا خرمن ضبط و صبر بھونک دیا۔ کپڑے پھاڑ کر جنگل کو نکل گیا۔ بادیہ نوردی میں عشق کے جوہر چمکے۔ مجنوں سوزِ عشق کے ساتھ عبرتِ نصاحت سے بھی بہرہ یاب تھا۔ ہر موقع کے متعلق اُس کے پروردگار میں جو عشق و محبت کے آئین و آئینہ ہیں۔ میں یہاں کچھ نمونے دکھاتا لیکن ایک غیرت خیز واقعہ سے ڈرا ہوا ہوں۔

علامہ شبلی کی کتاب شعر العجم ٹمھکر اہل ذوق نے یہ داد دی کہ اگر اس میں اشعار فارسی کے بجائے اُردو ترجمہ ہوتا تو خوب ہوتا، اشعار فارسی سے بے لطفی ہو جاتی ہے۔ فارسی کا یہ حال ہے تو عربی کا کیا حشر ہوگا۔ اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُونَ۔ بادیہ سپائی میں مجنوں کے ہمدِ خاص آہوان صحرا تھے۔ یوں رشتہ ہمدی سب دودم کے ساتھ مستحکم تھا۔ بیٹے کی تباہی سے ماں باپ کا دل کڑھتا تھا۔ ایک تہہ حرم محرم میں لائے اور کہا کہ خانہ کعبہ کا پردہ پکڑ کر عشق لیلیٰ سے نجات پانے کی دعا مانگو۔

مجنوں نے پردہ پکڑا اور کہا

(ترجمہ)
اے میرے رب لیلیٰ کی محبت میرے دل سے کبھی نہ نکالنا
اور خدا اُس بندے پر رحمت کرے جو میری دعا پر آمین کہے

يَا رَبِّ لَا تَسْلِبْنِي جُہَا اَبَدًا
فَيَرْحَمَ اللّٰهُ مَبْدَا قَالِ اٰمِنًا

عشق مجنوں کی حکایات گوناگوں تصوف میں سرمایہ درد و مایہ سوزش میں۔
اگر مختلف زبانوں کا وہ کلام جس میں مجنون ویلی کا ذکر ہے فراہم کیا جائے تو
یقین ہے کہ ایک مختصر کتاب خانہ مرتب ہو جائے۔

اس میں سخت اختلاف ہے کہ مجنوں کا وجود واقعی ہے یا فرضی۔ صاحب
آغانی نے اس پر مفصل بحث کی ہے۔ متعدد روایتیں فرضی ہونے کی تائید میں نقل
کی ہیں۔ ان کا خلاصہ یہ ہے کہ خاندان بنی امیہ کا ایک شاہزادہ کسی پری جمال پر
فریفتہ تھا۔ راز عشق چھپانے کے لئے جو اشعار عالم وارفنگی میں کہتا مجنوں کے نام
سے کہتا۔ ع

دیوانہ بکار خویش ہشیار

قوی قول یہ ہے کہ مجنوں اور لیلیٰ فی الواقع اس عالم میں تھے۔ نجد ان کا وطن تھا۔ نجد
عرب کا وہ حصہ ہے جو شام سے متصل اور نہایت شاداب ہے۔ اُس کے سرسبز پہاڑ
پھولوں کی خوشبو سے مہکتے ہیں۔ عرار نجد مشہور ہے۔ دونوں قبیلہ بنی عامر کے چشم و چراغ تھے
مجنوں کا نام قیس ہے۔ بعض نے ہمدی بھی لکھا ہے۔ نسب قیس بن الملوح بن احم
بن عدی بن ربیعہ بن جعدہ بن کعب بن ربیعہ بن عامر بن صعصعہ لیلیٰ کا نسب لیلیٰ
نبت ہمدی بن سعد بن ہمدی بن ربیعہ بن الجریش بن کعب بن ربیعہ بن عامر بن صعصعہ
کتبت ام مالک۔ مروان بن حکم اموی کے عہد کا یہ واقعہ ہے (۶۴۵ھ لغایت ۶۵۵ھ)

۱۔ ایک خوشبودار درخت ۲۔ حسرت

حافظ شیرازی ۛ

در رہ منزل لیلی کہ خطر ہاست بے
شرطِ اوّل قدم آن ست کہ مجنوں ہشی

شاپور طهرانی ۛ

غمش در نہاں حنائے دل نشیند
بنازیکہ لیسے بہ محمل نشیند

ملک قلی ۛ

رفتم کہ خار از پاکشتم محمل ہنساں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ را ہم دور شد

عرفی شیرازی ۛ

تقدیر بہ یک ناقہ نشانید و محمل
سلائے حدوث تو و لیلای قدم را

صائب ترشیزی ۛ

داغِ فرزند کی کند فرزندِ دیگر اعراسِ نیر
تنگ تر گیر دژ مجسّموں در بغلِ صحرای مرا

میرزا غالب دہلوی ۛ

بہ شرع آمین و حق می جوڑ مجنوں کم نئی بارے
دلش با محمل ست اما سخن با سارباں دارد

قصہ شیریں کی زیب و زینت کے لئے جوئے شہ کی فکریں سرگرداں رہا۔ آخر
تیشہ نے پانوں پر گر کر کام تمام کر دیا۔ مجنوں کی بے تعلقی کا یہ اثر ہے کہ اُس کی تصویر
حاموں میں برہنہ کیمنچی جاتی تھی ع

قیس تصویر کے پردہ میں بھی عریاں نکلا

عشق کی تاثیر دیکھو۔ عربی، فارسی، ترکی، پشتو، اردو، یہ پانچوں زبانیں
اُس کے دم گرم کی تاثیر سے منور و تابدار ہیں۔ یورپ کے لٹریچر بھی ان ناموں
سے خالی نہیں۔ اور اس طرح ایک عالم آج تک اُس کے زیر نگین ہے۔ اور کوئی دوسرا
لٹریچر قیس کا ہمایہ عاشق پیش نہیں کر سکا۔

اثر سوز و گداز کی قوت سے وہ مضامین جو سرزمین عرب سے مخصوص تھے
فارسی اور اردو میں شیر و شکر ہو گئے۔ ناقہ، حمل، ساربان، حدی، صحرا، خارِ میناں
قبیلہ یہ تمام الفاظ گل و بلبل اور شمع و پروانہ کی مثل باعث گرمی ہنگامہ میں شعرا
فارسی کی نکتہ بینی و نزاکت آفرینی نے کیسے کیسے بدیع اسلوب پیدا کئے ہیں۔ چند
نمونے ملاحظہ ہوں۔

شفائی اصفہانی

ناقہ رامی راتِ لیلیٰ سوئے خلوت گاہِ ناز
سارباں در رہِ حدی میخواند و مجنوں میگرفت

ولہ

تاریخ زہجرت آنکہ بگذشت

سالت نو دست و شش صد و شصت

نسخہ نظامی کی فتویٰ کا نام لیلیٰ مجنوں ہی بطوطی ہند نے مجنوں لیے رکھا۔
۶۶۹۸

نامش کہ زنجیب شد مسجل

مجنوں لیے بیکس اذل

مجنوں لیلیٰ کے اشعار دو ہزار چھ سو ساٹھ ہیں۔

بتیش پشمار رستی ہست

جلہ دو ہزار و شش صد و شصت

نسخہ ہذا میں تعداد اشعار دو ہزار چھ سو آٹھ ہی مختلف نسخوں کے مقابلے سے

ارتھالیس کا اضافہ ہوا۔ باون اب بھی کم ہیں۔

قصہ لیلیٰ مجنوں | لیلیٰ مجنوں کی حکایت کا تعلق سرزمین عرب سے ہے۔ اور یہ دو لوگ

غیر فانی ہستیاں عربی تشراد تھیں۔ مردانہ عشق کا لوازمہ شورش اور جوش و خروش ہے۔

عرب کے جذبات نے ہر میدان میں سادگی و صداقت کی قوت سے فتح پائی ہے۔

انہی اوصاف کی مدد سے قیس عامری بھی میدان عشق میں گوئے سبقت لے گیا۔

اُس کا حریف شہرت فرہاد سرزمین ایران کا نثرہ تھا۔ چنانچہ اس سے فرصت ملی

گر گشتہ خمارِ روم و سیب و دھتھا

ہر کو نکند بہ طبع قابل
 مابعد نوشتنش مقابل
 یابیتے ازین عس و کند کم
 کم باد و راحند صی از غم
 مگر کاتب کب پروا کرتے ہیں۔ آج اگر امیر خسرو زندہ ہو کر اپنے کلام کی تباہی
 دیکھیں تو یقیناً فرط غم سے پھر زندگی سے خلاص پا جائیں ۷ صائب
 ہرگز از چنگیز خاں بر عالم صورت نرفت
 ان ستم کنز کاتبان بر اہل معنی می رود

مجنوں لیسے | یہ مثنوی خمسہ خسروی کی تیسری مثنوی ہے جو مطلع الانوار اور شیریں
 خسرو کے بعد لکھی گئی ۶۹۷ھ میں منظوم ہوئی۔ اس کی تصنیف کے وقت حضرت امیر خسرو
 کی عمر چوالیس برس کی تھی اور دیوان تحفۃ الصغیر وسط الحیوۃ اور غرۃ الکمال اور مثنوی
 قرآن السعدین مرتب ہو چکی تھی۔ امیر خسرو فرماتے ہیں ۷
 چوں من بد و نامہ زیں فرق پیش
 راندم تسلے بہ نکتہ توحش

۶۹۷ھ میں امیر خسرو نے تین مثنویاں لکھیں۔ مطلع الانوار، شیریں خسرو اور لیسے مجنوں۔ ان کے اشعار کی
 مجموعی تعداد دس ہزار بیالیس ۱۰۰۴۲ ۱۲ صحت شروانی

چند مہینے کے مطالعہ کے بعد شوی کی طرز بیان سے مناسبت ہو گئی نیز یہ بھی تجربہ ہو گیا کہ کاتب کہاں کس قسم کی غلطی کرتے ہیں۔ کہیں کہیں اس مناسبت اور تجربہ سے بھی کام نکلا۔ اگر صحت پر مفصل بحث کروں تو بحث تو دلچسپ ہو گا لیکن مقصود سے بُعد ہو جائیگا۔ خلاصہ یہ ہے کہ جن نسخوں کا ذکر ہوا ان میں سے تقریباً ہر ایک پاکیزگی خط، خوبی کاغذ، زیب و زینت اور قدامت کے لحاظ سے نایاب ہے۔ لیکن اصل مرض کی دوا نہیں یعنی صحت مفقود ہے۔ کاتبوں نے کند چھری سے خسرو کے معنوی شاہزادوں کو ذبح کیا ہے۔ نہ صرف ذبح کیا ہے بلکہ جہاں ہاتھ پڑ گیا صاف اڑا دیا۔ مجھ کو حیرت ہے کہ صد ہا برس کے دوران میں کسی نے ان نسخوں کو نہ دیکھا۔ دیکھا تو صحیح نہ کیا اور اگر صحیح سمجھ کر دیکھا تو کیا دیکھا۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ یہ نسخے محض کتاب خانوں کی زینت تھے۔ صحیح نسخے وہ ہوں گے جو ظاہری آرائش سے معراہل فن کے لکھے ہوئے اور استادوں کے زیر مطالعہ رہ کر زیور صحت سے آراستہ ہوئے ہوں گے۔ افسوس کہ اب تک کوئی ایسا نسخہ ہاتھ نہیں آیا۔ مجھ کو قلمی کتابوں سے سالہا سال سے شوق ہے چیف کہ اس تلخ تجربہ نے کاتبوں کو اعتبار بالکل کھو دیا۔ اسی کے ساتھ بارہا ان بزرگوں کی محنت و ہمت پر دل سے آفریں نکلی جنہوں نے قرآن و حدیث کو اہل قلم کی دست برد سے محفوظ کر دیا۔ جزاہم اللہ عن آخر الجزاء اگر یہ ہوتا تو کیا ہوتا۔ معاذ اللہ خود دین ہوتا۔

ابلاً قدیم۔ کاتبوں کے ظلم و ستم کا اندیشہ خود امیر خسرو کو بھی تھا۔

اہتمام کُلیات خسرو کی باگ ایسے روشن دماغ کے ہاتھوں میں ہی جو ادب فارسی کے گھرانے کا چشم و چراغ اور حسرتی مرحوم کا خلف رشید ہے۔

کُلیات خسرو کے مختلف اجزاء صحیح و تنقید کے واسطے مختلف اہل دانش کے سپرد فرمائے گئے۔ مجنوں لیلیٰ کی خدمت کا ع

قرعہ فال بنام من دیوانہ زند

عذر کیا مقبول نہوا۔ فحملہ الا انسان قبول خدمت کے وقت ہرگز وہ وقت ذہن میں نہ تھی جو پیش آئی۔ قدیم قلمی نسخوں کی صحت پر اعتماد اور کُلّی اعتماد تھا۔ تجربہ کے بعد بالکل زایل ہو گیا۔ جو نسخہ صحت کے لئے مجھ کو دیا گیا وہ ایک نسخہ سے منقول اور دوسے مقابلہ شدہ تھا۔ ایک قلمی نسخہ مقابلے کے واسطے مجھ کو ملا۔ دوسرا میرے کتاب خانے میں تھا۔ میرے نسخے نے اول مقابلہ میں شکست کھائی۔ دوسرے نے بھی بارہا ہتیار ڈالے مگر میں نے آخر تک مقابلہ کیا۔ بہت سے مقامات صحیح ہو گئے۔ تاہم اشعار کی خاصی تعداد کا بتوں کے پختہ ظلم سے نکلنے کو ترپتی رہ گئی ایک اور نسخہ عطا ہوا جو سرالار جنگ کے کتاب خانہ کا تھا۔ اس سے بھی مدد ملی۔ ضرورت پھر بھی باقی تھی۔ دو نسخے اور دستیاب ہوئے۔ صحت کا قدم آگے بڑھا۔ اب بھی بعد وہ چند مقام صحت طلب ہیں۔ شوق تلاش دل میں ہے۔ اور نسخہ ہاتھ آتا ہے تو انشاء اللہ یہ بھی درست ہو جائیں گے۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
نَحْمَدُہٗ وَنُصَلِّیْ عَلٰی سَرِّہٖ لَیْلَہِ الْکَرِیْمِ

مُقَدِّمہ

حُسنِ اتفاق، حضرت امیر خسرو کو سات برس کی عمر میں داغِ مہمبی نصیب ہوا تو انہوں نے اپنے نانا عماد الملک کی آغوشِ شفقت میں پرورش پائی۔ امیر سیف الدین والد کا نام تھا چنانچہ فرماتے ہیں :-

سیف از سرمِ برفتِ دلِ من دُہنیم ماند
دریائے مارواں شد و دُرِّ یمیم ماند

آج تقریباً سات سو برس کے بعد دوسرے نواب عماد الملک کے فیضِ تربیت سے کلامِ خسروی کے دُرِّ یمیم تانِ آبِ ثواب سے دیدہ روزگار کو روشن کر رہے ہیں۔ نہیں نہیں، طوطی ہند کے فرزند ان معنوی (جو باپ کے دامنِ شفقت سے جُدا ہو کر کس میسر کی یتیمانہ بکیسی میں مبتلا اور بیدرد کا بتوں کی جفاکاری سے نیمِ مُردہ بلکہ مردِ مہمبی) حیاتِ تازہ حاصل کر رہے ہیں۔ ہمت و جرنیات کا لہج کے ساتھ ساتھ

۵۲	خواسگاری لیلیٰ
۵۶	شمسیر کشتیِ نوقل بر پدِ پریلی
۷۰	مہمان خواندنِ مجنوں ز اغانِ اورخانہِ چشم
۷۶	قرآنِ دخترِ ماہِ پارسِ نوقلِ با مجنوںِ تاریکِ اختر
۸۵	سوجھلی لیلیٰ از خبرِ تزیینِ مجنوں
۸۶	نامہ لیلیٰ سوئے مجنوں
۹۲	جوابِ مجنوں
۹۹	آوردنِ دُستانِ مجنوںِ اسوئے باغ
۱۰۸	مجنوںِ دسگِ لیلیٰ
۱۱۷	ملاقاتِ لیلیٰ و مجنوں
۱۲۵	بازگشتِ لیلیٰ از ویرانہِ مجنوں
۱۲۷	گریہ لیلیٰ بفراقِ مجنوں
۱۳۱	گفتنِ مجنوںِ سرودِ حسرت
۱۳۶	نالہ پُرسوزِ مجنوں
۱۳۷	بیمارِ غمی لیلیٰ
۱۴۴	امتداد و اشتدادِ مرض
۱۵۱	وفاتِ لیلیٰ
۱۶۰	نوحہ مادر و برادرِ خود
۱۶۶	خاتمہ کتاب

مضمون

صفحہ

(۱۳) لیلیٰ بستر مرگ پر ۱۰۶

امیر خسرو، ملاکتی شیرازی، ملا باقی ہروی

(۱) حمد ۱۰۹ (۲) نعت ۱۱۱ (۳) لیلیٰ ۱۱۳

ختم کلام
حمد

مثنیٰ

مناجات

نعت

معراج

مدح شیخ

محمدؐ سلطان

خطاب بادشاہ وقت

سبب نظم کتاب

حکایت دودلو

نصیحت بفرزند

حکایت شبان

آغاز حکایت

افشاں راز و پردہ لیلیٰ

خرابی و وارفتگی مجنوں

پند مادر بچنوں

۱۰۹

۱۱۵

۱

۵

۸

۱۰

۱۳

۱۴

۱۸

۲۰

۲۳

۲۶

۳۶

۳۸

۴۵

۴۹

۵۹

سحر حلال

سوز و گداز

(۱) مجنوں کا نالہ مستانہ ۳۶ (۲) لیل کی زار نالی ۳۷

حقائق و معارف

(۱) کمالِ انسانی ہمت علم پر منحصر ہے ۳۸ (۲) علم سطحی و سرسری نہ ہو ۳۹

(۳) مرد بننے کی کوشش کرنی چاہئے ۳۹ (۴) دوست اور دوستی ۳۹

(۵) آسودگیِ دل کا راز ۳۹ (۶) عزتِ ہمت کا ثمرہ ہے ۳۹

(۷) بے اصول کام بیکاری سے بدتر ہے ۴۰ (۸) سستی ارادہ کو بھی سُست کر دیتی ہے ۴۰

(۹) تھوڑی اچھی چیز بہت سی بُری سے بہتر ہے ۴۰ (۱۰) اچھا لکھو اگر چہ تھوڑا ہو ۴۰

حفظ مراتب

تشبیہ

مجنوں لیلیٰ کا مقابلہ لیلیٰ مجسنوں (۱) مولانا نظامی گنجوی (۲) ملا باغی ہیرہ

اور (۳) ملا کلبی شیرازی کے ساتھ

مولانا نظامی، امیر خسرو

(۱) حمد ۴۶ (۲) مضامین خاصہ ۵۶ (۳) مناجات ۹۰ (۴) نعت ۷۲

(۵) معراج ۷۹ (۶) جمالِ لیلیٰ ۸۶ (۷) ابتدائے عشق ۸۹ (۸) مجنوں کی شغفگلی ۹۲

(۹) مجنوں کا نالہ ہے نرا ۱۰۰ (۱۰) بہار ۹۸ (۱۱) خزاں ۱۰۰ (۱۲) قاصدِ پیام ۱۰۳

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون
	مقدمہ
۱	تمہید
۴	مجنوں لیلیٰ
۵	قصہ لیلیٰ مجنوں
۱۴	شخصیات
	(۱) مجنوں ۱۴ (۲) لیلیٰ ۱۶
۲۰	تصویرِ فطرت
	(۱) بہار ۲۰ (۲) خزاں ۲۱
	(۳) دوپہر کی تپش ۲۳
۲۳	واقعہ نگاری
	(۱) لیلیٰ اور اس کی ما ۲۳ (۲) مجنوں کی ما ۲۵
	(۳) مجنوں کا باپ ۲۶ (۴) مجنوں کی سرگردانی ۳۰
	(۵) لیلیٰ کے باب کو سیام شادی ۳۱

انتساب

یہ سلسلہ نہایت فخر و مباہات کے ساتھ حسب اجازت
علیٰ حضرت بندگان عالی متعالیٰ ہر نفس صفا
مظفر الممالک نظام الملک نطنام الدولہ
نواب میر سر عثمان علی خاں ہبساؤ
فتح جنگ جی سی ایس آئی جی سی بی خلد اللہ
ملکہ و سلطانہ و ادا ام اقبالہ کے نام نامی ہم
گرامی کے ساتھ منسوب و معنون کیا جاتا ہے۔

